

**“Қозыбаев оқулары - 2021: Білім мен ғылымды
дамытудың жаңа бағыттары және заманауи
көзқарастар” атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференция**

МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-практической
конференции **«Козыбаевские чтения - 2021:
Новые подходы и современные взгляды
на развитие образования и науки»**

Петропавл қ., 2021 ж.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті

**«Қозыбаев оқулары – 2021: білім мен ғылымды дамытудағы
жаңа көзқарастар мен тәсілдер» атты халықаралық ғылыми-
тәжірибелік конференцияның**
МАТЕРИАЛДАРЫ

(12 қараша)

МАТЕРИАЛЫ

**международной научно-практической конференции
«Козыбаевские чтения - 2021: Новые подходы и современные
взгляды на развитие образования и науки»**

(12 ноября)

Петропавл
2021

УДК 001
ББК 72
К 59

*Издается по решению Научно-технического совета
Северо-Казахстанского университета
им. М. Козыбаева (протокол №3 от 26.11.2021 г.)*

Редакционная коллегия:

Мектепбаева Д.К. – Член Правления по вопросам инноваций, интернационализации и трансформации Северо-Казахстанского университета им. М. Козыбаева – председатель
Ибраева А.Г. – д.и.н., профессор, советник Председателя Правления – Ректора Северо-Казахстанского университета им. М. Козыбаева – заместитель председателя
Картова З.К. – к.и.н., декан факультета истории, экономики и права
Пашков С.В. – к.г.н., декан факультета математики и естественных наук
Ратушная Т.Ю. – доктор PhD, декан факультета инженерии и цифровых технологий
Добровольская Л.В. – к.п.н., и.о. декана педагогического факультета
Сабиева Е.В. – к.ф.н., директор института языка и литературы
Шаяхметова А.С. – к.с-х.н., декан агротехнологического факультета
Гертнер Е.Г. – заместитель директора ИЯиЛ по НР и МК
Герасимова Ю.В. – к.т.н., заместитель декана ФИЦТ по НР и МК
Пономаренко М.А. – заместитель декана ФИЭП по НР и МК
Базарбаева С.М. – заместитель декана ФМЕН по НР и МК
Савенкова И.В. – к.с-х.н., заместитель декана АФ по НР и МК
Абуов Н.А. – к.и.н., зав. кафедрой «История Казахстана и социально-гуманитарные дисциплины»

К 59 «Козыбаевские чтения - 2021: Новые подходы и современные взгляды на развитие образования и науки»: материалы международной научно-практической конференции: в 9-х томах. Т. 5. - Петропавловск: СКГУ им. М. Козыбаева, 2021. - 189 с.

ISBN 978-601-223-480-0

Сборник содержит материалы Международной научно-практической конференции «Козыбаевские чтения - 2021: Новые подходы и современные взгляды на развитие образования и науки». Здесь представлены тезисы научных докладов казахстанских и зарубежных ученых, а также молодых исследователей в различных отраслях современной науки. Издание представляет интерес для преподавателей вузов, средних, средних специальных учебных заведений, а также для широкого круга читателей, интересующихся современными разработками в самых разных сферах знаний.

Основные направления научных работ, представленных в 5-м томе: «Язык и литература в современном мире» и «Современные научные и образовательные тенденции в области журналистики и права».

**УДК 001
ББК 72**

**ISBN 978-601-223-475-6 (общий)
ISBN 978-601-223-480-0**

© СКУ им. М. Козыбаева, 2021

**ЖУРНАЛИСТИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ ЗАМАНАУИ ҒЫЛЫМИ
ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСТЕРІ
MODERN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL TRENDS IN THE FIELD OF
JOURNALISM AND LAW
СОВРЕМЕННЫЕ НАУЧНЫЕ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ОБЛАСТИ
ЖУРНАЛИСТИКИ И ПРАВА**

UDC 070.464

**CURRENT TRENDS IN JOURNALISTIC EDUCATION AT THE DEPARTMENT OF
«JOURNALISM» OF THE M. KOZYBAYEV NKU: THE EDITORIAL OFFICE
«PARASAT» AS AN EXAMPLE OF PROJECT JOURNALISM**

Orazov Y.Y.
(M. Kozybayev NKU)

The development of the digital information space, the emergence of new technology and new technologies have a huge impact on the functioning of the mass media and the modern media system as a whole. Today's media specialist is no longer just a universal journalist, but a multifaceted and multifunctional personality, according to researcher E.V. Vartanova, «a very complex, hybrid, convergent professional who combines theory and practice, knowledge of technology and fundamental sciences, social responsibility and a bright personality» [1]. Such a synthesis of theoretical training, combined with the possession of a rich practical professional tools, gives a journalist the opportunity to move to a new professional level: from process production to productive, when journalistic material ceases to be just a text, but acquires the features of a project. And in this new environment, text – centric journalism gives way to project journalism, thereby expanding the scope of a journalist's responsibility.

The theory of the development of media projects is based on research in the field of social journalism, which at the present stage of the development of the information space is widely represented by socially significant social projects. The concept of «project» is a general scientific one and is widely used in philosophy, sociology, pedagogy, economics and management theory, and other fields of scientific knowledge, it has firmly entered professional journalistic activity. There are several interpretations of this concept. So, one of the brightest specialists in the field of project management F. Baguley, summarizing various approaches to the definition of a project, describes it as «a sequence of interrelated events occurring over a set limited period of time and aimed at achieving a unique, but at the same time a certain result» [2, p. 202]. In the explanatory dictionary of D.N. Ushakov, a project is understood as «a developed plan for the construction, construction of something» [3].

Thus, the main definitions of the project are based on fundamentally important features: the indication of the dates of the beginning and completion of the project; the focus of the project on achieving certain goals; the result of the project is the creation of a unique product or service.

Since journalism is one of the social institutions, media projects rely on the technology of social design and, accordingly, can be divided into several types [4, p. 27]. According to the goal setting, tasks and nature of the projected changes, projects are innovative (the introduction of new developments); restoration or maintenance (ecology, cultural heritage, etc.). According to the direction of activity, projects are divided into educational, scientific and technical, cultural, patriotic, educational, entertainment, local history, political. According to the specifics of financing, investment, sponsorship, credit, budget and charity projects can be distinguished. By

terms of implementation – short – term (1 – 2 years); medium – term (3 – 5 years); long – term (10 – 15 years). Depending on the scale, micro – projects, small projects and megaprojects are distinguished.

The definitions and classification of the project considered by us as a phenomenon are fully projected onto the concept of «media project», which we propose to consider as a kind of social design in the field of media, which is a creative development with goal – setting, objectives and nature of the projected changes, scale and specific deadlines for implementation; performed using various technological platforms and aimed at achieving goals of important social significance for the development of society. In this case, project journalism is a special area of creative journalistic activity, the task of which is to create a media project.

At the heart of any media project is the method of «design», which means «the process of creating a prototype, prototype of a proposed or possible object, condition, specific activity, the result of which is a scientifically, theoretically and practically justified definition of options for the predicted and planned development of new processes and phenomena» [5, p. 217]. Thus, based on the definition proposed by the researcher V.I. Kurbatov, it can be concluded that media design is a type of journalistic activity aimed at creating a media product, the author of which is not only responsible for the development and presentation of the material, but also predicts all stages of work on the project (choosing a topic, collecting information, searching for a hero, editing, design, layout, presentation and promotion of the final product to the audience), focusing on the design of the project and the vision of the final result.

The surge of interest in the development of media projects from both practitioners and theorists is due to the search for new ways of producing and presenting content, new digital platforms, which significantly changes the professional tools of a journalist. This entails the need to comprehend the new challenges facing the journalistic education system and make the necessary changes to educational programs for the training of media specialists with professional competencies necessary to work in the conditions of project journalism.

The dominant component of modern journalism today are media projects that form the concept of «project journalism» and have a significant impact on the system of modern journalistic education in the process of training media specialists of the new time.

The analysis of successful experience in the development, creation and implementation of media projects at the Department of «Journalism» of the Manash Kozybayev North Kazakhstan University suggests that project training today is the basis for the formation of the necessary professional skills of a future journalist in his further work on the creation of media projects. The main task of the university, according to media expert Ashot Gabriyanov, is «to form an educational program based on those requests that come from the market» [6]. In particular, to introduce projects of joint creativity of teachers and students into the educational program, the implementation of which will be as close as possible to the system of real media production.

The editorial office «Parasat» of the Department of «Journalism» is a structural subdivision of the North Kazakhstan University. Project – based training is actively implemented on its basis, which contributes to the development of creative abilities and logical thinking, allows students to master professional skills and abilities in the course of real university media production. The purpose of the students' project activity is the integration and application of knowledge, skills and abilities acquired during the study of various disciplines within the framework of journalism education.

One of the leading projects implemented by students under the guidance of teachers of the Department of «Journalism» of the NKU is the TV program «Parasat», a weekly multicomponent information and entertainment program covering the most significant events in the life of the North Kazakhstan University, broadcast on the regional TV channel «Qyzyljar».

As part of the telecast, students of all courses of the specialties «Journalism» and «PR – Journalism» under the guidance of teachers conduct practical work on the academic disciplines «Live Broadcast», «Creative Workshop of a TV and Radio Journalist» and others.

According to its goal – setting, tasks and the nature of the projected changes, «Parasat» refers to innovative projects, since its creators proposed and developed an original format of a television program for students. In the field of activity, the program refers to a cultural and educational project, because it communicates new knowledge to the audience, and journalism students hone their professional skills and abilities as part of working on the program. The project is small in scale, and long – term in terms of implementation, since it has been on the air for about 20 years four times a month.

The peculiarities of work within the framework of this project consist in the fact that students independently determine the ideological orientation of the program, choose the subjects of the plots, distribute responsibilities within the team. In order for the program to be broadcast, students need to get acquainted with the cycle of television production and prepare a program that consists of five stories – reports. It can be youth news, sports and cultural reviews, topical interviews, special reports. Students themselves are looking for a hero, write a scenario plan with a detailed storyboard, agree on the filming location, conduct them, record interviews, write the author's text and mount their plot. The general assembly of the program is handled by the editor and the editor – in – chief.

The project approach used in the framework of the TV program «Parasat» allows the student to get to know and immerse himself in the process of creating television content as much as possible, to acquire a set of professional competencies such as individual and collective activities; textual and non – textual work – project, production, organizational; the ability to navigate the most common formats of TV programs, modern genre and style specifics of various kinds of media texts; the skill of filming, recording and editing video; the ability to work with user – generated video content and create a high – quality «ethereal» product. In addition, the student acquires additional competencies that are necessary for a journalist of the digital age. Among them: knowledge of the peculiarities of creating media content using digital technologies, the use of techniques and tools of a modern journalist, as well as the ability to navigate the information needs of modern society, structure and systematize information.

Speaking about the organization of media projects in the university newspaper, it should be noted that forecasting and implementation of all stages of newspaper production, as well as the ability to see and work for the final result, are features of students' practical activities in the university newspaper «Parasat», which is implemented by students of the Department of «Journalism» of the NKU within the academic disciplines related to the publication of newspapers and magazines, as well as others.

Students of the specialties «Journalism» and «PR – journalism» under the guidance of the editor – in – chief of the newspaper are working on the preparation of content, information and entertainment materials. The guys independently find information, write texts, search for photos and create collages. Thanks to a full, comprehensive and comprehensive immersion in the system of production of a printed product, each student in the process of working on a media project acquires in the framework of practical activities not only the skills of writing text (the ability to be based on the content and structural – compositional specifics of journalistic publications, the technology of their creation, the ability to navigate modern trends in design and infographics in the media), but also the accompanying competencies necessary for a modern journalist (the ability to collect, process information through innovative, information technology, the ability to accumulate and systematize information obtained from various sources).

The study of project journalism and trends in journalistic education has shown that the change in the digital information space has affected the system of functioning of mass media and has led to the definition of new professional requirements that a modern journalist must meet today. Now a specialist in the field of media needs to have both a powerful theoretical base and a practical ability to freely use the entire arsenal of necessary competencies in his work. It is this symbiosis of theory and practice that allows a journalist to move from the usual text – centric to a new level of media content production – project. In this case, the definition of a media project

includes the main features of a social project, such as the availability of deadlines, focus on achieving specific goals, creating a unique product. Analysis of trends in the development of journalism shows that a mandatory element of any media project is the technological component – the journalist's fluency in all methods of creating and processing information using different digital platforms. The combination of these factors poses new challenges for universities that train journalistic personnel to train journalists who possess not only basic journalistic skills, but also the competencies necessary to work in a digital environment. One of the effective ways to train such specialists in the field of media is the project approach.

The study of media projects implemented today in Kazakhstani and foreign universities shows that their development and implementation meet the demands of the time and changing trends in the production of information by journalism and are the basis for the training of journalistic personnel. This is due to the fact that in the course of working on media projects, students acquire not only basic professional competencies, such as the ability to concentrate on the content and structural and compositional specifics of journalistic publications; to be guided in the most common formats of programs, modern genre and style specifics of various kinds of media texts; but also additional professional skills that a journalist should possess in the digital age, for example, the ability to understand the importance of the network community for media companies and producers of Internet content, the skill of collecting information using network communities. The project approach at the university allows the future specialist in the field of media from the first days of study to work in the system of real project media production, to acquire and develop modern professional competencies. In addition, the effectiveness of the project approach lies in its ability to reveal the creative abilities of each student.

Thus, the study revealed that media projects that are gaining popularity in the information space, as a kind of social design in the field of media, are changing the nature of journalistic activity. Project journalism is replacing text – centric journalism. This process of transition to a new information production system entails changes in professional journalistic competencies and the creation of new professional tools for the production of digital content. Such innovations stimulate the introduction of project – based training into the educational system for the training of journalistic personnel. It, in turn, makes it possible to supplement and develop the existing system of journalistic education by expanding the creative and professional factors of the process of training journalists in the conditions of media design. In the process of creating a media project, students actively acquire, develop professional competencies and apply their skills and knowledge. All projects are integrated and encourage students to solve problems in a comprehensive way, they motivate them to learn the profession in a meaningful way. This contributes to solving urgent problems of journalistic education, such as the theoretical development and implementation of innovative forms of education that meet the requirements of the time, transforming the structure of the educational process in order to prepare and retrain a comprehensively developed, competent, universal media specialist in demand in the modern media market, whose professional and personal potential would meet the needs of modern society.

References:

1. Вартанова Е. Российская журналистика выполняет роль помощника маленькому человеку [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.chel.kp.ru/daily/26684/3708018/>.
2. Begyuli F. Project management. – М: Grand Fair – Press, 2002.
3. Толковый словарь Д.Н. Ушакова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.usakov-dictionary.ru/word.php?wordid=59482>.
4. Шестеркин Л.П., Дмитренко Е.Л. Региональное телевидение в процессе социального взаимодействия с обществом (на примере ГТРК «Южный Урал»). – Челябинск: Изд. центр ЮУрГУ, 2017. – 77 с.
5. Курбатов В.И., Курбатова О.В. Социальное проектирование: учеб. пособие. – Ростов н/Д.: Феникс, 2001. – 416 с.
6. Журналист – это и есть медиа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.jrnlst.ru/content/zhurnalist-eto-i-est-media>.

К ВОПРОСУ ОБ ОБРЕМЕНЕНИИ ТОВАРА В ГРАЖДАНСКОМ ПРАВЕ РК

Афанасьев П.В.
(СКУ им. М. Козыбаева)

В соответствии со статьёй 413 ГК РК (Особенная часть) от 1 июля 1999 года, продавец обязан передать покупателю товар свободным от любых прав третьих лиц, за исключением случая, когда покупатель согласился принять товар, обременённый правами третьих лиц.

Неисполнение продавцом этой обязанности даёт покупателю право требовать уменьшения цены товара либо расторжения договора и возмещения убытков, если не будет доказано, что покупатель знал или должен был знать о правах третьих лиц на этот товар.

Правила, предусмотренные п. 1 данной статьи, соответственно применяются и в том случае, когда в отношении товара к моменту его передачи покупателю имелись притязания третьих лиц, о которых продавцу было известно, если эти притязания впоследствии признаны в установленном порядке правомерными.

Все эти вышеотмеченные правила вполне относятся и к рынку жилья (в целом – недвижимости), и к сфере оказания услуг одновременно. И какие – либо другие варианты обсуждаться здесь не могут. Если в договоре купли – продажи ничего не сказано о предыдущих долгах, то человек (физическое лицо) и не обязан их гасить.

К сожалению, в сегодняшней нашей повседневной действительности указанное правило закона неоднократно нарушается. И в последнее время такие нарушения всё чаще и чаще допускаются со стороны предприятий – монополистов, предоставляющих коммунальные услуги населению.

Так, например, ТОО «Кызылжар су», ТОО «СевКазЭнергоСбыт», ТОО «Горгаз» (г. Петропавловск) и другие субъекты естественных монополий проводят практическую работу по взысканию в судебном порядке задолженности по водопользованию, тепло – , электро – и газоснабжению с новых собственников благоустроенных квартир, только что приобретших данный товар у прежних собственников – недобросовестных должников предприятий – услугодателей. И суды идут навстречу этим юридическим лицам, встав на такую позицию: есть долг, – значит, его надо оплатить.

В результате на новых владельцев жилых помещений возлагаются долги «старых» хозяев имущества, и они должны выплачивать определённые денежные суммы за то, чем фактически не пользовались. Получается интересная ситуация по типу «без меня меня женили» (как в известной пьесе Н. Островского). В юридическом же плане, хоть и незаконный, но вывод можно сделать такой: долги, оказывается, создают не граждане (физические лица), то есть не сами одушевлённые субъекты, а имущество, которое само по себе неактивно, относится к объектам права и свободой воли как таковой не обладает.

Парадоксально, но суды во многих ситуациях придерживаются мнения, что долги образует имущество, а не люди, как будто бы имущество пьёт воду, сжигает электричество, пользуется теплом, газом и услугами канализации. Безусловно, подобная практика неправомерна и с ней необходимо бороться. Она рассчитана на правовую безграмотность населения и на соглашательскую позицию новых собственников квартир. То же относится и к долгам по содержанию объектов и общего имущества кондоминиумов, когда люди исправно платят за себя и вынуждены гасить задолженность предыдущих хозяев без всякого на то документального подтверждения.

Да, коммунальные долги (чисто условно) можно назвать «обременениями» товара, в нашем случае – квартир. И то это название будет не совсем корректным, поскольку обременения для того, чтобы считаться таковыми, должны быть на это имущество зарегистрированы (оформлены) в уполномоченном органе (в нашем примере с недвижимостью обременения регистрируются в органах юстиции). Лучше, наверное, долги перед коммунальными организациями, не взысканные с должника в судебном порядке, или даже взысканные с него, но не вылившиеся и не приведшие в итоге к наложению ареста на недвижимость (запрета на отчуждение) в официальных органах, называть либо притязаниями, либо правами третьих лиц (как, в принципе, и сказано в ст. 413 ГК РК).

Но вопрос о правопреемстве (передаче другому лицу) этих притязаний (прав) третьих лиц должен решаться продавцом товара и его покупателем самостоятельно и диспозитивно, в ходе согласования текста и условий договора купли – продажи. Если в договоре стороны зафиксируют в обязанностях покупателя погашение коммунальных долгов, вычтя их размер из выкупной стоимости продаваемого имущества, тогда суды и монополисты будут правы, взыскав их с нового собственника.

Если же в договоре о коммунальных долгах не будет сказано ничего, то по принципу умолчания долг остаётся за «старым» хозяином (прежним собственником). Следовательно, к покупателю в этой ситуации не может быть никаких претензий, и долг необходимо взыскивать с продавца. А вот каким образом, если он уже скрылся либо выехал в ближнее или дальнее зарубежье, – это проблемы истца, обратившегося с заявлением в суд, и будущего судоисполнителя.

О том, что понятие «обременение товара» и «права и притязания на имущество третьих лиц» являются юридически разными конструкциями и институтами, свидетельствует и п. 1 ст. 188 ГК РК (Общая часть) от 27 декабря 1994 года, в котором сказано, что «право собственности передаётся другому лицу со всеми обременениями, имевшимися на момент совершения сделки».

Здесь под термином «обременения» имеются в виду те отягощающие товар факторы, которые требуют своей регистрации (оформления) в уполномоченных государственных органах и в законом установленном порядке, как то: залог, арест (запрет на отчуждение) в связи с неисполнением должником принятых на себя обязательств, аренда, сервитут, рента и т.п.

Но никак под этим определением не могут пониматься обычные долги собственника имущества, нигде не зарегистрированные и не оформленные, которые таковыми являются только «на бумаге» и по которым не были ещё приняты (судом ли, судоисполнителями ли или самими сторонами договоров залога, аренды, ренты и т.д.) принудительные меры по обеспечению прав строго определённых кредиторов и по получению ими преимуществ (приоритета) перед другими кредиторами за счёт возможной в будущем реализации имущества должника, подвергнувшегося одной или нескольким из вышеуказанных процедур обременения.

Таким образом, мы пришли к выводу о том, что ст. 413 («товар продаётся свободным») и п. 1 ст. 188 («товар продаётся со всеми обременениями на него») ГК РК не противоречат друг другу, так как подразумевают: в первом случае – не обременения, а досудебные или имеющиеся ещё до начала производства тех или иных действий со стороны судебного исполнителя права и притязания третьих лиц, а во втором случае – оформленные и зарегистрированные должным образом обременения (отягощения) товара, список которых строго установлен законодательством РК.

В заключение вывод можно сделать такой: любая задолженность образуется только живыми существами – субъектами гражданского права, но никак не имуществом. В конце концов, кто заключает те же самые договоры на потребление коммунальных услуг? Правильно, граждане, и граждане конкретные: со своими неповторимыми фамилией,

именем и отчеством. Так почему же выплачивать вознаграждение (суммы) по этим договорам должны другие граждане, с совсем иными паспортными данными, которые, кстати, в заключении тех договоров не участвовали?

Новые собственники квартир, безусловно, кроме того, что должны выплачивать свои, текущие, платежи, должны будут также погасить коммунальные долги бывших владельцев, но если только сами, добровольно примут на себя такую обязанность. При этом никто заставить их поступить именно таким образом не может. Таков закон и его нужно выполнять.

Если же в судебном порядке (обращение в суд – как крайний случай) будет установлено, что на момент заключения договора купли – продажи недвижимости покупатель знал или должен был знать (а, возможно, мог элементарно догадываться) о правах и притязаниях на данную недвижимость со стороны третьих лиц, к которым, безусловно, относятся и коммунальные службы, то он судебным решением будет обязан к выплате сумм долга, существовавшим на момент перехода права собственности на данное имущество. Поэтому, я бы рекомендовал всем лицам, попавшим в подобную историю, на соответствующие вопросы судьи отвечать своё твёрдое и категоричное: «Нет, не знал!».

УДК 341.1/8

ЗНАЧЕНИЕ И ЮРИДИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ПРИЗНАНИЯ ГОСУДАРСТВ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ

Жукова З.Б., Брызгалова Е.А.
(СКУ им. М. Козыбаева)

Значение признания государства трудно переоценить, так как только признанное государство может в полной мере нести права и обязанности, основанные на нормах международного права, участвовать в полной мере в международном общении и сотрудничестве, согласовании международно – правовых норм.

Право признания государств является суверенным правом государств. Юридически признание обычно осуществляется посредством односторонних актов. В большинстве случаев подобный акт выполняет две функции: устанавливает факт существования государства, а также устанавливает дипломатические отношения между государствами. Акт признания может быть совершен только от имени государства или его правительства. Международные организации, включая ООН не имеют права признавать государства или правительства. Признание нового государства или правительства – это акт, который могут совершить или отказаться совершить только государства и правительства. Как правило, оно означает готовность установить дипломатические отношения. Организация Объединённых Наций – это не государство и не правительство, и поэтому она не обладает никакими полномочиями признавать то или иное государство или правительство [1, с. 56].

Поскольку основой международного права является общее согласие цивилизованных государств, государственность сама по себе еще не подразумевает участия в международных отношениях. Государства, состоящие в международных отношениях, являются таковыми либо с самого начала в силу того, что международное право постепенно развивалось в отношениях между ними, вырастая из обычая и международных договоров, либо же в силу признания их совокупностью уже существовавших в момент их возникновения государств. Таким образом, для каждого

государства, которое еще не является субъектом международных отношений, но желает участвовать в них, признание является необходимым.

Государство является и становится международным лицом только и исключительно благодаря признанию. Но многие авторы не согласны с этим мнением. Они утверждают, что если новое цивилизованное государство начинает свое существование, отделившись от существующего признанного государства, как, например, Бельгия в 1831 г., или иным путем, то такое новое государство по праву вступает в международные отношения и по праву становится международным лицом. Сторонники этого мнения не отрицают, что на практике такое признание необходимо, чтобы дать возможность каждому новому государству вступить в официальные отношения с другими государствами. Они все же утверждают, что теоретически каждое новое государство при своем возникновении становится *ipso facto* членом семьи народов и что признание служит лишь доказательством этого факта [2, с. 118].

Другие авторы придерживаются той точки зрения, что нормой международного права являются следующие положения: ни одно новое государство не имеет по отношению к другим государствам права на признание; ни одно государство не обязано признавать новое государство; новое государство до своего признания не может притязать, на какое бы то ни было право, которым один член семьи народов обладает по отношению к другим членам [2, с. 118].

В самом деле, трудно понять, какова же может быть функция признания, если одна только претензия общества быть самостоятельным государством в понимании международного права дает ему право быть членом семьи народов. Государство становится международным лицом и субъектом международного права только путем признания. Признание должно быть дано или в нем должно быть отказано в согласии с принципами права. Этот принцип, который относится в равной степени к притязанию государств или правительств, или воюющей стороны, заключается в том, что известные фактические обстоятельства, совместимые сами по себе с международным правом, налагают обязанность и предоставляют право на признание. Признание не является произвольным актом или политической уступкой, оно конституирует права и обязанности, относящиеся к государственности, к правоспособности правительства или к положению воюющей стороны [3, с. 64].

Признавая новое государство в качестве члена международного общества, существующие государства заявляют, что, по их мнению, новое государство удовлетворяет условиям государственности, требуемым международным правом. Действуя, таким образом, существующие государства осуществляют свою целиком дискреционную власть и выполняют квази – судебные обязанности. Международное право возлагает на них ввиду отсутствия особого органа, компетентного выполнить такую функцию, задачу удостоверить, существуют ли в каждом данном случае условия государственности, установленные международным правом.

Признание государства, являясь декларативным в отношении существующего факта, является по природе своей конститутивным. Оно обозначает возникновение международных прав и обязанностей признанного общества. Это служит, само по себе, независимо от указаний практики, лишним подтверждением того, что признание не есть дискреционный акт, руководимый политическими соображениями своекорыстного характера [4, с. 88].

Признание имеет особое значение в тех случаях, когда новое государство пытается образоваться путем отделения от существующего государства в процессе революции. Другие государства должны в этих случаях решить, действительно ли новое государство сформировалось уже надежно и устойчиво или же оно только делает усилия в этом направлении, еще не достигнув успеха. Нет никакого сомнения в том, что в каждом отдельном случае гражданской войны иностранное государство может признать

повстанцев воюющей стороной, если им удалось захватить в свои руки часть страны, установить собственное правительство и если они ведут военные операции в соответствии с нормами права войны. Но между таким признанием в качестве воюющей стороны и признанием повстанцев и их части страны в качестве государства огромная разница. Вопрос заключается в том, в какое именно время может быть дано признание в качестве нового государства вместо признания в качестве воюющей стороны. Ибо несвоевременное и поспешное признание в качестве нового государства является более чем оскорблением достоинства государства, от которого отделяется новое государство. Это незаконный акт, и часто утверждают, что такое несвоевременное признание является интервенцией [5, с. 97].

Несмотря на важность вопроса, нельзя установить строго определенной нормы относительно времени, когда можно сказать, что созданное революцией государство надежно и устойчиво. Факт такого надежного и устойчивого существования можно усмотреть в том, что революционное государство нанесло государству, от которого оно отделилось, окончательное поражение, либо в том, что это последнее государство прекратило свои усилия подчинить себе революционное государство. Но возможен и третий сценарий – соответствующее государство, несмотря на свои усилия, явно неспособно снова подчинить революционное государство своему господству [5, с. 98].

Конечно, как только государство, от которого отделилось новое государство, само признает это новое государство, для других государств нет никакой причины и никакого юридического основания откладывать предоставление ему признания. Признание нового государства тем государством, от которого оно отделилось, является окончательным доказательством факта установления новым государством своей не зависимости. Когда Великобритания в 1782 г. сама признала независимость Соединенных Штатов, другие государства также могли дать им свое признание, не нанося обиды Великобритании. Когда южноамериканские колонии Испании 1810 г. объявили себя независимыми, опять – таки в течение многих лет ни одно государство не признавало новые государства. Когда, однако, стало очевидным, что Испания, хотя все еще поддерживавшая свои притязания, неспособна восстановить свою власть, Соединенные Штаты признали новые государства в 1822 г., Великобритания последовала этому примеру в 1824 г. и 1825 г. [6, с. 14]

Наиболее важными последствиями, вытекающими из признания нового правительства или государства, являются следующие:

- оно тем самым приобретает способность вступать в дипломатические отношения с другими государствами и заключать с ними договоры;
- прежние договоры (если таковые имелись), заключенные между признающим и признаваемым государствами в предположении, что это последнее не является вновь возникшим государством, автоматически восстанавливаются и вступают в силу с ограничениями, которые, однако, далеки от того, чтобы быть ясными;
- оно (правительство или государство) тем самым приобретает право, которым, по крайней мере по английскому праву, оно раньше не обладало, а именно право выступать в качестве истца в судах признающего государства;
- оно тем самым приобретает для себя самого и для своей собственности иммунитет в отношении юрисдикции судов признающего государства и производные права иммунитета, которым оно, по крайней мере по английскому праву, до признания не пользуется;
- оно получает также право требовать и получать во владение имущество, которое расположено в пределах юрисдикции признающего государства и которое принадлежало предшествующему правительству в момент, когда оно было заменено новым;
- поскольку признание имеет обратную силу и, следовательно, относится ко времени, когда новопризнанное правительство утвердилось у власти, последствием признания является то, что суды признающего государства не вправе возбуждать вопрос о

законности или действительности как законодательных, так и исполнительных, прошлых и будущих, актов признаваемого правительства [7, с. 94].

До тех пор, пока функция признания принадлежит исполнительной власти, трудно предусмотреть, каким образом судебные органы государства могут признать действующим законодательство иностранного государства, которое, исполнительные органы государства считают не существующим; поэтому признание узаконивает, поскольку это касается указанных судов, определенные сделки по отчуждению права собственности и другие сделки, которые эти суды до признания трактовали бы как не имеющие силы. Также можно предположить, что государства, подающие свой голос за принятие известного государства в ту или иную международную организацию, тем самым выражают свое признание этого государства, если только таковое не было ими предоставлено ранее. Что касается государств, голосующих против признание, то для таких случаев, правильно было бы установить твердое правило. Данное правило могло бы быть следующего содержания – так как принятие в состав международной организации является само по себе достаточным доказательством того, что принимаемое государство обладает требующимися для принятия качествами государственности или способности управлять, то такое принятие должно рассматриваться как равнозначное признанию признаваемого государства всеми членами международной организации [7, с. 96].

Стоит отметить, что есть основания, когда признание нового государства в наше время вообще недопустимо – в случае его образования в результате вооруженной интервенции другого государства. Конкретно речь идет о положении на Кипре, где Турция с помощью своих вооруженных сил создала на части его территории марионеточное государство, никем, кроме самой Турции, не признанное.

В ходе исследования были выявлены юридически значимые в международном плане события и ситуации, требовавшие соответствующей реакции государств и международных организаций в виде признания их правомерности, соответствия международно – правовым предписаниям. Некоторые из вышеприведенных ситуаций, очевидно, вновь не возникнут или утратили значение в силу последующего международно – правового развития. Вместе с тем можно предположить, что в настоящем и будущем будут возникать ситуации, требующие явного или молчаливого их признания во взаимоотношениях между субъектом признания и субъектом соответствующего поведения.

Таким образом, признание – это политический акт, не поддающийся в общем виде международно – правовой регламентации. Вместе с тем это не акт произвола, поскольку закономерной целью признания является нормализация взаимоотношений между соответствующими субъектами признания в рамках действующего международного права. Возможной целью признания может быть также стремление побудить международное сообщество государств регламентировать условия действительности тех или новых международно – значимых событий. Конечно, в отдельных случаях акт признания может явиться неправомерным, вызывающим протест других государств или международного сообщества государств в целом.

Признание нового государства, несмотря на то, что этот акт политический и не регламентирован международным правом, безусловно, влечет за собой существенные юридические последствия, поскольку этот акт есть выражение признающим государством своей готовности уважать суверенитет и независимость признаваемого государства, поддерживать с ним международно – правовые отношения и, в частности, дипломатические сношения.

Литература:

1. Бирюков П.Н. Международное право. – М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2016. – 175 с
2. Лазарев М.И. К вопросу о признании в международном праве. // Государство и право. – 2018. – № 8. – С.70 – 78

3. Алиев Н.И. Признание государств и международные договоры.// www.pravo.com, 2021
4. Блищенко П.П., Солнцева М.М. Мировая политика и международное право. – М.: ЮНИТИ – ДАННА, 2019. – 342 с.
5. Бобкина Н.В. Признание государств в международном праве // Молодой ученый. – 2017. – №52.–С.40–48
6. Казаровец Е.М. Вопросы признания новых государств и правительств в современном международном праве. – М.: Литература НИУ, 2014. – 457 с.
7. Моджорян Л.А. Значение признания государств и правительств на современном этапе. – М.: Юридическая литература, 2019. – 253 с.

УДК 342.7

МЕЖДУНАРОДНО – ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ РЕАЛИЗАЦИИ И ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Иманов К.С., Сералина А.Ж., Абдрахманов А.М.
(*СКУ им. М. Козыбаева*)

Опыт большинства демократических государств показывает, что без создания на национальном уровне эффективного механизма обеспечения и защиты прав человека невозможно формирование гражданского общества и демократического правового государства. Реальное обеспечение прав и свобод путем имплементации международно – правовых стандартов прав и свобод человека является предпосылкой устойчивого и динамичного развития любого государства.

Международное право играет приоритетную роль в деле защиты прав человека. Значимость международного права отражена и в Конституции Республики Казахстан от 30 августа 1995 года, согласно которой международные договоры, ратифицированные Республикой, имеют приоритет перед ее законами (ст. 4 Конституции РК) [1].

Международное право можно определить как систему международно – правовых норм, выраженных преимущественно в международном договоре и международном обычае и регулирующих международные и некоторые внутригосударственные отношения [2, С.16].

В сферу регулирования международного права входит широкий круг вопросов, среди которых – права человека, проблемы беженцев, вопросы гражданства, разоружение, международные преступления, ведение войны и многое другое. Международное право также регулирует такие глобальные вопросы, как защита окружающей среды и обеспечение устойчивого развития, использование международных вод, открытого космоса, глобальные коммуникации и мировая торговля.

В рамках международного права устанавливаются универсальные стандарты прав и свобод человека и гражданина. Международные стандарты прав и свобод человека – нормативный минимум, определяющий уровень государственной регламентации с допустимыми отступлениями в том или ином государстве в форме его (уровня) повышения или конкретизации [3, С.445].

Исходя из приведенного определения международных правозащитных стандартов можно обозначить следующие их характеристики.

1. Это нормативный минимум регламентации прав и свобод человека. Международные стандарты ориентированы на установление минимально необходимого уровня защиты правового статуса личности. Данная их особенность предопределяет возможность служить в качестве мерила для любого государства вне зависимости от социально – политических, экономических и культурных условий. Международные стандарты прав человека нормативны в том смысле, что отражены в универсальных и

региональных международных договорах общего и специального характера, а также формализованы на уровне международных обычаев.

2. Международные стандарты определяют уровень государственной регламентации прав и свобод человека. В первую очередь такие стандарты обращены к государствам, которые принимают на себя обязательства обеспечить имплементацию и внутригосударственную реализацию закрепленных в международном праве правозащитных стандартов. Национальное право, первоначально ориентированное на регулирование внутригосударственных отношений с участием физических и юридических лиц, служит главным механизмом обеспечения и гарантирования прав и свобод человека и гражданина.

3. Международные стандарты служат ориентиром для государства, допуская отклонения в их внутригосударственной имплементации. Такие отступления могут быть направлены в сторону конкретизации международных стандартов, сформулированных предельно обще и абстрактно в универсальных и региональных международных соглашениях или же на уровне международного обычая. Детализируя правозащитные минимумы, государство создает внутренний механизм их реализации и защиты [2, С.18].

Международно – правовые стандарты, закрепляющие основные права и свободы человека – результат длительной работы большинства демократических государств по выработке согласованных позиций в области прав человека. Эти стандарты конституируются в качестве нормативного минимума, определяющего уровень государственной регламентации с допустимыми отступлениями в том или ином государстве в форме его превышения или конкретизации.

Стандарты в зависимости от сферы действия делятся на универсальные и региональные; в зависимости от содержания стандарты бывают общие и специальные (примером может служить европейский стандарт прав человека или стандарт обращения с заключенными).

Основы межгосударственной правовой защиты в современном международном праве были заложены Уставом Организации Объединенных Наций. Являясь центром сотрудничества государств по защите прав человека, ООН с момента своего создания одной из задач ставила поощрение и развитие уважения к правам человека и основным свободам. В Казахстане представлены 19 учреждений ООН, которые работают по широкому спектру вопросов в сфере управления, экономического роста, здравоохранения, образования и социальной политики, устойчивого развития, защиты беженцев, борьбы со стихийными бедствиями, прав человека и улучшения положения женщин.

В Преамбуле Устава подчеркивается решимость международного сообщества «утвердить веру в основные права человека», «содействовать социальному прогрессу и улучшению условий жизни при большей свободе». Одной из целей организации является сотрудничество государств в развитии «уважения к правам человека и основным свободам для всех, без различия расы, пола, языка и религии» (ст.1) [4]. И это несмотря на то, что основная цель ООН была определена как поддержание международного мира и безопасности. Однако мир и безопасность тогда прочнее, когда личность имеет те права, которые соответствуют современному этапу развития человеческого общества.

Отметим, что Устав ООН 1945 г. – это учредительный договор Организации Объединенных Наций, а потому он не посвящен специально международным стандартам прав человека. Однако данный Устав стал первым международно – правовым актом в истории человечества, учредившим международную организацию, одна из целей которой основывается на универсальном признании и уважении прав человека [5, С.16]. Устав ООН оперирует терминами «права человека» и «основные свободы». Явления эти однотипные и чаще всего объединяются одним термином – права человека.

Положения Устава ООН, относящиеся к защите прав человека, были затем конкретизированы и развиты в различных международных документах как

универсального, так и регионального характера. Часть этих документов, составляющих правовую базу института защиты прав и основных свобод человека и позволяющих дать более полное представление о сотрудничестве государств в области прав человека, следующие: Всеобщая декларация прав человека 10 декабря 1948 года; Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах от 16 декабря 1966 года; Международный пакт о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 года; Международная Конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации от 21 декабря 1965 года; Международная Конвенция о пресечении преступления апартеида и наказании за него от 30 ноября 1973 года; Конвенция о статусе беженцев 28 июля 1951 года и другие.

Однако, несмотря на такую обширную международно – правовую базу, проблема защиты прав и свобод человека не теряет своей актуальности. Негативные процессы общественного развития неизбежно порождают ограничения и ущемления прав человека. Жизнь человека во всем ее многогранном проявлении становится заложницей этих негативных тенденций. Для того, чтобы не допустить ущемления прав человека при том или ином обороте политических событий в государстве, международное право оперирует понятием «основные права человека», впервые появившимся в Уставе ООН.

Назначение международных стандартов прав человека раскрывается через их функции, среди которых:

- определение перечня прав и свобод, относящихся к категории основных и обязательных для всех государств;
- формулирование главных черт содержания каждого из этих прав и свобод, которые должны получить внутригосударственное воплощение в соответствующих конституционных и законодательных положениях и в правоприменительной практике;
- установление обязательств государств по признанию и обеспечению провозглашаемых прав и введение на международном уровне самых необходимых гарантий, определяющих их применимость и реальное осуществление;
- закрепление условий пользования правами и свободами, сопряженными с законными ограничениями и даже запретами;
- декларирование и обеспечение права человека на правовую защиту для восстановления нарушенных прав с использованием национальных и международных механизмов [3, С.445].

В литературе обращается внимание на двойственную природу международных стандартов прав и свобод человека.

Во – первых, их дуализм проявляется в том, что они предусматривают международные обязательства государства, принятые им по его согласию в результате заключения международного договора или участия в межгосударственной практике, сформировавшей международный обычай.

Иными словами, международные стандарты прав человека – это международные обязанности государства.

Во – вторых, такие стандарты непосредственно обращены к их главным бенефициарам – физическим и (в некоторых случаях) юридическим лицам. Международные стандарты содержат конкретные правомочия, принадлежащие человеку и составляющие содержание его статуса по международному и опосредованному волей государства внутригосударственному праву.

Международные механизмы защиты прав человека. По географическому критерию их можно разделить на универсальные и региональные. Первые распространяют свое действие на широкий круг государств из разных регионов, в то время как вторые ограничены территориально государствами одного региона (напри – мер, Азии, Африки, Европы, Северной и Южной Америки).

Разветвленный универсальный механизм защиты прав человека создан в рамках Организации Объединенных Наций. Наиболее эффективным элементом этой системы являются конвенционные комитеты по правам человека, учрежденные на основе специальных международных договоров. Такие комитеты:

- формируются на основании отдельной отраслевой конвенции;
- состоят из экспертов от государств и выступают в личном качестве;
- принимают акты рекомендательного характера.

Комитеты по правам человека осуществляют следующие процедуры:

- рассматривают представляемые государствами периодические и специальные доклады о соблюдении прав человека в той или иной области (замечания);
- рассматривают сообщения одного государства о нарушении прав человека другим государством;
- рассматривают индивидуальные жалобы о нарушении прав человека;
- проводят расследования по собственной инициативе;
- осуществляют превентивные посещения.

Кроме этого, в системе Организации Объединенных Наций функционируют иные правозащитные механизмы, среди которых Верховный комиссар ООН по правам человека (пост учрежден в 1993 г.), Верховный комиссар по делам беженцев (1951 г.), Совет по правам человека (2006 г.).

Казахстан ратифицировал большинство основных инструментов защиты прав человека ООН, включая Международный Пакт о гражданских и политических правах (ICCPR), Международный Пакт об экономических, социальных и культурных правах (ICESCR), Конвенцию против Пыток (CAT), Конвенцию о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин (CEDAW), Конвенцию о ликвидации всех форм расовой дискриминации (CERD) и Конвенцию о правах ребенка (CRC) и ряд других.

Ратификация Казахстаном данных и иных правозащитных пактов должна предусматривать реальную ответственность государства, всех его органов к своим обязательствам, выступать серьезным стимулом для дальнейших изменений в законодательстве и практике прав человека, содействовать дальнейшей интеграции в мировое сообщество и международный процесс защиты прав человека.

Большинство международных стандартов прав человека получило конституционно – правовое закрепление в отечественной правовой системе. Так, положениям ст. 6 Международного пакта о гражданских и политических правах 1966 г., гарантирующим право на жизнь, корреспондируют нормы ст. 15 Конституции Республики Казахстана.

В соответствии с международными признанными правозащитными стандартами в Конституции Республики Казахстана отражены:

- право на свободу и личную неприкосновенность (ст. 9, 10, 14, 15 Международного пакта о гражданских и политических правах и ст. 12, 16, 18 Конституции РК);
- право на свободное передвижение (ст. 21 Конституции РК);
- право на выбор места пребывания и жительства, выезд за пределы государства (ст. 12 Международного пакта о гражданских и политических правах и ст. 21 Конституции РК);
- право на труд (ст. 6 – 8 Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах 1966 г. и ст. 24 Конституции РК);

недопустимость повторного привлечения к ответственности как принцип *ne bis in idem* (п. 7 ст. 14 Международного пакта о гражданских и политических правах 1966 г., ст. 4 Протокола № 7 к Конвенции о защите прав человека и основных свобод 1950 г. и ст. 77 Конституции РК).

Недостаточная конкретность и некоторая расплывчатость норм международных актов в области прав человека не умаляет регулятивного эффекта данных документов, в

том числе не препятствует их непосредственной реализации во внутригосударственной сфере.

Важнейшим шагом, свидетельствующим о международном признании Казахстана, является председательствование страны в ОБСЕ и ОИС. В ходе председательства Казахстана в ОИС была создана постоянно действующая Комиссия по правам человека, призванная стать платформой для налаживания диалога и обмена опытом между мусульманскими странами по вопросу улучшения ситуации с обеспечением гражданских прав и свобод во всех государствах – участницах.

Литература:

1. Конституция Республики Казахстан, принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года // Электронный ресурс: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_
2. Резер Т.М., Кузнецова Е.В., Лихачев М.А. Механизмы реализации и защиты прав человека и гражданина: учебное пособие / Под общ. ред. Т. М. Резер. – Екатеринбург: Изд – во Урал. ун – та, 2019. – 110 с.
3. Международное право / Отв. ред. Г.В. Игнатенко, О.И. Тиунов. 6 – е изд. – М., 2013.
4. Устав Организации Объединенных Наций (Сан – Франциско, 26 июня 1945 г.) // Электронный ресурс: <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text>
5. Абашидзе А.Х. Договорные органы по правам человека: учебное пособие. – М., 2012.

УДК 070

ПОЯВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ИНТЕРНЕТ – ЖУРНАЛИСТИКИ КАК КОМПОНЕНТА СИСТЕМЫ СМИ

Истембекова С.Ж.

(СКУ им. М. Козыбаева)

Интернет – журналистика – это относительно новая разновидность средств массовой информации, которая появилась с развитием и распространением интернета. Первое информационное агентство AgenceFrance – Presse было образовано в XIX веке во Франции. Его основал бывший банкир по имени Шарль Луи Гавас. После свержения Наполеона, Гавас оказался на грани банкротства. Он хорошо знал иностранные языки, что позволило ему переводить международные новости и продавать их французским средствам массовой информации. Небольшое дело Гаваса начало расти, и через некоторое время превратилось в большое информационное агентство с собственными корреспондентами по всей территории Европы.

Необходимо отметить, что успех информационного агентства заключался и в оперативности подачи информации. Если в то время все новости передавались по почте, Шарль Луи Гавас, пытаясь опередить их, использовал почтовых голубей.

Первый телеграф изобрели в 1847 году. Это дало возможность в быстрые сроки передавать информацию на большие расстояния. С изобретением телеграфов стали развиваться информационные агентства по всему миру. Уже через год оно появилось в Берлине, основателем стал Бернхард Вольф. В 1851 году Пауль Юлиус Рейтер открыл агентство в Лондоне. «В 1870 году три ведущих европейских агентства подписали картельный договор по разделу сфер влияния. Сыну Шарля Гаваса, Огюсту который руководил агентством после смерти отца, досталась Франция с ее колониями и страны Средиземноморья, Рейтеру – Британская Империя и Восточная Азия, Вольфу – Северная и Восточная Европа, Германская Империя с колониями» [1].

Представители шести периодических изданий Нью – Йорка в 1848 году в целях экономии расходов на получение новостей создали первое информационное агентство.

«В Российской Империи первое информационное агентство появилось в 1866 году. Сначала Российское телеграфное агентство (РТА) получало телеграммы из – за рубежа и несколько раз в день отправляло их своим подписчикам по телеграфу. Но вскоре РТА стало активно сотрудничать с агентством Вольфа и через его каналы распространять собственную информацию в странах Европы. В 1870 – 80 – х годах в России были созданы Международное и Северное телеграфные агентства» [1].

Вскоре после Октябрьской Революции все телеграфные агентства были интегрированы в один информационный орган, который назывался Российское телеграфное агентство. Позже его переименовали в Телеграфное Агентство Советского Союза (ТАСС). На протяжении длительного времени оно было единственным информационным агентством в стране. Уже в 1961 году появилось информагентство под названием Агентство печати «Новости». Нужно отметить, что оно хоть и было негосударственным, все же жестко контролировалось правительством СССР.

После распада СССР начался «информационный бум», который не оставил в стороне информационные агентства. Были разрушены такие монополии как ТАСС и АПН и многие частные информагентства сумели завоевать популярность и репутацию надежных источников.

«Многие аналитики предрекали крах информагентств в связи с быстрым развитием интернета. Но этого не произошло, информационные агентства сумели быстро переориентироваться, создать свои сайты и сейчас большинство новостей на интернет – ресурсах ссылаются на сайты крупных информационных агентств» [2]. Специфика Интернета позволила организовывать регулярное информационное вещание на широкую аудиторию без специального развёртывания особой технической инфраструктуры. Таким образом, почти любой желающий получил возможность создавать средства массовой информации. При этом интернет – издания могут иметь официальный статус СМИ, а могут и не иметь его.

На сегодняшний день интернет – журналистика как разновидность журналистики постоянно развивается. Этот способ передачи информации представляет собой качественно новое культурное явление, которое формирует информационное пространство каждого человека.

Интернет – СМИ в наше время обладают огромной аудиторией, а также широкими возможностями влияния на нее. По сравнению с остальными каналами средств массовой коммуникации у интернет – журналистики имеется ряд неоспоримых преимуществ. В первую очередь, это мультимедийность, интерактивность, персонализация и другие.

Мультимедийность заключается в интеграции визуальных, печатных и звуковых способах предоставления информации.

Персонализация означает, что интернет – журналистика поставляет необходимую информацию на различных уровнях заинтересованности отдельных личностей, либо групп людей. «То есть доставка некой информации обеспечивается согласно предпочтениям пользователя через различные источники персонализированного поиска, подписку на рассылку по электронной почте, а также в соответствии с подпиской на различные каналы кабельного телевидения» [3].

Интерактивность предполагает некий диалог с пользователем в форме обратной связи через форумы, комментарии, электронную почту, чаты и конференции.

«Отсутствие посредников связано с тем, что пользователи интернета могут напрямую обратиться к той или иной личности без какого – либо вмешательства и/или манипуляции средств массовой информации» [3].

Аудитория интернет – СМИ – численно большая, рассредоточенная по всем социальным слоям, разная по гендерному, возрастному и социальному составу.

«Помимо вышеперечисленных особенностей интернет – СМИ обладают также следующими отличительными чертами, не требующими расшифровки и дополнительного

объяснения функциональности. К ним следует отнести: доступность, неограниченный объем выпусков издания, оперативность, возможность создания архивов, неограниченный географический охват, а также их низкая себестоимость»[4].

Литература:

1. Прутцков Г.В. История зарубежной журналистики: от Античности до современности. – М.: Аспект Пресс, 2018.
2. Вартанова Е.Л. Постсоветские трансформации российских СМИ и журналистики. – М., 2013.
3. Лукина М.М. Интернет – СМИ. Теория и практика: Аспект Пресс, 2010.
4. Машкова С.Г. Интернет – журналистика: учебное пособие: Изд – во ТГТУ, 2006.

УДК 341.4

СПРАВЕДЛИВОСТЬ И МИР: КОНЦЕПЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ МИРА И БЕЗОПАСНОСТИ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА

Кабдушев Д.Ж., Тлепина Ш.В.

(СКУ им. М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан)

В современном мире нарушение закона в государстве обязательно влечет за собой ответственность, даже если характер правонарушений и формы ответственности в них имеют существенные особенности. Согласно своей традиционной структуре международное право предписывает определенные правила поведения для государств. Каждое государство должно принимать решение о практических мерах уголовного или административного законодательства, чтобы гарантировать, что лица, поведение которых связано с ним, согласно некоторым основным правилам, находящиеся под его юрисдикцией, соблюдают эти правила. Имеются юридические и фактические основания для обращения в суд. Юридические основания – это совокупность располагающих обязательную юридическую силу международно – правовых актов, на базе которых обусловленное действие квалифицируется как международное преступление. Фактические причины – это явственно определенные элементы международного преступления. Преступления против человечности относятся к фактическим, другими словами конкретным преступлениям, совершенным в контексте крупномасштабного нападения на гражданских лиц, независимо от их национальности. Эти преступления включают убийства, пытки, сексуальное насилие, порабощение, преследования, насильственные исчезновения и т. д.

Правонарушения против человечности зачастую совершаются в рамках государственной политики, однако они также могут совершаться негосударственными вооруженными группами, то есть военизированными формированиями. В отличие от военных преступлений, преступления против человечности также могут совершаться в мирное время и в отличие от геноцида, они необязательно совершаются против конкретной национальной, этнической, расовой или религиозной группы. Преступления против человечности также включают в себя проявления, происходящих из трагического исторического опыта: преследование посредством дискриминационных постановлений, апартеид, пытки политических оппонентов и порабощение посредством принудительного труда. Преступления против человечности впервые фигурируют в договоре Нюрнбергской хартии 1945 года в конце Второй мировой войны, хотя и с другим определением, чем сегодня.

В отличие от других нарушений прав человека, военные преступления влекут за собой не ответственность государства, а индивидуальную уголовную ответственность. Это означает, что отдельные лица могут быть привлечены к ответственности и признаны лично ответственными за эти преступления. Потребовалось почти столетие, чтобы перейти от морального осуждения к позитивному праву. За этот период миллионы людей были убиты в различных конфликтах, больше, чем когда – либо в истории человечества. Подавляющее большинство этих жертв были представителями гражданского населения. Некоторые из этих зверств можно охарактеризовать как преступления против человечности. Общие исторические примеры включают массовые убийства, такие как убийства, совершенные режимом красных кхмеров в Камбодже, с оценкой от 1,7 миллиона до 2,5 миллиона смертей из 7 миллионов населения. Однако эти отвратительные преступления часто называют геноцидом, режим красных кхмеров убивал, пытал, морил голодом, заставлял работать до смерти людей не из – за их принадлежности к определенным расовым, этническим, религиозным, национальным категориям или социальному классу, или тот факт, что они могут быть идентифицированы как интеллектуалы [1, с.80]. Тем не менее эти массовые зверства, международное сообщество не приняло всеобъемлющую международную конвенцию о преступлениях против человечности до конца XX – го. С 1990 – х годов правонарушения против человечности были кодифицированы в различных международных договорах, таких как Статут Международного уголовного трибунала по бывшей Югославии (1993 г.), Статут Международного трибунала по Руанде (1994 г.) и Римский статут Международного уголовного суда. (1998 г.). Римский статут охватывает самый конечный и самый подробный реестр определенных противозаконных действий, которые могут составлять преступления против человечности.

На сегодняшний день Международный уголовный суд осуществляет юрисдикцию в отношении трех основных преступлений, включая преступления против человечности, геноцид и военные преступления. Последние два преступления также были кодифицированы вне Римского статута, то есть в Конвенции о геноциде 1948 года, а также в международных конвенциях в области международного гуманитарного права, таких как Женевская конвенция 1949 года и дополнительные протоколы соответственно. Некоторые действия, которые могут быть индивидуальными в контексте преступлений против человечности, также были кодифицированы за пределами Римского статута, например, пытки в соответствии с Конвенцией о пытках, апартеидом. В соответствии с Конвенцией апартеида и насильственные исчезновения в соответствии с Конвенцией о насильственных исчезновениях. Несмотря на историческую эволюцию концепции преступлений против человечности и ее характер в соответствии с обычным международным правом, концепция преступлений против человечности не достигла своей окончательной и удовлетворительной формы. В международно – правовых документах содержится до двенадцати различных определений преступлений против человечности; [2, с.583] однако эти определения не устранили некоторые из пробелов в безнаказанности, которые все еще существуют. Общность различных определений показывает, что государственные субъекты с большей вероятностью будут привлечены к ответственности за преступления против человечности, что объясняет сопротивление правительств поддержке всеобъемлющей конвенции. Отсутствие такой конвенции увеличивает разрыв с точки зрения безнаказанности для преступников, совершающих эти злодеяния. В связи с этим возникает вопрос, нужна ли международному сообществу всеобъемлющая международная конвенция о преступлениях против человечности [3, с.584]. Ведь предлагаемая конвенция налагает на государства обязательство запрещать преступления против человечности в своих национальных уголовных кодексах. Римский статут касается внутреннего уголовного преследования за преступления против человечности, но не налагает на государства – обязательства принимать внутреннее уголовное

законодательство за эти преступления, впрочем в преамбуле подразумевается, что государства должны это делать. Как следствие, менее двух третей государств Римского статута имеют внутреннее законодательство, запрещающее преступления против человечности. Новая конвенция могла бы наложить обязательство криминализовать и заполнить этот пробел как между государствами – участниками Римского статута, так и государствами, не являющимися участниками. Однако существует растущая отрасль международного уголовного права, которая состоит из норм прав, конкретно криминализирующих определенное поведение отдельных лиц и обязывающих государства пресекать такое поведение в уголовном порядке [4, с. 482]. Международное гуманитарное право было одной из первых отраслей международного права, в которой были введены нормы международного уголовного права. МГП обязывает государства пресекать все его нарушения. Некоторые нарушения, называемые военными преступлениями, криминализируются МГП. Понятие военных преступлений включает, но не ограничивается ими, нарушения, перечисленные и определенные в Конвенциях и Протоколе I как серьезные нарушения [5]. Все серьезные военные нарушения являются военными преступлениями, но не все военные преступления являются серьезными нарушениями [6]. МГП требует, чтобы государства приняли законодательство для наказания за такие серьезные нарушения, для поиска лиц, предположительно совершивших такие преступления, и для передачи их в свои суды или для выдачи их другому государству для судебного преследования [7]. Кроме того, МГП содержит положения о правовой квалификации бездействия лица и о групповой преступности, например об ответственности командиров. Хотя обычно государство обладает уголовной юрисдикцией только в отношении действий, совершенных на его территории или его гражданами, МГП наделяет универсальной юрисдикцией в отношении серьезных нарушений все государства. Более того, он не только разрешает, но даже требует, чтобы все государства преследовали военных преступников, независимо от их гражданства, гражданства жертвы и места совершения преступления.

К сожалению, ряд государств не приняли необходимое законодательство, и многие воюющие стороны разрешают – или даже приказывают – своим органам нарушать МГП с полной безнаказанностью. Регулярное судебное преследование военных преступлений имело бы важный превентивный эффект, сдерживая нарушения и давая понять даже тем, кто в категориях национального права считает, что МГП является законом. Это также окажет стигматизирующий эффект и позволит индивидуализировать вину и репрессии, тем самым избегая порочного круга коллективной ответственности и злодеяний и контр зверств против невинных людей. Уголовное преследование возлагает ответственность и наказание на уровень личности. Это показывает, что отвратительные преступления двадцатого века были совершены не народами, а отдельными людьми. Напротив, до тех пор, пока ответственность возлагалась на государства и нации, каждое нарушение несло в себе семена следующей войны. Это цивилизаторская и миролюбивая миссия международного уголовного права, способствующая осуществлению МГП. К сожалению, большинство военных преступлений и сегодня остаются безнаказанными. Тем не менее, в последние годы был достигнут прогресс, в основном с точки зрения принятия странами национального законодательства, позволяющего им преследовать в судебном порядке военные преступления, во многих случаях даже на основе универсальной юрисдикции, реже с точки зрения фактического преследования подозреваемых военных преступников, очень редко на основе универсальной юрисдикции. Наиболее впечатляющим прогрессом стало утверждение международных уголовных трибуналов, обладающих юрисдикцией, в частности, в отношении военных преступлений [8, с.198].

Принимая во внимание такую теорию, хотя она сама по себе недостаточна для решения конкретного вопроса, рассматриваемого в этой статье, она помогает продвинуть разговор для государств о том, какой цели должно служить международное преступление,

такое как преступления, против человечности, для них и для всего остального человечества, поскольку права человека все больше и больше выходят на центральное место в формировании глобальных мер реагирования на международную нестабильность.

Литература:

1. Ханнум Н. «Международное право и геноцид в Камбодже: Звуки тишины» Права человека, 1989. 80 с.
2. Бассуни М. «Преступления против человечности: аргументы в пользу специальной конвенции» Обзор глобальных исследований Вашингтонского университета, 2010. 583с.
3. Бассуни М. «Преступления против человечности: аргументы в пользу специальной конвенции» Обзор глобальных исследований Вашингтонского университета, 2010. 584 с.
4. Каррильо Джей и Эннализ К. «Сравнительное правовое исследование и анализ национального законодательства, касающегося преступлений против человечности и экстерриториальной юрисдикции». Обзор международного права Джорджа Вашингтона, 2014. 482 с.
5. Конвенция (I) об улучшении положения раненых и больных в Вооруженных силах на местах. Женева, 12 августа 1949 года. <https://docs.cntd.ru/document/1901037>
6. Дополнительный протокол к Женевским конвенциям от 12 августа 1949 года, касающийся защиты жертв международных вооруженных конфликтов (Протокол I), 8 июня 1977 года. <https://docs.cntd.ru/document/901755843>
7. Конвенция (I) об улучшении положения раненых и больных в Вооруженных силах на местах. Женева, 12 августа 1949 года. <https://docs.cntd.ru/document/1901037>
8. Швальбе Е. «Преступления против человечности» Британский ежегодник международного права, 1946. 198с.

УДК 070

ОТРАЖЕНИЕ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ В СМИ

Косинов О.А., Пономаренко М.А.
(СКУ им. М. Козыбаева)

Великая Отечественная война повлияла на массовую культуру и стала гордой победой народов, принимавших участие в сражении против фашистов. Чтобы помнить о великих подвигах наших предков, каждый год снимают кинокартины, печатают романы, пишут стихи, делают массовые мероприятия, которые отображают и воссоздают тяжелые годы войны. Однако не стоит забывать о средствах массовой информации, непосредственно повлиявших на победу.

С первых дней войны на ряде предприятий и учреждений стали выходить «Боевые листки», оперативные бюллетени, газеты – молнии и т.д., посвященные трудовым подвигам мирного населения, борьбе за выполнение срочных оборонных заказов и за производительность труда. В них рассказывалось об эпизодах героической борьбы защитников Москвы, помещались злободневные антифашистские карикатуры с едкими эпиграммами, подписями и заголовками. Печать стала одним из важнейших средств организации и развития Всесоюзного социалистического соревнования, начавшегося по инициативе ряда коллективов предприятий в мае 1942 г., в труднейший период Великой Отечественной войны и призванного дать в кратчайший срок при наименьших затратах как можно больше продукции фронту.

Известно, что радио и печатные издания в 30 – 40 – е годы преобладали над телевидением, ведь оно не было так развито, и не каждый гражданин советского государства имел возможность приобрести аппарат визуальной информации. Можно много говорить о печатных газетах, как «Правда», «Костер» и «Пионер», где создавали пропаганду, призывы, однако вспомним об известных дикторах того времени.

Так, советские дикторы радиовещания, например, Юрий Левитан, Виктор Балашов являлись голосами призывающих граждан и гражданок к защите своей страны и ликвидации противников. Эти личности стали для истории журналистики главными лицами, с которых современные дикторы должны брать пример. Юрий Борисович Левитан вещал от самого начала военных действий 41 – го года словами «Победа будет за нами!» до падения фашистской Германии фразой «Да здравствуют победоносные Красная Армия и Военно – Морской Флот!». Виктор Иванович Балашов – известный представитель расцвета советского радио и телевизионного эфира. Он с 1944 года работал директором Всесоюзного радио, а также вел информационную программу «Время» на Центральном телевидении.

Пропаганда, агитация и манипуляция – три составляющие, способные влиять на человеческий разум и чувства. Пропаганда во время Отечественной войны в газетах наблюдалась во всех советских носителях, даже детские журналы не стали исключением. «Известия», «Красноярский рабочий», «Правда», читатели могли наблюдать агитацию в поддержку победы наряду со словами «Все для фронта! Все для победы!» или «Родина – мать зовет!». Советскую пропаганду называли «третьим фронтом». Она подавляла врагов, воодушевляла бойцов Красной армии и восхваляла союзников. Она была гибкой и часто меняла курс, подстраиваясь под военные условия и внешнюю политику [1].

В формировании патриотического сознания посредством печати (как и с помощью радиовещания) важное место отводилось обращению к историческому прошлому нашей страны. Газеты и журналы регулярно публиковали тематические статьи и материалы, документы, подборки и справки, вопросы и ответы на исторические темы. В журнале «Большевик» уже в июне 1941 года, наряду с передовой статьей, посвященной Великой Отечественной войне советского народа, в которой подчёркивалось, что это не только война против немецко – фашистских войск, а борьба против фашизма и его изуверского человеконенавистнического учения, было опубликовано три авторских статьи о борьбе восточнославянских народов против германских захватчиков в прошлом. В 1942 – 1944 годах вопросам истории, традиций и моральных качеств народа, разоблачению фашизма в журнале было посвящено 75 документов из 86, 46 передовых и редакционных статей, 138 из 175 авторских публикаций [2].

Задачи печати в годы войны были сформулированы в письме Управления пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) от 3 марта 1942 г. «О работе районных газет»: «Вся работа редакций газет должна быть подчинена интересам фронта и задачам организации разгрома немецко – фашистских захватчиков. Газеты обязаны повседневно разъяснять трудящимся опасность, которая угрожает нашей стране... развивать советский патриотизм, воспитывать ненависть к немецким оккупантам, готовность отдать все свои силы для разгрома врага» [3].

В обязанности местных средств массовой информации входило расширение тематики местной информации. В частности, в Москве городским газетам и радио было предложено расширить тематику местной информации, сообщать читателям и слушателям о самоотверженности и инициативах москвичей, о военной подготовке населения, деятельности МПВО, партийно – политической работе горкома и райкомов партии и т.п. Следует отметить, что постановления бюро и секретариата обкома и горкома партии о радиовещании печати воспринимались коллективами радио и газет как программа для практической деятельности.

В 1945 году фашисты потерпели поражение, как в плане экспансии, так и в боевом наступлении. Эта война была трудным испытанием, и, бесспорно, журналистика в этом сыграла важную роль. Пресса изменилась, появилось большое количество газет и журналов на военную тематику, некоторые издания закрывали или объединяли, какие – то газеты тщательно проверялись и подвергались критике. Все средства массовой

информации находились под постоянным контролем партийного руководства города, вся информация и подготовленные материалы подвергались рецензированию.

Средства массовой информации были неопределимым по силе воздействия рычагом перестройки на военный лад всей жизни страны – организационной, хозяйственной, духовной, психологической. В условиях военного времени требовалась максимальная оперативность печатного слова. Резко возросла потребность людей в информации. Одной из важнейших задач средств массовой информации газет и радио явилось формирование патриотического сознания или военно – патриотического (как оно называлось и годы войны) воспитания. Важнейшими направлениями той работы являлись пропаганда идей о защите Отечества, патриотических традиций и героизма советских людей, разъяснение характера и целей борьбы советского народа и разоблачение фашизма. Особое место отводилось пропаганде исторических и боевых традиций, обращение к памяти великих людей Отечества.

Литература:

1. Кривова П.А. Советская пропаганда в годы Великой Отечественной войны [Электронный ресурс] / П.А. Кривова, А.С. Рыбалко, Э.П. Соболева. – Текст: непосредственный // Юный ученый. – 2018. – № 5 (19). – С. 8 – 10. – URL: <https://moluch.ru/young/archive/19/1301/> (дата обращения: 04.05.2021).
2. О работе районных газет // О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении. Сборник документов и материалов. – М: Мысль, 1972. – С.214
3. Советская журналистика и публицистика в Великой Отечественной войне [Электронный ресурс] 2008 // URL: https://vuzlit.ru/696214/sistema_gody_velikoy_otechestvennoy_voyny

УДК 342.72

КОНСТИТУЦИОННЫЕ ОСНОВЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВА НА ИНФОРМАЦИЮ

Кукеев А.К.

(ЮКУ им. М. Ауэзова)

Ретроспективный взгляд на процессы формирования, становления и развития права на информацию показал, что, помимо прочего, оно является историческим вопросом, и находится в зависимости как от тенденций мирового цивилизационного процесса, так и от особенностей общественно – политического развития отдельных государственных образований. Именно поэтому исследование вопросов генезиса права на информацию во все исторические периоды развития государственности является крайне важным и актуальным для юридической науки, так как позволяет не только сформировать целостное теоретическое представление об особенностях развития, но и способствует выработке практических путей совершенствования действующего законодательства Республики Казахстан в этой сфере.

Анализ реалий развития права человека и гражданина на информацию показал, что качественные преобразования в его становлении и правовой регламентации находились в неразрывной связи с трансформацией понятия «информация» и историческими этапами прохождения информационных революций [1, с.201].

Установлено, что право на информацию, исторически сформировалось на основе свободы слова и печати, которые в современном понимании трансформировались в ряд информационных прав человека и гражданина, является естественным правом человека, которое характерно ему от рождения, а сложившиеся во времена античной цивилизации правовые традиции признания прав человека как высшей ценности стали базисом

современных правовых систем и провозглашены в нормативно – правовых актах на международном и национальном уровнях. Право на информацию, как и другие естественные права человека в их нормативно-закрепление в законодательных актах, развивалось на уровне различных политико – правовых идей, проектов, концепций и теорий, а также исторически сложившейся совокупности правовых традиций и обычаев, которыми регулировались отношения и поведение в определенной сфере общественных отношений [2, с.55]. Однако, современная правовая доктрина рассматривает право как целостное явление, обязательно охватывает и его нормативно – знаковую реальность.

Исследование юридической природы и сущности права на информацию показало, что право на доступ к информации является составной субъективного права человека и гражданина на информацию, совокупностью его правомочий на свободный сбор и получение информации, которая заключается в гарантированной нормами права возможности каждого на фактическое получение информации, которое является результатом активного поиска сведений и определения правомерных способов их получения при осуществлении принадлежащего ему права на информацию в пределах и способом, определенных законом. Существование же научных позиций поцелесообразности выделения права на доступ к информации как самостоятельного конституционного права стало возможным в результате искусственного разграничения правовых норм материального и процессуального характера, составляющих его содержание.

Установлено, что, несмотря на видовую принадлежность информационных прав и особую «генетическую» связь между конституционным правом на информацию и конституционным правом на свободу мысли и слова, на свободное выражение своих взглядов и убеждений, отождествление этих прав, а тем более поглощения друг другом в современной правовой действительности, является недопустимо, учитывая их самостоятельное содержательное наполнение и функциональное назначение. Конституционное право на информацию является самостоятельным правом, состоит из следующих правомочий как право на сбор информации, право на получение информации, право на хранение информации, право на распространение информации, право на использование информации, на защиту и охрану информации.

Конституционное право человека и гражданина на информацию, по нашему мнению, следует понимать, как «гарантированные и урегулированные на национальном и международном правовых уровнях возможности каждого, признаны природными и неотъемлемыми, свободно собирать, получать, хранить, использовать и распространять информацию, находящуюся в общественной обращения, о каких – либо процессы и явления объективной действительности с условия, что такие действия не причиняют вред информационной безопасности общества, государства и не нарушают права, свободы и законные интересы других лиц».

Право на информацию по своей юридической природе является индивидуальным правом, которое принадлежит каждому человеку от рождения. Вместе с тем, это право имеет определенную качественную особенность, которая заключается в том, что в отличие от других основных прав и свобод человека, составляющих конституционно – правовой статус лица, оно не просто гарантирует человеку пользование таким социальным благом как информация, а более важным и ценностным является его значение для политической системы общества, в частности, для функционирования механизма государства. Это означает, что право на информацию получает правовую регламентацию не только как право индивида, но и как важнейшая форма обеспечения взаимосвязи между государством и гражданским обществом, как инструмент общественного контроля [3, с.5].

Таким образом, право на информацию – является личным правом человека, а право на свободу массовой информации является политическим. Однако, независимо от того, к какой группе прав оно относится, в любом случае право на информацию является

самостоятельным конституционным правом, которое охраняется и защищается нормами Основного Закона.

Право на информацию, которое исторически сформировалось на основе свободы слова и печати и в современной правовой доктрине представляет собой ряд соответствующих признанных, гарантированных и задекларированных государством правомочий, нормативное урегулирование которых постоянно трансформируется с развитием информационно – коммуникационных технологий, является одним из основополагающих (естественных) прав человека, которое присуще ему от рождения. Исходя из юридической природы и правовой сущности этого права, выражается в свободе воспринимать и пользоваться информацией для удовлетворения своих личных потребностей в различных сферах жизнедеятельности в контексте теории эволюции прав человека его следует относить к первому поколению прав человека, несмотря на то, что, как производное от свободы слова и печати, оно приобрело самостоятельное юридическое закрепление только в XX веке.

На сегодняшний день фактически все отношения в обществе можно рассматривать через призму информационных прав. Информационные права можно наблюдать в каждой сфере жизнедеятельности человека. Сердцевиной этого комплекса прав и свобод, выступает право на информацию, закрепленной в статье 20 Конституции Республики Казахстан [4, с.8] в понимании суммы соответствующих правомочий. Право на информацию занимает предельное положение междуличными и политическими правами. Собственно, поэтому его относят либо к личным, или же к политическим. Мы склоняемся к мысли, что собственное право на информацию является личным правом, в статье 20 Конституции указано, что реализовывать правомочия, которые составляют содержание права на информацию, может каждый. Большинство же политических прав могут реализовать именно граждане. Таким образом, право на информацию – есть личным правом человека, а право на свободу массовой информации является политическим. Однако, независимо от того, к какой группе прав оно относится, в любом случае право на информацию является самостоятельным конституционным правом, которое охраняется и защищается нормами Основного Закона.

Структура механизма реализации конституционного права на информацию, как системного явления, видим в составе двух подсистем: во – первых, подсистему непосредственной реализации этого права, то есть его осуществления; во – вторых, подсистему обеспечения непосредственной реализации этого права, то есть его обеспечения. Указанную структуру механизма реализации конституционного права на информацию можно изобразить следующим образом: наличие нормы права (нормативное закрепление права на информацию); правосубъектность граждан, иностранцев, лиц без гражданства; наличие юридических фактов; наличие правовых связей; действия субъектов по осуществлению права на информацию (непосредственная реализация), или же содержание от действий, которые запрещены законом; реализация конституционного права на информацию.

Поддерживается позиция, механизм обеспечения конституционного права на информацию следует рассматривать как часть механизма правового регулирования в составе следующих элементов: «механизм охраны», «механизм защиты», «механизм обновления».

Нужно различать понятия «защиты» и «охраны». Так, охрана состоит из взаимосвязанных мероприятий, осуществляемых государственными органами и общественными организациями, которые направлены на предупреждение нарушений прав и свобод, на устранение причин, их порождающих, и способствуют нормальному процессу реализации человеком и гражданином своих прав и свобод, с целью превенции. Термин «защита» следует понимать как принудительный способ осуществления права,

применяется в установленном законом порядке компетентными органами с целью восстановления нарушенного права.

Понятие «охрана», в разрезе механизма охраны права на информацию, мы рассматриваем: как категорию статического порядка, предусматривающем статическое состояние норм права, направленных на охрану осуществления субъективных прав законных интересов граждан от возможных нарушений (здесь охрана выполняет свое назначение вне правовыми отношениями) как явление динамического порядка, что означает совокупность взаимосвязанных между собой мероприятий, которые осуществляются как государственными, так и общественными организациями, направленными на предупреждение правонарушений, устранение причин, их порождающих и способствующих нормальному процессу реализации гражданами своих прав и обязанностей.

Структура конституционного права на информацию рассматривается как сумма правомочий: правомочность на собственные позитивные действия (правоиспользование); правомочие на чужие действия (правоисполнение); правомочность домогательства (правозащита) [5, с.233 – 234].

Широкий подход по вопросу о структуре права на информацию, когда оно рассматривается в совокупности всех правомочий направленных на информацию, оказывается более правильным, поскольку позволяет рассматривать право на информацию как комплексное право, которое лежит в основе многих отношений по поводу информации.

Анализируя правомочия, которые составляют структуру права на информацию, установлено, что формально – юридически «получать информации» означает реализацию процедурных норм с правомерного получения информации. Таким образом, логическим завершением сбора информации, в понимании ее поиска, должен стать получения последней правомочным субъектом.

По нашему мнению, в настоящее время назрела необходимость принятия Концепции реформирования законодательства в сфере общественных информационных отношений. Такой акт обеспечит закрепление базовых, исходных идей по внедрению законодательных изменений в информационной сфере, поможет реформировать данную отрасль системно и взвешенно. Кроме того, целесообразным представляется разработка проекта Кодекса об информации.

Кодификацию следует проводить методом агрегации: совершенствование отдельных правовых норм или создания новых межотраслевых институтов не должно нарушать целостность и назначение кодекса, а улучшать, совершенствовать его действенность в целом, создавать новое системное качество, а неприсущую отдельным его составляющим. Такая кодификация должна способствовать не только внешнему упорядочению нормативного материала, его расположению в определенном порядке, но и обеспечит пересмотр норм, содержащихся в законах и других нормативных актах, и будет способствовать отмене устаревших и неэффективных, выработке новых, заполнению пробелов, устранению дублирования, разногласий и противоречий, их согласованию.

Положительным моментом Закона Республики Казахстан «О доступе к информации» [6] является определение в статье 7 права на информацию, согласно которому каждый имеет право на информацию, которая предусматривает возможность свободного получения, использования, распространения, хранения и защиты информации, необходимой для реализации своих прав, свобод и законных интересов. Однако по сравнению с конституционной нормой статьи 20 Конституции Республики Казахстан Закон неоправданно сузил круг правомочий относительно правовых возможностей лица по работе с информацией. По непонятным причинам, правомочность относительно сбора (в смысле поиска) информации указанной статьей непредусмотрено. И это при том, что в определение комплекса правовых отношений, а также при закреплении видов

информационной деятельности (статья 9 Закона «О доступе к информации»), такая возможность предусмотрена. Более того, считаем необходимо также включить в пределы права на информацию правомочие по созданию информации как объекта информационных отношений и правомочность по ее защите как необходимой составляющей механизма реализации права на информацию.

Сомнительным считаем позицию о том, части первой статьи 7 Закона «О доступе к информации» служит основанием для отказа в предоставлении информации по запросу / по требованию субъектов публичной власти, а также «лазейкой», которая позволяет избежать ответственности за непредставление, несвоевременное представление или представление недостоверной информации государственным органам, учреждениям, организациям. В данном случае речь идет о границах реализации права на информацию, которые очерчены достаточно обще. Есть правовая необходимость формального определения механизмов реализации соответствующих положений права на информацию, которые будут устанавливать системно пределы осуществления этого права, в том числе основания для соответствующих отказов в предоставлении информации, в результате обеспечит надлежащее регулирование соответствующих отношений.

Литература:

1. Алексеев С.С. Общая теория права: в 2 т. Т. 1. М.: Юрид. лит., 1981. 361 с.
4. Галеев С.А. Административно – правовые отношения в обеспечении права граждан на информацию: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.14. М., 2002. 210 с.
5. Гоголь Б.Н. Право на информацию в гражданском праве Украины: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. / Ин – т государства и права им. В.М. Корещко НАН Украины – Киев, 2010. – 16 с.
6. Конституция Республики Казахстан. Учебно – практическое пособие. – Алматы: ТОО «Издательство «Норма – К». – 2020, 44 с.
7. Нунденко Л.А. Конституционное право. – 7 – е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2021. – 531 с.
8. Закон Республики Казахстан от 16 ноября 2015 года № 401 – VЗРК «О доступе к информации» // *Казахстанская правда*. 19.11.2015 г., № 220.

УДК 343.98

ЦИФРОВЫЕ И ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В КРИМИНАЛИСТИКЕ

Лобода А.Ф., Сералина А.Ж.

(СКГУ им. М. Козыбаева)

Семенов И.В.

(Департамент полиции СКО)

Сегодня современное общество невозможно представить без компьютеров, мобильных телефонов, цифровых фото – и видеокамер, пластиковых платежных карт, современных информационных и телекоммуникационных систем и технологий.

Информационная технология (ИТ) – это процесс, использующий совокупность средств и методов сбора, обработки и передачи данных (первичной информации) для получения информации нового качества о состоянии объекта, процесса или явления – информационного продукта [1].

На протяжении всей истории человечества внедрение передовых достижений науки и техники в нашу жизнь было необходимым условием развития общественных отношений. Актуальность рассматриваемых проблем взаимосвязана с реализацией

государственной политики в области трансформации науки и технологий, определена как стратегическая задача развития Республики Казахстан.

В нашей стране особое внимание уделяется использованию информационных технологий в социально – экономических сферах, государственном управлении, бизнесе, здравоохранении [2] и др.

Вместе с тем, приходится наблюдать нарастающие темпы использования данных технологий в криминальной среде. Преступники, вооружившись новейшими средствами связи, транспорта, прочей техники, используют все более изощренные, в том числе наукоемкие методы совершения и сокрытия преступлений. Противоправное использование информационных технологий привело к возникновению киберпреступности. На социальный заказ общества в борьбе с преступностью, разрабатываются и внедряются все новые приемы и методы организации и планирования расследования, обнаружения, фиксации и исследования доказательств.

Современное понимание информации и информационных технологий в юриспруденции отражено в нормативных актах. Законы Республики Казахстан «Об информатизации», «О доступе к информации» раскрывают понятие информационно – коммуникационные технологии как «совокупность методов работы с электронными информационными ресурсами и методов информационного взаимодействия, осуществляемых с применением аппаратно – программного комплекса и сети телекоммуникаций» и понятие информации, как «сведения о лицах, предметах, фактах, событиях, явлениях и процессах, полученные или созданные обладателем информации, зафиксированные на любом носителе и имеющие реквизиты, позволяющие ее идентифицировать».

В правоохранительной деятельности, частью которой является наука криминалистика, появились новые специфические методы хранения и обработки информации, их качественно новая организация, реализующая активную и наступательную стратегию борьбы с преступностью с помощью внедрения новых информационных технологий. Изменения системы информационных технологий влекут соответствующие корректировки и в отрасли, обслуживающей процесс расследования преступлений.

На законодательном уровне внедрен Единый реестр досудебных расследований (ст.179 Уголовно – процессуальный кодекс РК). Реестр представляет собой автоматизированную электронную базу данных, в соответствии с которой осуществляется сбор, хранение, учет, поиск, обобщение данных, используемых для формирования отчетности. Нашли свое законодательное закрепление возможность дистанционного осуществления отдельных процессуальных действий в ранее неизвестных отечественному уголовному процессу режимах видеосвязи (ст.213 УПК РК).

Современные технологии видеоконференцсвязи активно внедряются в уголовное судопроизводство, причем используются на всех стадиях, как досудебного, так и судебного рассмотрения уголовных дел. Внедрение в судопроизводство новейших технических разработок помогло разрешить целый комплекс проблем правового, организационного и технического характера, позволило повысить его эффективность; целый ряд негласных следственных (розыскных) действий, обусловленных внедрением информационных и телекоммуникационных технологий: аудио–, видеоконтроль лица (ст.242 УПК РК); снятие информации с компьютеров, серверов и других устройств, предназначенных для сбора, обработки, накопления и хранения информации (ст. 245 УПК РК).

Наряду с этим произошел отказ в уголовно – процессуальном законодательстве от детального перечисления конкретных видов технических средств и носителей информации, который устранил преграды для использования в уголовном судопроизводстве новейших технических достижений, что избавило законодателя от необходимости постоянного

внесения поправок в действующие правовые акты и отражают лишь общие принципы допустимости применения научно – технических средств. Если они:

- 1) прямо предусмотрены законом или не противоречат его нормам и принципам;
- 2) научно состоятельны;
- 3) обеспечивают эффективность производства по уголовному делу;
- 4) безопасны (ст. 126 УПК РК).

Непосредственно в криминалистической деятельности можно выделить следующие информационные и цифровые технологии, применяемые в борьбе с преступностью:

- средства компьютерной техники (автоматизированных рабочих мест криминалиста, судебного эксперта, в том числе – различных автоматизированных баз данных);
- современных средств обнаружения и фиксации следов, средства цифровой аудио, фото видео – фиксации, средства фиксации лжи и т.п.,

В криминалистической практике вместо громоздкой аналоговой пленочной фото – видеоаппаратуры применяется цифровая фотография и видеозапись. Она заключается в том, что изображение переносится на специальную электронную матрицу, а не на светочувствительный слой фотопленки, поэтому отпадает необходимость использования и обработки обычных негативных и позитивных фотоматериалов.

Цифровая технология расширяет исследовательские возможности криминалистической фотографии при проведении судебных экспертиз и исследований – повышает наглядность при выявлении слабовидимых и невидимых следов, восстановлении первоначального содержания документов. Она позволяет сохранять изображение в электронном виде для использования в криминалистических учетах, передавать его без потери качества на удаленное расстояние и в кратчайшие сроки.

При этом использование цифровых технологий и новых технических разработок в уголовном процессе вызывает опасение некоторых ученых и законодателей в том, что изображения, записанные в электронном виде, могут подвергаться компьютерному улучшению исходного качества, изменяться и быть легко фальсифицированными. Кроме того, до сих пор ведется дискуссия о том, какие носители информации лучше использовать в раскрытии и расследовании преступлений, цифровые или аналоговые, что в современных условиях не имеет смысла, поскольку сейчас цифровые технологии практически вытеснили аналоговые, и все носители информации стали цифровыми. И, как показывает международная практика на примере Российской Федерации, Китайской Народной Республики, где такие файлы обрабатываются в программах «CorelDRAW», «Adobe Photoshop» и др., никаких сомнений у законодателя не вызывает.

В последнее время активно применяются автоматизированные криминалистические, оперативно – справочные и розыскные учеты. Практически ни одно уголовное дело не расследуется без информационной поддержки служб, осуществляющих ведение криминалистических учетов. Информационное обеспечение правоохранительной деятельности позволяет принимать обоснованные тактические и процессуальные решения, успешно реализовывать полученные данные. Функционирование комплексов осуществляется с помощью специализированных автоматизированных банков данных (АБД) и автоматизированных информационно – поисковых систем (АИПС).

Формирование розыскных и оперативно – справочных учетов осуществляется по результатам процессуальных действий работников правоохранительных органов и на основе нормативных актов других органов и формируются на базе Комитета по правовой статистике и специальным учетам при Генеральной прокуратуре РК, органов внутренних дел. Розыскные и оперативно – справочные учеты содержат краткое описание объектов учета. Назначение этих учетов – представлять установочные сведения об объектах учета и указывать местонахождение этих объектов на момент запроса.

В криминалистической литературе обычно приводят следующий перечень объектов криминалистических и розыскных учетов [3].

1. Учет лиц, состоящих на учете по различным категориям: ранее судимые, рецидивисты, неблагополучные семьи и пр. Посредством обращения к учету можно получить следующие сведения: анкетные данные лица, сведения о судимости и о местонахождении, особенностях внешности и поведения, навыки, особые приметы, способ и средства совершения преступления, предмет посягательства и т.д.

2. Учет лиц, совершивших административные правонарушения (ПДД, штрафы, хулиганы и пр.)

3. Учет лиц, объявленных в розыск; пропавших без вести, а также неопознанные трупы;

4. Учет похищенного, утерянного, изъятого, добровольно сданного нарезного огнестрельного оружия, отдельно газового оружия

5. Учет похищенных номерных вещей либо вещи, имеющие какие – либо особенности, по которым их можно опознать;

6. Учет похищенных или изъятых документы, ценных бумаг, в том числе номерные бланки строгой отчетности, паспорта граждан.

7. Учет разыскиваемого автотранспорта. В данном случае применение АИПС «Поток», «Барьер», которые позволяют выявлять автомашины по различным основаниям.

8. Учет похищенных или изъятых предметов, подпадающие под категорию вещей, имеющих особую историческую, научную, художественную или культурную ценность. На учет берутся те *вещи*, которые имеют характерные особенности. При необходимости забитый или спиленный преступниками номер может быть восстановлен экспертным путем.

Указанные объекты учитываются с помощью универсальных и специализированных АИПС и являются многоцелевыми сложными системами – автоматизированными банками данных республиканского и областного значения (соответственно АБД – центр и АБД – область).

Криминалистические учеты отличаются от предыдущих тем, что для подготовки и использования регистрируемой информации необходимы специализированные криминалистические знания. Информационной базой этих учетов является собрание, накопление и анализ криминалистически значимых сведений о субъектах и объектах преступной деятельности.

В настоящее время оперативно – криминалистические учеты представлены в виде коллекций, картотек и справочно – информационных фондов, а также информационных баз данных на электронных носителях. Систематизация информационных фондов справочного назначения строится по видам экспертиз и исследований, выполняемых в судебно – экспертных институтах Министерства юстиции Республики Казахстан и оперативно – криминалистических подразделениях Министерства внутренних дел Республики Казахстан. Перечень объектов, которые ставятся на криминалистический учет с указанием формы учета:

- коллекции пуль, гильзы патронов со следами оружия, изъятого с мест преступлений (пулегильзотеки);

- картотеки поддельных денежных знаков;

- картотеки поддельных документов, изготовленных полиграфическим способом;

- фонотеки голосов и речи лиц, представляющих оперативные интерес;

- дактилоскопические следотеки;

- следотеки орудий взлома, подошв обуви и протекторов ши* автотранспортных средств;

- картотеки микрообъектов;

- коллекции поддельных медицинских рецептов на получение наркотических и сильнодействующих лекарственных средств и колющий образцов почерка лиц, занимающихся подделкой таких документов;

– картотеки субъективных портретов неустановленных преступников [4].

В справочно – информационных массивах содержатся сведения о свойствах, размерах, формах и иных характеристиках веществ и предметов. Такие фонды могут быть представлены в виде литературных источников, информационно – поисковых систем на базе компьютерной техники, а также в виде натуральных объектов.

Исходя из особенностей работы эксперта и специалиста – криминалиста в вспомогательных учетах преобладают натурные коллекции, поскольку собранные образцы содержат устойчивую (по времени) совокупность признаков. К тому же в силу своей наглядности эти признаки наиболее удобны для исследования.

В настоящее время на территории Республики Казахстан внедрены и успешно функционируют автоматизированные дактилоскопические учеты. Данные системы построены на базе автоматизированной дактилоскопическая информационно – поисковая система (АДИС) «Папилон». Она обеспечивает надежное хранение, накопление, обработку компьютерной базы дактилоскопических данных, а главное – автоматизированную весьма эффективную обработку такой информации. Ее уголовная направленность – идентификация личности человека по следам рук, оставленных на месте преступления, идентификация следов, изъятых с нескольких преступлений, установление неопознанных трупов по отпечаткам рук, являются одним из самых распространенных криминалистических исследований со 100% вероятностью опознания.

Данная программа доказала свою высокую результативность и надежность: минимальное количество ручных работ, небольшой обслуживающий персонал и простоту в эксплуатации.

30 декабря 2016 года в нашей стране принят Закон РК «О дактилоскопической и геномной регистрации», который должен вступить в силу 1 января 2023 года. Данный закон определяет цели, правовые основы, принципы, основные требования к сбору, обработке и защите дактилоскопической и геномной информации и порядок их проведения.

Дактилоскопирование отпечатков будет осуществляться при помощи устройства бескассового оптоэлектронного сканера, без длительной и неприятной традиционной процедуры, предусматривающей окрашивание ногтевых фаланг типографской краской. Живой сканер «Папилон» гарантирует высокое качество отпечатков пальцев и их мгновенную передачу в компьютерную базу данных.

База данных ДНК Дезоксирибонуклеиновая кислота (ДНК) является носителем генетической информации об объектах биологического происхождения. Впервые практическое применение ДНК – анализа для раскрытия и расследования преступлений получило свое развитие за рубежом в начале 80 – х годов прошлого столетия. Его использование дало возможность устанавливать связи подозреваемого (обвиняемого) с событием преступления, между отдельными преступлениями;

При наличии соответствующих баз данных ДНК (АИПС ДНК), поиск лица, являющегося носителем изъятого биологического объекта (следа), может осуществляться и при отсутствии сравнительных образцов, путем сопоставления генетических признаков исследуемого объекта (следа) и хранящихся в базе данных ДНК – профилей.

Еще одна информационная система так же является частью государственной программы внедрения биометрической идентификации по изображению лица АИПС ОБРАЗ++.

Данная программа хорошо зарекомендовала себя при опознании лиц, совершивших уголовные правонарушения. При этом отпала необходимость в многочасовом просмотре видеоматериала на кассетах с магнитными лентами. Сегодня, чтобы установить человека, времени надо немного.

АИПС ОБРАЗ++ позволяет решать следующие задачи:

2. Осуществлять поиск лиц по имеющимся реквизитам данных.

2. Субъективному портрету и изображению лица составленных по показаниям свидетелей и потерпевших. В каждом из этих случаев ОБРАЗ ++ выводит список лиц с совпавшими реквизитными данными и словесным описанием, или список лиц ранжированным по степени схожести с отправленным на поиск фотороботом.

3. Позволяет обрабатывать материалы, полученные в результате проведения оперативной или любительской съемки т.е. система осуществляет поиск по фотоизображению живых лиц и трупов.

Автоматизированная Система Поисковой Информации (АСПИ) «Портрет 2005». Данная система портретной идентификации является совместной белорусско – российской разработкой. Она представляет собой автоматизированную биометрическую идентификационную систему, построенную на технологии распознавания человека по графическому изображению лица. В автоматическом режиме она ищет человека по любому графическому изображению: фотороботу, фотографии, видеоролику или скриншоту видеокамеры. Более того, она способна работать с материалами крайне низкого качества и справляется с этим за 20– 30 минут. Программа сверяет все пропорции изображения с базой и показывает все похожие лица, присваивая каждой фотографии коэффициент совпадения в процентном соотношении. Системе не важно, повернул ли человек голову на 15 градусов, надел солнечные очки с кепкой или приклеил бороду с усами. Даже гримаса и пластика лица не станут помехой для идентификации правонарушителя, пытающегося скрыть или замаскировать внешность.

АБИС «Арсенал» – современная мощная компьютерная система, позволяющая автоматизировать баллистические исследования пуль, гильз и их фрагментов: от ввода информации и создания электронной базы данных, проверок и сравнительных исследований, до получения экспертного заключения.

Назначение АБИС «Арсенал»:

- создание автоматизированных баз данных по нарезному огнестрельному оружию, состоящему на учете в органах внутренних дел;
- создание автоматизированных баз данных по пулям и гильзам, изъятым с мест преступлений;
- ввод и хранение изображений разверток ведущей поверхности пуль и следов на гильзах в базе данных;
- автоматизация проверок по базам данных;
- сравнительные исследования пуль и гильз.

АИПС «Трасология». Программа является поисковой системой, позволяющей по типу рисунка, отобразившемуся в оттиске подошвы обуви задержанного, найти следы обуви с аналогичным типом рисунка, по следу протектора шины идентифицировать шину автомашины. То же самое по следам орудий взлома и пр. Программа включает себя две базы данных:

1) Картотеку следов обуви, шин, орудий взлома, изъятых с мест нераскрытых преступлений. Она используется для хранения следов, изъятых с мест нераскрытых преступлений, и позволяет объединить несколько преступлений по следам.

2) Оттиски обуви, шин, инструментов и производственных механизмов, отобранные у задержанных лиц. Оттиски обуви, отобранные у задержанных лиц, являются архивом оттисков обуви, изъятых у подозреваемых лиц.

Программа позволяет специалисту эффективно и за короткий период времени закодировать самые сложные рисунки подошвы обуви, протектора и пр. Дополнительно она может быть использована как справочный материал образцов обуви различных производителей. На современном этапе борьбы с преступностью крайне актуальным является тесное взаимодействие на международном уровне отечественных и зарубежных информационно – поисковых служб правоохранительных органов. В этой связи, такая деятельность осуществляется в рамках Международной организации уголовной полиции –

Интерпол. Сегодня НЦБ Интерпола в Республике Казахстан, в соответствии с законодательством, в рамках своих полномочий принимает меры по активизации взаимодействия казахстанских правоохранительных органов с Организацией Объединенных Наций, Шанхайской Организацией Сотрудничества, Европол и другими международными организациями и правоохранительными институтами.

Говоря о перспективах развития информационных технологий в криминалистике, следует выделить несколько направлений интересов ученых:

- 1) организационно – правовые проблемы информатизации;
- 2) вопросы использования персональных данных;
- 3) проблемы защиты информации;
- 4) вопросы информатизации отдельных направлений криминалистики;
- 5) теоретико – методологические и образовательные проблемы, и изучение зарубежного опыта информатизации.

Следует, также, особо указать на такие интересные направления применения информационных технологий: биометрические технологии, которые неизбежно связаны в наши дни с применением компьютерной техники – и в этом плане важна методологическая роль криминалистики; дистанционный контроль психофизиологических реакций человека; направление развития технологий удаленного доступа к информации и использование глобальных информационных систем.

Литература:

1. Советов Б.Я., Цехановский В.В. Информационные технологии: Учебник. – М.: Юрайт, 2013.
2. Назарбаев Н.А. Стратегия вхождения Казахстана в число 50 – ти наиболее конкурентоспособных стран мира // Казахстанская правда. – 2005. – 1 марта.
3. Криминалистика. Курс лекций Е.П. Ищенко. – М., 2018.
4. Криминалистическая регистрация: учебное пособие. – Волгоград: ВА МВД России, 2009.

УДК 341.461

ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА КОРРУПЦИОННЫЕ ПРАВОНАРУШЕНИЯ

Мендыбаева¹ А.К., Шаяхметова² Ж.Б.

¹*СКУ им. М. Козыбаева,*

²*Атырауский университет имени Х. Досмухамбетова*

В 2019 году завершилось действие «Концепции правовой политики Республики Казахстан» на период с 2010 до 2020 года. Реализуя основные положения данной концепции за прошедшее время, законодательным органом Республики были приняты ряд нормативных правовых актов, регулирующих деятельность правоохранительных и специальных органов. Так, например, в 2014 – 2017 годы приняты: уголовный, уголовно – процессуальный, уголовно – исполнительный, административные кодексы Республики Казахстан и ряд законов: «Об органах внутренних дел» (2014 г.), «О контрразведывательной деятельности (2016 г.), «О прокуратуре» (2017 г.) и другие.

Среди принятых законов есть Закон Республики Казахстан «О противодействии коррупции», который был принят 18 ноября 2015 года. Необходимо отметить тот факт, что это уже второй закон за годы независимости Республики Казахстан, а первый был принят 2 июля 1998 году и он назывался закон «О борьбе с коррупцией». Следует отметить, что принятый в ноябре 2015 года новый Закон РК «О противодействии

коррупции» в корне отличается от утратившего силу Закона РК «О борьбе с коррупцией» и предупреждение коррупции является его основным приоритетом. Для этого Законом предусматривается вовлечение всего общества в противодействие коррупции путем введения таких новых институтов как антикоррупционный мониторинг, внешний и внутренний анализ коррупционных рисков и антикоррупционное воспитание. Кроме того, законодательно закреплён процесс формирования «антикоррупционной культуры».

Перенос антикоррупционной деятельности с карательной на превентивную вызывает необходимость переосмысления процесса противодействия коррупции. Принимаемые Казахстаном системные и комплексные меры по противодействию коррупции высоко оценивают международные эксперты и международные организации.

Так, например, декан Школы государственной политики Ли Куан Ю, национального университета Сингапура Кишор Махбубани отмечает, что «за последние 25 лет Казахстан добился значительных успехов в своих усилиях по модернизации». Такое достижение заслуживает большего международного признания. Однако международное сообщество и рейтинговые агентства не всегда были объективны в отношении Казахстана. Так, несмотря на это, Transparency International по – прежнему оценивает Казахстан наравне с Непалом и многими африканскими странами...» [1].

Глава политического отдела Посольства Великобритании в Республике Казахстан Жаклин Дэвис, высказалась, что в Казахстане действует современное антикоррупционное законодательство, имплементированы программные документы, для противодействия коррупции создано Агентство. Мы высоко оцениваем усилия Казахстана по противодействию коррупции, в том числе реализацию необходимых реформ и повышение антикоррупционной культуры...» [2].

Исполнительный директор Общественного фонда «Транспаренси Казахстан», Наталья Ковалева, отметила, что «в течение последних лет проводится планомерная работа по снижению коррупции в государственных органах. Почти половина государственных услуг переведена в режим онлайн, что снижает необходимость прямого контакта граждан с госслужащими и снижает коррупционные риски. Около четверти государственных услуг, оказывается, по принципу одного окна, что повышает качество и доступность их получения...» [3].

С принятием законов «О доступе к публичной информации», а также «Об общественном контроле», значительно повышается роль гражданского общества в вопросах противодействия коррупции, что требует более детального изучения данной проблемы.

Закон Республики Казахстан «О противодействии коррупции» (далее – Закон) состоит из пяти глав и двадцати семи статей. Анализируя нормы отдельных статей и их содержание, можно сделать вывод о том, что в Законе имеется ряд неточностей и спорные моменты, которые, на наш взгляд, в той или иной мере влияют на его качество в дальнейшем правоприменении.

Рассматривая статью 1, где даются разъяснения некоторых понятий, содержащихся в данном Законе, то можно увидеть, что отдельные нормы не вошли в данную статью. Так, например, п.1 ст.7 – понятие «антикоррупционный мониторинг», п.1 ст.8 – «анализ коррупционных рисков», п.1 ст.9 – «формирование антикоррупционной культуры», п.3 ст.9 – «антикоррупционное образование» и п.1 ст.10 – «антикоррупционные стандарты», п.1 ст.17 – «Национальный доклад о противодействии коррупции», п.1 ст. 19 – «антикоррупционная служба» должны находиться в 1 статье данного закона [4].

Кроме того, в статью 1 Закона следует включить п. 5 ст. 7, где сказано о специальных государственных органах, так как в данной статье законодателем не дается его определение. Это связано с тем, что анализируемый Закон доступен всем общественным слоям населения и большинство из них не имеют понятия о специальных государственных органах.

Далее, в статье 5, анализируемого Закона, предусмотрены цели и задачи противодействия коррупции. В данной статье отсутствует норма «предупреждение» правонарушений и она должна находиться в ч.5 ст.5. Следует изложить ее в следующей редакции: «выявление, предупреждение, раскрытие и расследование правонарушений».

Однако, норма о «предупреждении» ч.6 ст.4 часто встречается в тексте анализируемого Закона и в п. 8 и 13 ст.1, п.1.ст. 10, в п.2 ст.16, в п.2 ст.22. Так, п.13 ст.1 под предупреждением коррупции понимается – деятельность субъектов противодействия коррупции по изучению, выявлению, ограничению и устранению причин условий, способствующих совершению коррупционных правонарушений, путем разработки и внедрения системы превентивных мер [5].

Например, в теории оперативно розыскной деятельности задача предупреждения преступлений складывается из двух задач более частного уровня: общей профилактики и индивидуальной профилактики. Общая профилактика состоит в выявлении и устранении конкретных обстоятельств, способствующих совершению преступлений. Индивидуальная профилактика – в выявлении лиц, замышляющих и подготавливающих противоправные деяния, и склонение их к отказу от преступных намерений. Решение задачи предупреждения преступлений следует признать приоритетной по отношению к другим задачам ОРД, поскольку в случае ее решения отпадает необходимость в решении двух других: пресечения и раскрытия.

В оперативно – розыскной деятельности система мер по решению задачи предупреждения преступлений выделяется в отдельную организационно – тактическую форму ОРД, получившую название оперативно – розыскной профилактики [6, 12 стр.]. Анализируя статью 9, где сказано о формировании антикоррупционной культуры, нами предлагается включить в пункт 2 и 3 слово «правовое» и изложить их в следующей редакции:

- формирование антикоррупционной культуры осуществляется посредством комплекса мер правового, образовательного, информационного и организационного (п.2);
- антикоррупционное образование – непрерывный процесс воспитания и обучения, осуществляемый в целях правового, нравственного, интеллектуального, культурного развития и формирования активной гражданской позиции неприятия коррупции личностью (п.3).

В статье 10 обозначены антикоррупционные стандарты, и в пункте 2 сказано, что антикоррупционные стандарты разрабатываются государственными органами, организациями и субъектами квазигосударственного сектора при участии общественности и учитываются при разработке законодательства и в правоприменительной практике. В этой связи, необходимо в данный пункт включить термин: «уполномоченного органа» по противодействию коррупции, т.к. в данном направлении главенствующую роль должен играть главный субъект – антикоррупционная служба.

Рассматривая главу 3, где перечислены субъекты противодействия коррупции и их полномочия, то здесь можно обозначить некоторые неточности, которые требуют корректировки.

Так, п.2 ст.21, где отмечается, что антикоррупционная служба уполномоченного органа по противодействию коррупции в пределах своих полномочий имеет права, предлагаем дополнить отдельным пунктом, следующего содержания: «проводить анализ производства по делам об административных правонарушениях». Это объясняется тем, что в главе 34 Кодекса об административных правонарушениях Республики Казахстан предусмотрены административные коррупционные правонарушения, которые составляют шесть составов правонарушений, а именно:

- 1) статья 676 – предоставление незаконного материального вознаграждения физическими лицами;

2) статья 677 – получение незаконного материального вознаграждения лицом, уполномоченным на выполнение государственных функций, либо приравненным к нему лицом;

3) статья 678 – предоставление незаконного материального вознаграждения юридическими лицами;

4) статья 679 – осуществление незаконной предпринимательской деятельности и получение незаконных доходов государственными органами и органами местного самоуправления;

5) статья 680 – непринятие руководителями государственных органов мер по противодействию коррупции;

6) статья 681 – принятие на работу лиц, ранее совершивших коррупционное преступление [7].

Изучение и анализ главы 3 Закона показывает, что в нем отсутствуют основные нормы, как ведомственный контроль и прокурорский надзор.

Ведомственный контроль должен организовываться непосредственно первыми руководителями или иными должностными лицами, наделенными контролирующими функциями.

Контроль должен осуществляться в следующих направлениях:

- личное участие руководителя в организации и проведении оперативно-розыскных мероприятий и негласных следственных действий;
- санкционирование заведения и прекращения дел оперативного учета;
- заслушивание исполнителей;
- назначение проведения служебных проверок;
- рассмотрение жалоб и заявлений граждан и т.д.

И, наконец, ключевым и завершающим разделом любого закона в Республике Казахстан должен быть прокурорский надзор. К сожалению, в анализируемом Законе данная норма отсутствует. Хотя, в отдельных статьях упоминаются слова: «органы прокуратуры», «прокурор», но ни одного слова о прокурорском надзоре, например, это можно увидеть в п.2 ст.22, п.2 ст. 25 и п.п. 1.2 ст.26 Закона.

В связи с вышеуказанным, в ст.83 Конституции Республики Казахстан постулируется, что «прокуратура от имени государства осуществляет в установленных законом пределах и формах высший надзор за соблюдением законности на территории Республики Казахстан, представляет интересы государства в суде и от имени государства осуществляет уголовное преследование». Данная норма продублирована и в ст.1 Закона Республики Казахстан «О прокуратуре» от 30 июня 2017 года [8].

Также в ст. 6 главы 2 указанного Закона определен предмет, формы и пределы надзора, и в связи с этим прокуратура осуществляет надзор за законностью актов, действий (бездействия) государственных, местных представительных и исполнительных органов, органов местного самоуправления и их должностных лиц, а в исключительных случаях, по поручению Президента Республики Казахстан или Генерального Прокурора, – иных организаций независимо от формы собственности. При осуществлении прокурорского надзора во главе угла должно стоять соблюдение прав и свобод граждан Республики Казахстан при реализации закона «О противодействии коррупции».

Также одной из причин прокурорского надзора является то обстоятельство, что уполномоченный орган по противодействию коррупции в своей деятельности осуществляют досудебное расследование, проводят оперативно – розыскные мероприятия и негласные следственные действия. Данная норма закреплена в ст. ст. 11 и 12 Закона Республики Казахстан «О прокуратуре» [8].

Таким образом, учитывая вышеизложенное, внесение изменений и дополнений в Закон Республики Казахстан «О противодействии коррупции» в дальнейшем будет способствовать к искоренению коррупции в республике, как социального явления.

Сделанные выводы и предложения придадут анализируемому закону гармоничность и логичность, и будет доступен всем слоям общественности.

В завершении научной статьи хотелось бы отметить, что изучение и анализ Закона Республики Казахстан «О противодействии коррупции» позволили выявить, что в данном законе консолидированы два нормативных правовых акта: первый – о противодействии коррупции и второй – об антикоррупционной службе.

При таком положении, Закон Республики Казахстан «О правовых актах» от 6 апреля 2016 года допускает консолидирование законов, и в п.36 ст.1 дано понятие консолидированного закона. В нем под консолидированным законом понимается – закон, регулирующий комплексные по своему характеру общественные отношения в сферах (областях), предусмотренных статьями настоящего закона. [9]

В статье 9 Закона РК «О правовых актах» говорится о правовых отношениях регулируемых консолидированными законами. Согласно содержанию данной статьи: «консолидированные законы Республики Казахстан принимаются с целью совершенствования структуры законодательства и объединяют законы, регулирующие комплексные по своему характеру общественные отношения в сфере (области)…» Указанная статья состоит из 10 пунктов. Предположим, что в настоящее время все указанные общественные отношения в десяти пунктах ст. 9 Закона РК «О правовых актах» имеют коррупционные риски.

В связи с этим предлагается исключить из Закона Республики Казахстан «О противодействии коррупции» главу третью, где говорится о субъектах противодействия коррупции и их полномочиях и разработать новый Закон РК «Об антикоррупционной службе». Так как в п.2 ст.19 анализируемого Закона сказано, что сотрудники антикоррупционной службы при исполнении служебных обязанностей обладают полномочиями, установленными законами Республики Казахстан «О правоохранительной службе» и иными законодательными актами Республики Казахстан. При этом необходимо подчеркнуть, что у двух субъектов правоохранительной службы: в органах внутренних дел и в органах прокуратуры имеются свои законы, а в антикоррупционной службе и службе экономических расследований таковые отсутствуют.

Совершенствование антикоррупционного законодательства является одним из важных и актуальных направлений деятельности Агентства Республики Казахстан по противодействию коррупции и выступает одним из основных механизмов искоренения коррупции.

Введение института отставки и дисциплинарной ответственности руководителей за коррупцию подчиненных, восстановление антикоррупционной экспертизы проектов НПА, переход к дифференцированной системе поощрения граждан за сообщения о коррупции – все эти новеллы уже получили отражение в соответствующих законах и зарекомендовали себя в качестве эффективных превентивных инструментов.

Создание правовой базы, соответствующей передовым международным стандартам и основанной на правоприменительной практике с учетом особенностей национальной правовой системы даст уверенность в построении государства, свободного от коррупции.

Литература:

1. Материалы международной научно – практической конференции на тему: «Современные антикоррупционные стандарты и развитие международного сотрудничества». Астана. 8.12.2017 г. // Режим доступа: www.mfa.gov.kz. Дата обращения: 14.10.2021.
2. Об отдельных критических взглядах на законодательство о противодействии коррупции России. Академия МВД России. 5.12.2017 г. // Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/ob-otdelnyh-kriticheskikh-vzglyadah-na-zakonodatelstvo-o-protivodeystvii-korrupsii-rossii>. Дата обращения: 15.10.2021.
3. Правовая защита лиц, сообщающих о фактах коррупции: научно – практическое пособие / В.Ю. Артемов, Н.А. Голованова, А.Ю. Заксон и др.; отв. ред. А.М. Цирин, Е.И. Спектор. – М.: ИЗиСП, 2016г.

4. Закон Республики Казахстан «О противодействии коррупции» от 18 ноября 2015г. (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2021 г.) // Режим доступа: <https://online.zakon.kz>. Дата обращения: 17.10.2021. Текст электронный.
5. Korruptionim Wettstreitder Disziplinen Allgemeine Grundlagenund Beispieleaus // Access mode: https://www.unipassau.de/fileadmin/dokumente/beschaefigte/kommunikation_marketing/Publikationen/Schriftenreihe_Uni_Passau/. Access date: 17.10.2021.
6. Противодействие коррупции: опыт Казахстана // Рецензия на книгу: комментарий к закону Республики Казахстан «о борьбе с коррупцией». Под ред. Н.Н. Турецкого. Астана, 2012 г.
7. Кодекса об административных правонарушениях Республики Казахстан от 5 июля 2014 г. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235>. Дата обращения: 17.10.2021 г. Текст электронный.
8. Закона Республики Казахстан «О прокуратуре» от 30 июня 2017 г. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1700000081>. Дата обращения 18.10.2021г. Текст электронный.
9. Закон Республики Казахстан «О правовых актах» от 6 апреля 2016 г. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000480>. Дата обращения: 19.10.2021 г. Текст электронный.

УДК 341.461

ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА И МИРОВОЕ СООБЩЕСТВО В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Мендыбаева¹ А.К., Шаяхметова² Ж.Б.

¹*СКУ им.М.Козыбаева*

²*Атырауский университет имени Х. Досмухамбетова)*

Цифровизация, как основной тренд настоящего времени и стремительно набирающий силу, проникает во все сферы повседневной жизни людей и серьезно корректирует деятельность профессиональных сообществ. Цифровую эпоху (информационную эру) Мануэль Кастельс, испанский социолог – постмарксист, характеризует как эпоху «сетей», на основе которых функционирует информационное общество. Она представляет собой совершенно новый этап развития человечества, предпосылкой которого стала информационная революция, положившая начало перехода от индустриального общества к постиндустриальному (технотронному).

В трудах западных ученых затрагиваются практические аспекты цифровизации законодательства и правоприменительной практики, например, удобство пользования физически долговечными электронными базами данных, в которых хранится большой объем нормативных источников.

Опубликованы научные работы по прогнозированию электронных правовых систем, рассматриваются возможности искусственного интеллекта, машинного обучения и метода программного обеспечения сквозь призму права. Хотелось бы обратить внимание, как цифровизация влияет на право и юриспруденцию в целом, как изменились они в период информационной эры, какие перемены их ожидают в будущем.

Первое. Цифровизация и развитие технологий предопределили появление возможности оцифровывания информации, придание ей иной формы. В связи с этим можно рассматривать нормативно – правовой акт как документ, который в процессе оцифровывания приобретает совершенно иную форму – электронную (цифровую). Результат, в частности, мы можем наблюдать на просторах справочно – правовой системы «Әділет», «Параграф».

Процесс цифровизации в этом случае изменяет лишь форму, но не влияет на ее назначение и содержание. Хотелось бы отметить, что оцифровыванию подлежат не только нормативные акты, а также весь документооборот, сделки (правоустанавливающие документы); акты гражданского состояния также преобразованы в электронные

документы. Все документы хранятся на отведенном для них сервере и доступны посредством информационных баз данных.

Второе. Цифровая эпоха предопределила появление такой отрасли права, как информационное, которое представляет собой совокупность правовых норм, регулирующих общественные отношения в информационной сфере, связанные с производством, передачей, распространением, поиском и получением информации, применением информационных технологий, а также с защитой информации.

Так, в Казахстане был принят Закон 24 ноября 2015 года за №418 – V «Об информатизации», который регулирует общественные отношения в сфере информатизации, возникающие между государственными органами, физическими и юридическими лицами при создании, развитии и эксплуатации объектов информатизации, а также при государственной поддержке развития отрасли информационно – коммуникационных технологий.

А также, 30 июня 2017 года утверждено Постановление Правительства РК «Об утверждении Концепции кибербезопасности («Киберщит Казахстана»)), которая направлена на реализацию государственной политики в сфере защиты электронных информационных ресурсов, информационных систем и сетей телекоммуникаций, обеспечения безопасного использования информационно – коммуникационных технологий.

Интересным представляется опыт зарубежных стран в сфере информационного права. Доктрина этой отрасли права США закрепляет понятие информации как объекта товарообмена. Защита прав владельца информации осуществляется по принципам и началам, на основании которых создана защита прав собственников различных материальных благ.

Третье. Процесс цифровизации влияет на появление новых общественных отношений, которые нуждаются в правовом регулировании. Примерами этого являются отношения, субъектами которых становятся виртуальные или «цифровые личности». Юридически значимая их идентификация сопряжена с погружением в виртуальное пространство, переводом в цифровую форму и осуществлением действий и операций, посредством которых реализуются государственные и иные функции.

Появление новых общественных отношений, нуждающихся в правовом регулировании, значительно преобразует право, которое должно реагировать на них, включать их в сферу своего регулирования, если на то есть необходимые основания.

Четвертое. Цифровизация влияет на появление новых потенциальных участников общественных отношений – роботов и искусственного интеллекта. Появление таких субъектов вызывает вопросы, в первую очередь связанные с пониманием их правосубъектности.

Когда возникает правоспособность искусственного интеллекта, в каких случаях она прекращается, каков ее объем, представляется ли возможным ограничить его дееспособность, признать такого участника недееспособным, в каком порядке, на каких основаниях, возможно ли привлечение к ответственности такого субъекта?

Активно ведется дискуссия о внедрении искусственного интеллекта в процедуру отправления правосудия. Сторонники данных преобразований в судебной системе утверждают, что в условиях исключения человеческого фактора решения судов станут в большей степени соответствовать букве закона, будут носить более беспристрастный характер.

Как известно, в Бразилии создан вариант системы «цифрового правосудия», включающий создание единой государственной базы данных, загрузку нормативно – правовых актов, судебных решений и иных документов, применение цифровых технологий в процессе правосудия, а именно проведение допросов свидетелей по видеосвязи, разборов судебных дел в режиме он – лайн.

В период объявления чрезвычайного положения в Республики Казахстан, связанной с COVID – 19, встал вопрос адаптации судебной системы к новым реалиям. Именно в этот момент отправление правосудия приняло образ «цифрового правосудия» повсеместно, когда проведение подготовки и разбор судебных дел перешло из очного режима в режим он – лайн, посредством видео – конференц – связи. Все судебные решения и протокола судебных заседаний размещаются в ИС Судебный кабинет.

Например, 10.02.2020 года судом №2 г. Петропавловск было проведено судебное заседание посредством мобильной приложения (TrueConf), где рассматривалась частная жалоба ТОО «Торговая компания «Открытый мир» на действия ЧСИ; 15.03.2021г. СМЭС СКО было проведено судебное заседание посредством мобильного приложения What`sApp, где было присутствовал истец, трое ответчиков и семеро вызванных 3 – их лиц по иску о признании недействительным договор о залоге права землепользования.

Цифровые технологии меняют образ правовой системы, влияют на эффективность правового регулирования, расширяют его сферу. Появляются новые институты права, целые отрасли, видоизменяются старые, внедряются информационные технологии в правоприменительную практику, возникают новые общественные отношения, требующие правового регулирования.

Создание юридических программных продуктов позволит в будущем существенно видоизменить как структуру юридического рынка услуг, так и саму профессию юриста.

В самое ближайшее время правовое исследование, простейший правовой анализ, составление типовых документов станут делом искусственного интеллекта, что позволит вывести работу юристов на более высокий профессиональный уровень, а также обострить конкуренцию на старте юридической карьеры для выпускников высших учебных заведений. Отсюда – необходимость реализации серьезных образовательных программ, ориентированных на обучение специалистов в сфере «цифры».

В завершение, хотелось бы процитировать отрывок из книги Клауса Шваба «Четвертая промышленная революция»: *«Из множества разнообразных и увлекательных задач, стоящих перед современным обществом, наиболее важной и впечатляющей является осознание и формирование новой технологической революции, которая предусматривает преобразование всего человечества... Мы стоим у истоков четвертой промышленной революции, которая фундаментально изменит нашу жизнь, наш труд и наше общение».*

Литература:

1. Шендрик С.В. ЦИФРОВАЯ ЮРИСПРУДЕНЦИЯ // Материалы XI Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум» URL: https://scienceforum.ru/2019/article/2018015015 (дата обращения: 12.10.2021).
2. Джатдоев А.Х. Информационные технологии в юриспруденции // Молодой ученый. – 2018. – №6. – С. 20 – 24. – URL <https://moluch.ru/archive/192/48304/> дата обращения: 12.10.2021г.
3. Латышев Д.С. Краткий обзор информационных технологий, используемых в юридической деятельности // Инновационная наука. – 2017. – № 10. – С.14 – 17.
4. Постановление Правительства РК «Об утверждении Концепции кибербезопасности («Киберщит Казахстана»)» от 30 июня 2017 года № 407. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000407>. Текст электронный. Дата обращения 13.10.2021г.
5. Закон РК «Об информатизации» 24 ноября 2015 года за №418–V. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000418>. Текст электронный. Дата обращения 13.10.2021 г.
6. ИС Судебный кабинет <https://office.sud.kz/>. Дата обращения: 15.10.2021 г.
7. Шваб К. ЧЕТВЕРТАЯ ПРОМЫШЛЕННАЯ РЕВОЛЮЦИЯ / 2016 / http://ncrao.rsvpu.ru/sites/default/files/library/k_shvab_chetvertaya_promyshlennaya_revolyuciya_2016.pdf. Текст электронный. Дата обращения: 16.10.2021г.

ПРЕДПОСЫЛКИ ПОЯВЛЕНИЯ PR – ТЕХНОЛОГИЙ В СЕВЕРО – КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Морозова Т.А., Притолюк П.П.

(СКУ им. М. Козыбаева)

В данной статье рассмотрен начальный этап активного использования государственными органами и частными компаниями PR – технологий в Северо – Казахстанской области, предпосылки для внедрения ими связей с общественностью в структуру своей деятельности.

Ключевые слова: PR, Public Relations, PR – технологии, связи с общественностью, Северо – Казахстанская область. Предпосылки внедрения в активный оборот PR – технологий в Северо – Казахстанской области стоит начинать рассматривать с общереспубликанских тенденций. Public Relations – явление для Казахстана достаточно новое. В общей сложности, история становления связей с общественностью в стране насчитывает 25 лет. Начало приходится на 90 – е годы прошлого века, когда PR проник в политическую среду. Тогда, на заре Независимости, политическая жизнь в Республике Казахстан только начала формироваться, это было временем громких лозунгов и активной пропаганды. На смену условным пиарщикам (филологам, журналистам, социологам, психологам, историкам), которые не имели соответствующего опыта и образования в этой сфере, в политический PR пришли профессионалы. Так, президентские и парламентские выборы в конце 1990 – х годов XX века проходили под знаком приглашенных PR – специалистов из России [1].

Развитие политического PR в молодой стране фактически было неизбежным. Как отмечал исследователь Д.А. Сатпаев, формирующееся гражданское общество нуждается в эффективных технологиях взаимодействия с органами власти и различными социальными группами [2]. Механизмы Public Relations позволили сделать это взаимодействие реальным.

Опираясь на опыт в политическом пространстве страны, PR – компании направили свое внимание на бизнес. Происходит это уже в начале 2000 – х, после того как в политической жизни Казахстана начался период затишья. При этом, в 1999 году намечилось некоторое оживление казахстанской экономики благодаря таким факторам, как введение плавающего курса тенге, высокие урожаи зерновых и увеличение мировых цен на энергоресурсы и минеральное сырье [3]. Это дало стимул для развития предпринимательства. Бизнесу пришлось задумываться об имидже, а следовательно, привлекать специалистов по связям с общественностью. Их основная роль – сформировать у целевой аудитории определенное мнение о деятельности компании, продвинуть услуги и создать почву для продаж [4].

В результате, в стране началось формирование PR – рынка, в котором уже были задействованы казахстанские агентства и консультанты. Как отмечается в статье Айгерим Макашевой «PR деятельность и ее роль в продвижении компании» на портале el.kz, уже в 2001 году была создана Национальная ассоциация по связям с общественностью РК, в июле 2008 года был принят **«Кодекс профессиональных и этических принципов в области связей с общественностью Республики Казахстан»** а в 2002 году начал свою работу **Клуб казахстанских PR специалистов «Ргшы»** [5]. Организация работает и сегодня.

Общие для республики тенденции не могли пройти и мимо Северо – Казахстанской области. Пресс – служба при Акимате СКО появилась в 2000 – х годах. Наиболее активно

ее работа прослеживалась в освещении деятельности главы региона Таира Мансурова (2003 – 2007 гг.). Освещению деятельности экс – Акима уделялось особенное внимание, как в печати, так и на телевидении. Развороты в газетах с детальной информацией о поездках Т. Мансурова, о заседаниях с его участием, 7 – минутные репортажи на ТВ или даже полноценные выпуски, посвященные персоне бывшего главы региона – обычная практика в СМИ тех лет. Контроль за этой информационной работой в провластных средствах массовой информации осуществлялся через пресс – службу Акима.

Опыт такого подхода к освещению работы первого руководителя области использовался и при последующих Акимах. Более того, в период нахождения у руля региона Самата Ескендирова (2013 – 2014 гг.), в СКО действовал совет по вопросам СМИ. Это тоже можно назвать PR – ходом – таким образом местный исполнительный орган хотел наладить взаимодействие с прессой, заслужить ее лояльность. Примечательно, что во главе совета стоял сам экс – Аким Самат Ескендиров.

Пресс – служба Акима СКО среди местных СМИ считается одной из самых результативных PR – структур. Такое мнение в своей научной статье «Применение PR – технологий в СМИ (на примере телеканалов: «QYZYLJAR», «МТРК», «1 СЕВЕРНЫЙ)» выразил известный североказахстанский журналист Сагандык Маугазин. В этом же списке по результативности работы в лидерах пресс – служба местного департамента полиции. Она, отмечает автор, снабжает редакции ТВ не только оперативной информацией, но и соответствующими видеоматериалами. При непосредственном участии данной структуры в новостных выпусках «Казахстан – Петропавл» выходит постоянная рубрика «ДВД сообщает». Интересные «горячие» материалы передаются собственным корреспондентам республиканских телеканалов: Казахстан, КТК, Рахат, 31 – й канал [6].

Кстати, именно пресс – службу департамента полиции можно отнести к ветеранам PR – движения в Северо – Казахстанской области. Специально для нашей научной статьи своими воспоминаниями с нами поделилась обладатель знака «Почетный журналист Казахстана», бывший руководитель пресс – службы североказахстанской полиции Мадина Балгашукова. В УВД СКО она пришла работать в 1997 году, когда в управлении даже не существовало штатной единицы пресс – службы. Зато была одна должность в составе Штаба УВД и называлась она «старший инспектор по взаимодействию со СМИ». С этого и начиналась история пресс – службы.

«Из оснащения маленький кабинет, стол и стул, печатная машинка. Тогда же случился побег особо опасных рецидивистов из Жаман – сопки (колония для особо опасных преступников в СКО – прим.). Вместе с МВД РК мы подготовили пресс – релиз. Журналисты оценили тут же готовую полноценную информацию. Основным средством взаимодействия в то время был телефон и факс из приёмной. Приходилось все пресс – релизы начитывать по телефону или носить в редакции. Благо были только две областные газеты, одна городская и два телеканала. Собкоры стали привыкать к появлению пресс – службы и чаще приходиться в УВД. Родилась идея создать собственную программу и мы ее создали на ОТРК. Снимать сюжеты помогали криминалисты и операторы телеканала. Но это было очень сложно из – за их постоянной занятости. И мне дали по согласованию с МВД штатную единицу инспектора, купили первую видеокамеру «Панасоник 3500». Это был прорыв в информационный мир!», – рассказала Мадина Балгашукова.

С 2002 года полицейская пресс – служба была выделена в самостоятельное подразделение, увеличен штат. В таком состоянии она функционирует и по сей день.

Среди негосударственных компаний, можно выделить пресс – службу АО «Севказэнерго». Связи с общественностью там активно начали развивать с того момента, как предприятие оказалось в введении частных инвесторов, то есть во второй половине 2000х годов. Задача пиарщиков – энергетиков состоит не только в том, чтобы формировать положительный имидж монополиста, но и в коммуникациях со СМИ – ответы на проблемные вопросы, подготовка и предоставление спикеров, пресс – туры по

объектам. Пример деятельности отдела по связям с общественностью АО «Севказэнерго» сегодня переняли и другие предприятия и структуры, работающие в проблемной для области сфере ЖКХ.

Таким образом, мы можем утверждать, что предпосылки активного использования PR – технологий в Северо – Казахстанской области появились еще в 90 – е годы XX века. Формирование структуры связей с общественностью на региональном уровне происходило на фоне общереспубликанских тенденций. И первые успешно работающие PR – службы появились именно при государственных структурах, и только потом опыт был перенят частными компаниями.

Литература:

1. Копежанова Д.Е. Политический PR в казахстане: тенденции развития и перспективы, Астана, 2010 г.
2. Сатпаев, Д.А. Роль средств массовой информации в процессе непрямого лоббирования / Д.А. Сатпаев // Саясат. – 1998. – № 5. – С.45.
3. Кантарбаева А.К. К 19 Предпринимательство: институционально – эволюционный подход. – Алматы: Раритет, 2000.
4. Климова Р.О. Роль связей с общественностью в бизнесе // Знак: проблемное поле медиаобразования. 2016. № 3 (20). С. 33 – 38
5. PR деятельность и ее роль в продвижении компании, А. Макашева https://el.kz/news/archive/pr_deyatelnost_i_ee_rol_v_prodvizhenii_kompanii/
6. Маугузин С.С. «Применение PR – технологий в СМИ (на примере телеканалов СКО: "Qyzyljar", "МТРК", "Первый Северный")» / Автореферат маг. дисс., 2020.

УДК 347

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ИНСТИТУТА МЕДИАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН (В РАМКАХ 10 – ЛЕТИЯ ЗРК «О МЕДИАЦИИ»)

Мусабаева Г.Н., Мышкин В.В., Мендыбаева А.
(СКУ им. М. Козыбаева)

5 августа 2021 года институту медиации в Казахстане исполнилось 10 лет. За эти годы данный правовой институт прошел процесс становления и уже можно подводить итоги развития отечественной медиации за первое десятилетие.

Ключевую роль сыграл Верховный суд РК, благодаря его проектам 2004, 2006, 2017 годов медиация стала, узнаваема среди других правовых процедур в современном казахстанском обществе. Как и любой социальный институт на сегодняшний день медиация имеет ряд проблем, требующих изменения ситуации, начиная с совершенствования норм и заканчивая механизмами его реализации.

Исследователь М.И. Дячук определяет следующие моменты:

- проблемы в сфере популяризации процедуры медиации среди населения;
- проблемы организационного характера в области развития медиации в Республике Казахстан;
- проблемы применения досудебной или внесудебной медиации;
- проблемы применения медиации в гражданском процессе;
- проблемы применения медиации в уголовном процессе [1, С.166].

Сегодняшний день в сфере популяризации процедуры медиации среди населения.

Анализ института медиации в Республике Казахстан показал определенные группы проблем организационного характера, одна из которых связана с реализацией принципов

медиации. Так, принцип невмешательства в процедуру медиации имеет ограничения, но ограничения эти в законе прямо не указаны, что создает перспективы для расширительного толкования возможностей вмешательства в будущем, что, в свою очередь, ограничивает принцип конфиденциальности.

Сам принцип конфиденциальности, на наш взгляд, недостаточно защищен, так как за нарушение данного принципа предусмотрена административная ответственность в виде штрафа в размере до 20 месячных расчетных показателей ст. 85 Кодекса об административных правонарушениях Республики Казахстан [2]. Однако ущерб от разглашения сведений, ставших известными сторонам, может быть гораздо значительнее как в материальном, так и в моральном, нравственном плане, поэтому должна быть усилена ответственность, как медиатора, так и сторон процедуры медиации.

Дальнейшие проблемы организационного характера мы хотели бы показать в сравнении с Законом «О медиации» Республики Молдова, так как анализ законодательства регламентирующего процедуру медиации на постсоветском пространстве показал, что именно Закон Республики Молдова является наиболее детально разработанным. Закон Республики Казахстан «О медиации» в отличие от Закона Республики Молдова «О медиации», предусматривает возможность деятельности медиатора только в рамках деятельности организации медиаторов, не регламентируя возможность индивидуальной работы.

Для создания организации медиаторов в форме общественного объединения необходимо 10 учредителей, которые уже являются профессиональными медиаторами. В областных центрах – это не проблема, а для районных центров задача нереальная, что замедляет развитие медиации в районах и сельской местности.

Ни Законом РК «О медиации», никаким иным нормативно – правовым актом, за исключением Кодекса об административных правонарушениях в части ответственности за разглашение сведений, ставших известными в процессе медиации (ст. 85) [2], а также Уголовного кодекса РК в части использования медиатором своих полномочий вопреки задачам своей деятельности и в целях извлечения выгод и преимуществ для себя или других лиц, или организаций либо нанесения вреда другим лицам или организациям, если это деяние причинило существенный вред правам и законным интересам граждан или организаций либо охраняемым законом интересам общества или государства (ст. 251) [3], не урегулированы вопросы основания и виды ответственности медиатора.

Определенные проблемы имеются в области подготовки, аттестации и ведения реестров медиаторов.

В настоящее время в Казахстане подготовку медиаторов ведут несколько десятков организаций медиаторов, но сказать точно на каком качественном уровне ведется такая подготовка, никто не может. На наш взгляд, подготовки в рамках курсов в объеме 50 часов недостаточно. Это должна быть либо отдельная специальность (и это, в свою очередь, станет одним из толчков развития медиации), или создание специализации в рамках подготовки бакалавров и магистров права либо психологии.

В Казахстане в соответствии с действующим законодательством реестр медиаторов каждая организация медиаторов ведет самостоятельно, в связи с чем информация о медиаторах разрозненная, в большинстве случаев неизвестная широкому кругу общества.

Проблемы развития внесудебной медиации в Республике Казахстан. С внедрением в Казахстане Закона «О медиации» основным «двигателем» развития медиации в государстве стал Верховный суд Республики Казахстан. Отсюда произошли некоторые, на наш взгляд, искажения в области применения медиации. В частности, анализ норм гражданского процессуального законодательства, а также нормативные регламентирующие процедуру медиации показывает, что судебная медиация гораздо более детально регламентирована и имеет преимущественную силу перед медиацией досудебной или внесудебной.

Сама процедура внесудебной медиации урегулирована только Законом РК «О медиации», а также, поскольку ч. 4 ст. 27 Закона РК «О медиации» определено, что соглашение об урегулировании спора, заключенное до рассмотрения гражданского дела в суде, представляет собой сделку, направленную на установление, изменение или прекращение гражданских прав и обязанностей сторон, на указанное соглашение распространяются нормы гражданского законодательства в части регулирования сделок [4].

Надо понимать, что соглашение об урегулировании спора в порядке медиации – это не просто сделка, это сделка, разрешающая правовой спор. А если имеется такая сделка, то насколько лицо, заключившее такую сделку, может снова обращаться в суд за рассмотрением дела по существу? В соответствии с пунктами 2, 4 ст. 277 Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан дело может быть прекращено, если ранее было вынесено определение суда об утверждении соглашения сторон об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации либо в данном процессе стороны заключили соглашение об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации, и оно утверждено судом [5].

Здесь надо отметить, что ч. 2 ст. 153 ранее действовавшего Гражданского процессуального кодекса в части оснований отказа в принятии искового заявления содержала следующее: имеется вступившее в законную силу, вынесенное по спору между теми же сторонами, о том же предмете и по тем же основаниям решение суда или определение суда о прекращении производства по делу в связи с отказом истца от иска или об утверждении мирового соглашения сторон или соглашение об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации. Из смысла нормы следует, что отказ в принятии искового заявления мог последовать, если имеется соглашение об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации. Сейчас эта норма упразднена. Часть 1 ст. 151 действующего Гражданского процессуального кодекса в качестве оснований отказа в принятии искового заявления называет следующие:

1) заявление не подлежит рассмотрению и разрешению в порядке гражданского судопроизводства;

2) имеется вступившее в законную силу решение суда или определение суда о прекращении производства по делу по основаниям, предусмотренным настоящим Кодексом, вынесенное по спору между теми же сторонами, о том же предмете и по тем же основаниям;

3) имеется принятое по спору между теми же сторонами, о том же предмете и по тем же основаниям решение арбитража и об этом стало известно суду;

4) имеется совершенная между теми же сторонами, о том же предмете и по тем же основаниям исполнительная надпись [5].

По какой причине законодатель изъял соглашение об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации из оснований для отказа в принятии искового заявления – непонятно.

На наш взгляд, при заключении соглашения об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации без права дальнейшего обращения в суд по существу дела не умаляет право лица на судебную защиту. Ведь, как уже было сказано, согласно Закону РК «О медиации» соглашение об урегулировании спора, заключенное до рассмотрения гражданского дела в суде, представляет собой сделку [4]. Но к этой сделке предъявляются совершенно определенные требования, и главное из них – это требование законности. То есть, если соглашение незаконно, его всегда можно оспорить в суде, тем самым осуществив свое право на судебную защиту своих прав и свобод.

Ввиду такого умаления внесудебной медиации складывается парадоксальная ситуация. Стороны заключают между собой соглашение по правовому спору, но у них остается право «еще раз» решить этот спор в суде. Например, при решении правового

спора по договору займа стороны приходят к обоюдному решению о том, что должник будет выплачивать долг ежемесячно по определенной сумме денег; несмотря на это соглашение, кредитор может обратиться в суд, предъявив исковые требования о взыскании суммы долга одновременно по договору займа.

При этом должник может в это же самое время обратиться в суд в порядке упрощенного (письменного) производства за исполнением указанного соглашения об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации (в таких соглашениях, если должник обязуется платить ежемесячно определенную сумму, то соответственно устанавливается обязанность кредитора принимать эту сумму и не уклоняться от этого).

Получается, что два этих процесса могут идти параллельно и в итоге могут быть приняты разные взаимоисключающие решения. И при этом, если бы аналогичное соглашение об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации было принято в суде и соответственно утверждено, ни одна из сторон уже не могла бы обратиться в суд за разрешением спора по существу.

Но самое главное не в этом. Самое главное в том, что основной целью развития медиации в Республике Казахстан является снижение уровня конфликтности в обществе и повышение качества отправления правосудия путем снижения нагрузки на суды.

Но каким образом можно этого добиться, если мы умаляем значимость внесудебной медиации? Получается, если стороны хотят добиться действительно юридически сильного соглашения, они будут вынуждены обращаться в суд, потому как соглашение, заключенное во внесудебном порядке такой юридической силы, как соглашение, заключенное в суде, к сожалению, не имеет.

В целом, еще одна проблема, имеющая место в области внесудебной медиации связана с осуществлением нотариальной деятельности. В частности, Законом Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 378 – V ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования системы отправления правосудия» в п. 8 ст. 17 Закона РК «О нотариате» [6] были внесены изменения в части того, что отныне нотариусы имеют право проводить примирительные процедуры. Фраза «проводить примирительные процедуры» – единственное изменение, внесенное в этой части. Известно, что деятельность нотариуса четко регламентирована вплоть до сумм, взимаемых нотариусом за свои услуги. На сегодняшний день остается непонятно, каков статус нотариуса в качестве примирителя (подчиняется ли он закону РК «О медиации» при осуществлении деятельности примирителя и должен ли обучиться в качестве профессионального медиатора.

Литературы:

1. Дячук М.И. Проблемы и перспективы развития медиации в Республике Казахстан // Юридична наука. – 2016. – № 4(58). – С. 164 – 183.
2. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235 – V // [Электронный ресурс] – режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31577399
3. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 г. № 226 – V ЗРК // [Электронный ресурс] – режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252
4. Закон Республики Казахстан от 28 января 2011 года № 401 – IV «О медиации» // [Электронный ресурс] – режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30927376
5. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 г. № 377 – V // [Электронный ресурс] – режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=34329053
6. Закон Республик Казахстан «О нотариате» от 14 июля 1997 года №155 // [Электронный ресурс] – режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000155_#z35

ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ МЕДИАЦИИ В ГРАЖДАНСКОМ И УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ (В РАМКАХ 10 – ЛЕТИЯ ЗРК «О МЕДИАЦИИ»)

Мусабаева Г.Н., Мышкин В.В., Кусаинов А.
(СКУ им. М. Козыбаева)

На сегодняшний день основная проблема медиации в гражданском процессе – низкий уровень ее применения при разрешении правовых споров в судах. Несмотря на то, что ежегодно количество дел, законченных путем применения процедуры медиации растет (а Восточно – Казахстанская область в этом плане среди лидеров), все же общее количество дел, законченных путем утверждения соглашения об урегулировании правового спора (конфликта) в порядке медиации, не превышает 2 %.

Надо сказать, что в бытность реализации пилотного проекта по работе судьи – примирителя в Восточно – Казахстанской области профессиональных и непрофессиональных медиаторов в судах практически не привлекали к работе.

В период, когда пилотный проект закончился, а новый Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан еще не был принят и не вступил в силу (в период 2015 г.) профессиональных медиаторов пригласили в суды. Были открыты кабинеты медиаторов, где медиаторы организовали дежурство, и всегда были готовы принять граждан для разрешения возникшего правового спора как на возмездной, так и на безвозмездной основе.

Со вступлением в силу нового Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан [1], с внедрением института судьи – примирителя на законодательной основе профессиональных медиаторов в суды приглашать перестали, ограничиваясь только деятельностью судей – примирителей. Разумеется, люди, видя демонстрацию видеороликов о медиации в зале ожидания, читая информационные стенды о медиации, после предложения судьи о применении медиации с участием судьи – примирителя ассоциируют процедуру медиацию только с судом и с судьей – примирителем.

И снова мы задаемся вопросом: каким образом разгружаются суды путем применения медиации, если судьи, помимо своих непосредственных обязанностей по разрешению правовых споров, теперь дополнительно выступают судьями – примирителями? Также возникает вопрос относительно профессионализма судей в качестве примирителей. Разумеется, судьи обладают глубоким обширным судебским опытом, но опыта и знаний в качестве примирителей у судей явно недостаточно.

Если процедура проходит по всем правилам, то занимает довольно много времени, которого у судей, как мы знаем, особенно в гражданском процессе, недостаточно. Не повлечет ли нагрузка на судей – примирителей не только отправления некачественного правосудия, но и отправления некачественной процедуры медиации?

Кроме того, при расчете рисков сторон, если судья с позиции своего судебного опыта, знаний заявляет какой бы то ни было из сторон, что у нее недостаточно доказательств для отстаивания своей позиции в суде либо недостаточно оснований, не воспримет ли это сторона как свое заведомое поражение, и не пойдет ли на заведомо невыгодное для себя решение? Вопросы, к сожалению, на сегодняшний день не имеют ответов.

На наш взгляд, фигура судьи – примирителя в суде далеко не лишняя. Но этот судья, во – первых, должен заниматься только процедурой медиации (то есть должен быть освобожденным от отправления правосудия), и, разумеется, должен обладать

профессиональными знаниями в области примирения, применения медиации как способа урегулирования правового спора (конфликта).

В казахстанском законодательстве приостановление по делу в случае обращения сторон к медиации предусмотрено лишь в гражданском процессе. В уголовном процессе сроки производства, как уже было сказано выше, не приостанавливаются, и это вызывает определенного рода проблемы на фоне того, что Законом РК «О медиации» предусмотрены сроки медиации до 30 суток [2].

Дело в том, что на досудебной стадии к медиаторам обращаются редко. На стадии разбирательства дела в суде зачастую обращаются на последних стадиях процесса, времени для разрешения дела остается катастрофически мало. А надо сказать, что в уголовном процессе медиация требует особенно вдумчивого и серьезного отношения, потому что приходится работать с психикой обвиняемого, потерпевшего, отсюда и затраты времени тоже бывают серьезными.

Программа максимум для хорошего медиатора в уголовно – правовой сфере – это результат, при котором ущерб, нанесенный потерпевшему, будет возмещен, вред заглажен, а подсудимый осознает корень своих проблем и действительно встанет на путь исправления без применения к нему уголовного наказания.

Кроме того, проблема заключается в том, что в соответствии со ст. 68 Уголовного кодекса РК вред должен быть заглажен, а ущерб возмещен, и только после этого возможно освобождение лица от уголовной ответственности в связи с примирением сторон [3].

Иногда условия примирения могут иметь долгосрочный характер. Например, подсудимый мог отработать тот ущерб, который нанес, тем самым загладив причиненный вред, и потерпевший был не против, но закон, к сожалению, этого не позволяет. Подсудимому пришлось искать денег взаймы, чтобы выплатить ущерб до вынесения постановления суда, а если бы он не нашел, что происходит довольно часто, иных способов возмещения ущерба законодатель не предлагает.

Надо сказать, что после вступления закона РК «О медиации» судебная практика по уголовным делам Усть – Каменогорского городского суда пошла по пути утверждения соглашений об урегулировании правового спора, условиями которого предусматривалось возмещение нанесенного ущерба в рассрочку.

Ни ранее действовавшее уголовное законодательство, ни ныне действующее уголовное законодательство этого не позволяет, на основании чего были внесены ряд протестов прокуроров на подобные постановления судов об освобождении от уголовной ответственности, хотя теоретически это возможно. Для этого необходимо изменить законодательство и позволить сторонам договариваться об условиях примирения, пусть и реализация этих условий займет какое то время, а гарантией выполнения условий соглашения может стать рассмотрение об исполнении условий соглашения в рамках письменного упрощенного производства в рамках гражданского процесса либо отмена постановления об освобождении лица от уголовной ответственности в связи с примирением сторон, которое должно производиться не судом вышестоящей инстанции, а судом первой инстанции по заявлению потерпевшей стороны.

В уголовно – правовой сфере далеко не каждый обвиняемый может себе позволить оплатить услуги медиаторов, и в этой связи было бы целесообразно субсидировать деятельность медиаторов в уголовно – правовой сфере по уголовным проступкам, преступлениям небольшой и средней тяжести, а также по правовым спорам с участием несовершеннолетних.

В уголовном процессе медиация возможна как на стадии дознания, предварительного следствия, так и в ходе судебного процесса:

– подозреваемый /обвиняемый имеет право примириться с потерпевшим в порядке медиации (п. 15 ч. 9 ст. 64 УПК РК) [4].

– потерпевший, соответственно, имеет право в порядке медиации примириться с подозреваемым и обвиняемым (п. 8 ч. 6 ст. 71 УПК) [4].

В то же время, если в соответствии со ст. 358 УПК РК председательствующий разъясняет подсудимому его права в главном судебном разбирательстве, предусмотренные ст. 65 УПК РК, а также право на заключение процессуального соглашения, примирение с потерпевшим в предусмотренных законом случаях, в том числе в порядке медиации, то на стадии дознания и предварительного следствия обязанность такого разъяснения лицу, ведущему уголовный процесс, не вменяется [4].

Более того, следствие и дознание не заинтересованы в том, что дело было прекращено по ст. 68 УК РК ввиду примирения сторон [3], так как в этом случае «страдает» статистика раскрываемости уголовных правонарушений, а этот факт уже лично отражается на следователе или дознавателе.

Отсюда органы дознания и следствия крайне неохотно принимают уже имеющиеся по делу соглашения об урегулировании правового спора (конфликта) в порядке медиации, а о разъяснении сторонам права на примирение с потерпевшим в предусмотренных законом случаях, в том числе в порядке медиации и речи быть не может.

Ввиду различных факторов медиация в Республике Казахстан по сей день не реализовывает весь заложенный в ней потенциал. Конусова В.Т. и Бекен А.Т. полагают, что наиболее существенными факторами, сдерживающими дальнейшее развитие медиации, являются следующие:

- недостаточная осведомленность населения о возможностях и особенностях медиации;
- все еще низкий уровень правовой культуры населения;
- устоявшиеся стереотипы о защите субъективных прав и законных интересов исключительно посредством судебной или административной форм защиты права;
- несовершенство законодательного регулирования, в частности наличие некоторых пробелов в законодательстве и недостаточная реализованность отдельных норм законодательства о медиации [5, С. 74].

Таким образом, исходя из всего вышеуказанного, можно сделать выводы, о том, что в Республике Казахстан институт медиации сталкивается с определенными проблемами, которые возникают в связи с применением внесудебной медиации, медиации в гражданском процессе, медиации в уголовном процессе, а также иные трудности, связанные с организационными моментами и популяризацией института медиации среди населения. Кроме этого, несовершенство законодательного регулирования, в частности, наличие некоторых пробелов в законодательстве и недостаточная реализованность отдельных норм законодательства о медиации – ещё одна актуальная проблема. Поэтому в настоящее время, нужно активно использовать процедуру медиации, это позволит снизить нагрузку на судебную систему, сформировать в гражданских правоотношениях, строительной, экономической и предпринимательской сферах иной порядок разрешения возникающих споров, основанный на доверии и обоюдном согласии и уважительном отношении к действующему законодательству.

Литература:

1. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 г. № 377 – V // [Электронный ресурс] – режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=34329053
2. Закон Республики Казахстан от 28 января 2011 года № 401 – IV «О медиации» // [Электронный ресурс] – режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30927376
3. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 г. № 226 – V ЗРК // [Электронный ресурс] – режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252
4. Уголовно – процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 г. [Электронный ресурс] – режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575852
5. Конусова В.Т. Развитие института медиации в Казахстане в контексте зарубежного опыта / В.Т. Конусова, А.Т. Бекен // Право и государство. – 2016. – № 1 (70). – С. 74 – 80.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ СЫРТҚЫ САЯСИ ИМИДЖІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕЛІК МӘСЕЛЕЛЕР

Саурбаева Ә.Ж., Казбаева М.К.

(М. Қозыбаев ат. СҚУ)

Бұл мақалада имиджология ұғымы сипатталған. PR мен бұқаралық ақпарат құралдары және сыртқы саясат арасындағы қарым – қатынас баяндалды. Қазақстанның сыртқы саяси имиджін қалыптастыру тәжірибесі және осы мақсатта PR қызметінің рөлі қарастырылған. Қазақстанда саяси имидждің зерттелу деңгейі бағамдалған.

Құпия сөздер: имидж, имиджеология, PR, сыртқы саясат, БАҚ.

Имиджеология – өз алдына ғылым саласы ретінде 20 – ғасырдың 50 – жылдарының соңында қалыптасты. Имиджеология саясаттану ғылымының жалпы методологиялық парадигмаларына сүйене отырып, саяси білімдерді жинақтап қорытады, саяси қарым – қатынастар мен процестің даму тәжірибесін, саяси институттардың қызметін сараптайды, саяси жетекшіліктің ерекшеліктері мен заңдылықтарын, саяси интеллигенцияның жай – күйін, биліктің ресурстары мен оның түрлерін, т.б. зерттейді.

Саяси имиджеологияның әдісі имиджмейкинг – саясаткерлердің саяси орны мен беделін анықтауға мүмкіндік береді. Сол арқылы саяси жетекшілікке бәсекелестер өздерінің бағдарламалары мен оларды жүзеге асыру жолдарын тандай алады. Насихат, саяси жарнама, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жеке тұлғаның ойлау кейпін, әлеуметтік бағытын танытып, оны саяси жетекші ретінде қалыптастырады [1].

Мемлекет имиджінің қалыптасуы бірқатар фактілерге тәуелді. Атап айтқанда мемлекет лидері, елдің ішкі және сыртқы саясатының дамуы, экономика саласындағы жетістіктері. Ал саяси идеяларды, билік пен мемлекет басшысының имиджін қалыптастыру үшін БАҚ және ақпараттық саясаттың маңызы зор. Қазіргі таңда сыртқы саяси имидж мәселесі баса назар аударуды қажет етеді. Себебі, саяси тәжірибе эмпирикалық, тарихи материалдармен тұнып тұрғанын ескерсек, терең әрі кешенді талдау күнтәртібіне сұранып тұр. Қазақстанның сыртқы саясаттағы имиджі журналист мамандарының зерттеуімен шектеліп жүргені байқалады.

Мемлекет брендин қалыптастыру әр мемлекет үшін стратегиялық маңызы бар іс, оның экономика саласындағы жетістіктері және өзге елдермен қарым – қатынасы сыртқы нарықтағы имиджіне тәуелді. Соңғы уақытта көптеген мемлекеттер өзінің имиджін және беделін арттыру мақсатында бірқатар шаралар кешенін қарастыруда. Бұл орайда арнайы оқытылған мамандар қажет, оның ішінде социологтар, экономистер, мемлекет дамуын ұйымдастыру және басқару мамандары, психологтар, алдын – ала сайлау технологиялары бойынша кеңесшілер, саясаткерлер, журналистер және жалпы имидж концепциясын құрастырушы мамандар. Сондықтан сыртқы саяси имиджді қалыптастыруда PR қызметі бұрыннан өзекті [2].

PR қызметінде маңызды рөл атқаратын бұл – бұқаралық ақпарат құралдары. Шетелдік басылымдарда Елбасы Н. Назарбаевтың мемлекетіміздің қалыптасып дамуына қосқан зор үлесі және халықаралық қатынастарда айтарлықтай тәжірибе жинаған Қасым – Жомарт Тоқаевтың алдында сыртқы саясатта жасалған жұмыстарды жалғыстырып, сақтап қалу міндеті тұрғанын атап отыр.

«United World International» түрік – америкалық орталықтың 9 маусым күні жарық көрген материалында: «Қазақстан түрлі проблемаларға қарамастан айтарлықтай экономикалық жетістіктерге жетіп, Еуразия кеңістігіндегі мықты ойыншылардың біріне айналды. Негізінен бұл – Назарбаевтың еңбегі. Сыртқы саясатқа келетін болсақ, сыртқы

саясаттағы басты бағыттарды нақтылап, еуразия кеңістігінде балансты сақтап қалу Тоқаевтың негізгі міндеті болмақ», – деген оң пікір келтірілген [3].

Қазақстан Республикасы Конституциясы, мемлекеттік рәміздері, ішкі және сыртқы саясаты, экономикасы қалыптасып, Қазақстан Халықтар Достастығы жөніндегі Ассамблея ашылды. Сонымен қатар БҰҰ – на, ШЫҰ – на кірді, ЕҚЫҰ – ға төрағалық етті. Сондай – ақ, ЕАЭО еліміздің бастамасымен құрылғанын атап өтуіміз керек. Осындай үлкен еңбектің артында таныту мәселесіндегі саяси стратегия негізінде Мемлекетіміздің тәуелсіздігін барша әлем елдері мойындап, қолдау көрсеткен болатын. Қазіргі таңда Қазақстанда қоғаммен байланыс – үкіметтік, саяси, коммерциялық және білім беру, туризм салалары бағытында дамып келеді. Осылайша Қазақстан әлемдік имиджді қалыптастыру мен даму кезеңіне жаңа қадам басты.

«PR ұйым мен қоғам арасындағы коммуникация құралы және демократиялық қоғамның қажетті атрибуты», – деп анықтайды экономика ғылымдарының докторы А.С. Серикбаева. Мемлекеттік саясатты қалыптастыру барысында PR мемлекеттік билік органдарын үнемі болжамдармен, аналитикалық жұмыстар, сондай – ақ қолайлы қызмет түрлері мен әдіс – тәсілдерді, басқа да арналарды пайдалану керектігі туралы ұсыныстарды жасауды қамтамасыз етіп отыруы тиіс. Қоғамдастықтың ойы бойынша қандай салаға басты көңіл аудару керектігін ескере отырып, қоғамдық көңіл күй динамикасына әсер ету мақсатымен PR құралдарын оңтайлы пайдалану қажет [4].

Қазақстанда сыртқы саяси имиджді қалыптастыру үшін стратегиялық кешен, концепция, арнайы зерттеулер мен аналитикалық жұмыстар жүргізілген жоқ. Елімізде медиамониторинг саласы әлі толық дамыған жоқ, нәтижелі сараптамалық жұмыстар жоқтың қасы. Имидж қалыптастырушы PR стратегия кезең – кезеңімен шығатын эффективті жұмыс кешенін талап етеді. Қазақстан халықаралық дәрежеде саясаттан өзге экономика, ғылым салаларында жетістіктерімен де көрінуі тиіс. Мұның барлығы сайып келгенде, мемлекет бренді қалыптастырады. Н.Ә. Назарбаев 2000 жылы Сыртқы істер министрлігінің кеңейтілген отырысында былай деп мәлімдеме жасаған болатын: «Қазақстан дипломатиясының әр күндік жұмысы шетелдің ресми өкілдерімен, қоғам қайраткерлерімен, кәсіпкерлермен, журналистермен болатын кездесулермен тығыз байланысты болуы керек. Бұл істі біз елімізде аккредитацияланған халықаралық ұйымдармен жұмыс барысында жүзеге асыруымыз тиіс. Бүгінгі күні шетелдік ақпарат құралдары кездейсоқ ақпарат көздерінен ақпарат алатындықтан, берілген хабарламалардың бұрмалануына жол беріліп келеді. Сәйкесінше, мұндай ақпарат шетелдік аудиторияға таралып кетеді. ҚР дипломатиялық корпусы өкілдерінің негізгі міндеті – халықаралық ұйымдардың кез келген жобалары мен бағдарламалары елмізге барынша пайдалы болуын қамтамасыз ету» [5].

Мемлекетімізде PR қызметі әлі де даму үстінде, өйткені мемлекет тарапынан тапсырыс көбіне саяси науқан алдында түсіп жататыны бәрімізге мәлім. Сондықтан бұл орайда елімізде орын алып жатқан барлық салаларды қамтып, ақпаратты бұрмаламай, шетелдік басылымдар кеңінен зерттесе құба – құп болар еді. Бұдан мемлекеттік дәрежедегі PR қызметкерлерінің кәсібилік біліктілігін арттырып, шетелдік әріптестермен байланысты нығайту қажеттігі туындап отыр.

Әдебиет:

1. Нысанбаев Ә. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия. – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 ж.
2. Цуладзе А. Политическиманипуляцииилипокорениетолпы. – М., 2011 ж.
3. Нуртазина М. Шетелдік басылымдардағы Қазақстанның имиджі // www.infotimes.kz
4. Кенжина Қ. Қазақстандағы мемлекеттік құрылымдардағы қоғаммен байланыс // www.el.kz
5. Орынбаева А. Отандық және шетелдік басылымдардағы Қазақстан Республикасының имиджі // www.stud.kz

ВЛИЯНИЕ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ДИНАМИКИ НА ЖУРНАЛИСТИКУ**Саурбаева А.Ж., Мұхаметжан Г.Ж.***(СКУ им. М. Козыбаева)*

«Цель журналистики, – писали Билл Ковач и Том Розенстил в книге «Об элементах журналистики», – предоставить людям информацию, необходимую им для принятия решений относительно их жизни и общества. Журналистика – это процесс сбора, обработки и распространения актуальной информации в массы [1, 13]. Журналистика – это сфера деятельности, в рамках которой информация собирается, оценивается, формируется и впоследствии представляется широкой аудитории. Исходя из определения журналистики, ясно, что она имеет много отличий от других видов социально – культурной деятельности и в настоящее время занимает лидирующие позиции в системе массовой информации. С его помощью нетрудно нейтрализовать различия во взглядах людей или сделать их более значимыми.

Ключевыми задачами этого феномена социокультурной динамики является передача информации. Важную роль играет обобщение ценностей духовного, культурного и социального характера. Все это способствует совершенствованию социальных ориентиров политического, психологического, нравственного типа в обществе. Являясь особым явлением, рассматриваемое направление играет важную роль в системе коммуникаций, обладает инструментом влияния на отношения между людьми, способствует глубокому познанию мира и его развитию. Как мы уже упоминали, журналистика как явление социокультурной динамики, занимает особое место в системе материальной, духовной и художественной коммуникации, обладает инструментами влияния на отношения между человеком и обществом. Как часть социокультуры, журналистика способствует развитию объективной реальности путем предметного, познавательного и ценностного освоения мира, его трансформации. Эксперты отмечают, что главная ценность рассматриваемого явления заключается в предоставлении людям проверенной информации. Специалисты в этом случае используют свои лучшие навыки, чтобы впоследствии показать обществу хорошие результаты. Что касается целей этой науки, то они были хорошо описаны Биллом Ковачем и Томом Розенштилем в рамках книги «Об элементах журналистики». Авторы утверждают, что они определяются новостями, поступающими из проверенных источников. Они обычно понимаются как часть социального взаимодействия, которое позволяет вам быть в курсе событий, которые постоянно меняются [1].

Социокультурная динамика будет означать изменение социальных и культурных атрибутов общества. Хотя на самом деле эти два атрибута неразделимы, как две стороны монеты, но для удобства анализа их можно рассматривать отдельно. Для анализа журналистики как феномена социокультурной динамики необходимо понимать термин «социальная динамика». «Динамика», переводится как «сила». В самом общем понятии «динамика» связано с движением. Социальная динамика является отражением изменений в социальной формации. Таким образом, он представляет собой единство базиса и надстройки на определенных этапах развития производительных сил, включая экономическую формацию, политическую формацию и идеологическую формацию. Смена социальной формации – это процесс развития социальной формации от низшей к высшей. Перемены играют ключевую роль в этом процессе. Как мы знаем, изменение в социологии – это переход из одного состояния в другое [2].

Массовая культура и средства массовой информации обеспечивают социализацию человека в сложных условиях современного общества, обучая его новым социальным

ролям и ценностям, способам регулирования поведения и деятельности в разнообразной среде, помогая разрешать конфликтные ситуации. Средства массовой информации, с одной стороны, являются продуктом массовой культуры, с другой стороны, они непосредственно участвуют в процессе ее формирования. Именно средства массовой информации являются носителями ценностей массовой культуры. Средства массовой информации как феномен массовой культуры оказывают влияние на общество.

В последние пять десятилетий средства массовой информации и их влияние на общество стремительно росли с развитием технологий. Сначала были телеграф и почтовые отделения, затем радио, газеты, журналы, телевидение, а теперь Интернет и новые средства массовой информации, включая ноутбуки, мобильные телефоны. В нынешнюю эпоху глобализации большинство людей в обществе зависят от информации и коммуникаций, чтобы оставаться на связи с миром и выполнять повседневную деятельность. В информационном обществе знания становятся приоритетной ценностью. Его формирование имеет ярко выраженную специфику в условиях современной «мозаичной» культуры: знания состоят из разрозненных фрагментов, соединенных простыми, чисто случайными отношениями. Средства массовой информации играют главную роль в этом процессе, выступая в качестве генераторов и передатчиков новостей. Из всего объема информации аудитория выборочно запоминает отдельные факты, мнения и истории. Таким образом, создается "мозаичная" культура, которая порождает новые программы деятельности, поведения и общения, порождает реальные изменения в жизни общества, реализуясь в соответствующих видах и формах человеческой деятельности.

Сегодня эпистемология, основанная на репрезентативной парадигме, не соответствует динамичной природе современного общества. Ее заменяет перформативная парадигма, согласно которой познание не отражает, а создает реальность. Журналистское произведение выступает как своеобразная форма познания действительности. Информационная реальность – это постоянно движущийся поток событий, каждое из которых получает свое собственное значение относительно будущего. В этом потоковом мире принимаются во внимание новости, а не правда.

Журналистика неразрывно связана с изменчивостью общественной жизни. Социокультурная динамика – это нелинейный процесс, который трансформирует социальные явления и движения, влияет на изменения в обществе в целом. Средства массовой информации и журналистика меняют свой облик под влиянием культурных, социальных, политических, экономических, технологических факторов. Важное место в журналистике занимают также внутренние силы, например, личностный фактор.

Для журналистики важен не столько сам метод познания, сколько принцип его выбора, в познании действительности первичным выражением социальной потребности является смысл ее функционирования. Журналистика была и остается важнейшим каналом общественного обмена социально значимой информацией в форме информации, новостей, идей, программ, обращении. Журналистика служит обществу, а не наоборот. Следовательно, познание – это функция, "переданная" журналисту обществом. И эту функцию необходимо выполнять, причем настолько, чтобы вы не смотрели свысока на тех, кто вам ее доверил, добросовестно и исключительно чутко реагировали на требования общества. Именно современная журналистика решает задачи повышения уровня культуры, сохранения духовных ценностей, создания условий для свободного развития личности. В сложной и динамичной современной жизни средства массовой информации призваны сохранять и передавать вечные ценности будущим поколениям. Культурологический аспект овладения журналистом реальностью является результатом духовного общения, основой которого является культура.

Литература:

1. Билл Ковач и Том Розенстил «Об элементах журналистики»
2. Сорокин П.И. «Социальная культурная динамика»

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОПОНИМАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Тлепина Ш.В., Айсенев Т.Т.
(СКУ им М.Козыбаева)

В статье представлено авторское видение проблем правопонимания в современной юридической науке. Автор отмечает исчерпаемость и бесспорность проблем, связанных с правоприменением в юриспруденции. В статье рассмотрены различные точки зрения ученых о понятии «правоприменение». Вместе с тем многослойность и противоречивость такого явления, дает общее и довольно четкое, по мнению автора, представление о праве и помогают решать традиционные проблемы правопонимания.

Проблемы правопонимания традиционно относились и относятся к числу наиболее важных в отечественной и зарубежной юридической науке проблем, поскольку вопрос о понятии права – исходный, ключевой: в зависимости от его решения понимаются и трактуются все иные правовые явления.

В истории философско – правовой мысли понятие права менялось, приобретало одни характеристики и утрачивало другие. По Аристотелю, право есть разумное уравнивание противоречия, т. е. компромисс застывший, сформированный разумом в норме: нет равновесия – нет права. В Древней Греции в поэмах Гомера и Гесиода право понимается как справедливость, установленная богами. По Демокриту, происхождение права представляет естественно – необходимый процесс, чтобы обеспечить жизнь в полисе; софисты противопоставляли законы полиса и законы природы, считая, что власть устанавливает свои законы, а справедливость выгода сильнейшему [1, с. 137–145].

Многообразие подходов к выявлению сущности права объясняется особенностями его познания, приоритетным выделением части его свойств, качеств и недооценкой других черт. Вместе с тем, трудности выработки устойчивого и единого понятия права, охватывающего все стороны правового бытия, прежде всего, заключается в сложности и многогранности, и многоуровневости такого явления как право. Вопрос о том, что есть право, имеет не только собственно научное, но и важное практическое значение. От решения этого вопроса зависит определение круга юридических источников, в которых содержатся нормы права, правильное определение критериев правомерного и противоправного поведения. Отличие права от неправа необходимо для государственной охраны права (формирования необходимых защитных механизмов), создания фактических условий его реализации и др. Таким образом, определенность в понимании права принципиально важна и прежде всего для юридической практики. В реальном своем проявлении право выступает в форме: 1) идей, представлений о праве; 2) юридических предписаний (велений или установлений), исходящих от государства, и 3) действий или отношений, имеющих правовую природу. В зависимости от того, что кладется в основу понимания права – идеи, нормы или действия (отношения), выделяют три типа правопонимания: 1) естественно – правовое, или философское; 2) нормативное, или нормативистское, и 3) социологическое. В истории правовой мысли эти направления (теории) развивались обособленно и в оппозиции друг к другу [2].

Признание человека высшей социальной ценностью принципиально меняет всю правовую систему, вносит в нее ряд новых черт, свойств, неведомых прежним правовым системам, основанным на социальных симпатиях и антипатиях законодателя. В числе этих новых черт нужно отметить:

- а. изменение сущности права и теоретических подходов к его пониманию;
- б. повышение роли принципа справедливости в качестве ведущего признака права;

в. признание норм международного права в качестве источников внутринационального права;

г. конституционный контроль за соответствием законов и иных правовых актов конституции;

д. признание прав и свобод человека как основы устойчивого развития правовой системы;

е. становление сильного государства, его социальной и экономической функции как важнейшего условия формирования правового государства;

ж. изменение правовой системы в условиях глобализации.

В то же время в Республике Казахстан наблюдается дисбаланс между современным казахстанским законодательством, которое создается по образцу западноевропейского права, с одной стороны, и правовой реальностью, обусловленной правовым менталитетом, с другой стороны. Подобный правовой дисбаланс ведет к деформациям правового сознания и правовой культуры, что выражается в виде правового инфантилизма, правового нигилизма или в наиболее опасных формах – преступных установках граждан и должностных лиц.

В современном правоведении ощущается методологический кризис, вызванный девальвацией общетеоретических исследований феномена права.

Каждая из правовых школ предлагает собственную концепцию понимания права, основанную на сущностных признаках, научное обоснование которых в большей степени противоречиво или вообще отсутствует. Подобная ситуация порождает неясности в вопросах о формах, бытии, сущности права, обостряется потребность в понятийных критериях, позволяющих отличать право от других неправовых регуляторов. Важность понимания права не ограничивается одной лишь научно – теоретической направленностью. Помимо теоретической значимости изучения проблем правопонимания необходимо отметить и другую, не менее важную составляющую данного вопроса, – его прикладную ценность. Применение полученных теоретических знаний в реальной жизни – вот цель любого познавательного процесса. Любая теория, если ее направленность в той или иной степени не проецируется в дальнейшем на практику или не несет никакой прикладной нагрузки, теряет всякий смысл. Определением и соответствующим пониманием права руководствуются юристы, применяющие свои знания на практике, в том числе и те, кто связан с процессом правотворчества и правоприменения. Правопонимание определяет правовую политику государства и выполняет прикладную функцию. Получив четкое представление о том, что такое право, в практической деятельности всегда можно определить, являются ли те или иные регулятивные системы правовыми или они имеют иное содержание. И наоборот, отсутствие четкого представления о праве неизбежно снижает эффективность его применения и не способствует созданию режима верховенства законности и правопорядку в обществе. Методологический кризис, характерный для данного периода развития правовой науки, заключается и в том, что классическая методология исследования не отвечает требованиям современной действительности.

Следствием этого является размытость критериев научности теории, проявлением которой является ситуация, когда среди ученых не наблюдается единства относительно общей совокупности позиций, в соответствии с которыми осуществляется проверка соответствия теорий научному знанию. Такое положение существенно затрудняет поиск нового правопонимания.

Таким образом, классические типы правопонимания самостоятельно не отвечают современной правовой действительности, а новое правопонимание в настоящее время не сложилось.

Известное замечание Канта о том, что «юристы все еще ищут определение права, остается справедливым и в наши дни» [3, с.419]. Юридическая мысль, отмечает

Г.В. Мальцев, «судя по всему, обречена на бесконечный поиск определения права, побуждаемая к этому практической необходимостью построить правопорядок на фундаменте как можно более надежных, четких и полных знаний о его сущности, предмете правового регулирования» [3, с. 3]. Рассматривая проблемы правопонимания, необходимо отметить, что «успешное решение их весьма важно не только само по себе с познанием других, неразрывно связанных с понятием права явлений и отражающих их категорий и понятий» [4, с. 14–16].

Выдающийся русский юрист Е.Н. Трубецкой, по мнению автора четко определил значение формулировки права: «При отсутствии удовлетворительного определения понятия права не могут быть проведены ясные границы между правоведением и другими науками; а при отсутствии таких границ наука права всегда рискует или не охватывает весь свой предмет, или совершает захваты из других, чуждых ей областей знаний» [5, с. 14]. Исходя из вышеизложенного, в контексте проблемы правопонимания особо следует выделить вопрос об отправных началах исследования. Автору представляется важным сделать акцент на таких аспектах, как понятие самого феномена правопонимания, построение типологии научного правопонимания и, наконец, использования общепринятых в отечественной философии категорий, которые могли бы стать отправными, универсальными началами в разных исследованиях феномена «права».

Определение правопонимания через категорию «познание» предлагается М.И. Байтиным, который подчеркивает, что «научное познание и объяснение права как своеобразного и относительно самостоятельного, целостного, системного явления духовной жизни общества» [6, с. 17]. На основании данного подхода феномен права рассматривается в двух аспектах:

Во – первых, в качестве специфического социального процесса научного познания права, его сущности, обосновании, ведущих принципов и признаков.

Во – вторых, в качестве научной категории, являющейся результатом общественной деятельности, научной активности и занявшей свое место в науке правоведения.

Нормативистский подход к праву имеет серьезные и объективные основания. На базе представления о праве отечественными и зарубежными исследователями были выработаны два весьма отличающиеся друг от друга по своему логическому объему и содержанию, но весьма близко примыкающих друг другу по своей сути понятие права: «узконормативное» и «широкое» понимание права [7, с. 48– 77].

Узконормативный подход к пониманию понятия права сводится к выработке представления о праве как о системе норм, установленных или санкционированных государством, выражающих волю государства и обеспеченных государством. «Общее определение понятия права», выработанное М.И. Байтиным в работе «Сущность права». Право здесь определяется как «система общеобязательных, формально – определенных норм, которые выражают государственную волю общества, ее общечеловеческий и классовый характер; издаются или санкционируются государством и охраняются от нарушений возможностью государственного принуждения; являются властно – официальным регулятором общественных отношений» [8, с. 81–82].

Суть, так называемого «широкого» подхода правопонимания сводится к тому, что общее понятие права наряду с нормами права предлагает включать, так же в зависимости позиций того или иного автора правосознание правоотношения, правовые принципы и т.п.

Проблема правопонимания – это центральная проблема теоретического правоведения, проблема всей юридической науки, в соответствии с которой «современная казахстанская наука объективно нуждается в поисках альтернативной концепции правопонимания, адекватной современным реалиям казахстанского общества». Таким образом, принципиально важно отметить, что проблемы правопонимания имеют не только теоретическое, сколько практическое значение, как для правотворческой, так и для правоохранительной, правореализующей и для правоприменительной деятельности.

Литература:

1. Марченко М.Н. Общая теория государства и права: Акад. Курс: В 3 т. Т. 2 / Отв. ред. М.Н. Марченко. М.: Зерцало, 2001. – 637 с.
2. <http://helpiks.org/1-136173.html>
3. Мальцев Г.В. Понимание права. Подходы и проблемы. М.: Прометей, 1999. – 3 с., 419 с.
4. Лейст О.Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права: монография. М.: Зерцало – М, 2002. – 14с. – 16 с.
5. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права. СПб.: Юрид. институт, 1998. – 14 с.
6. Байтин М.И. Сущность права (современное нормативное правопонимание на грани двух веков). Саратов: СГАП, 2001. – 17 с.
7. О понимании советского права // Советское государство и право. М., – 1979. – № 7. – С. 56– 71. // Советское государство и право. М., – 1979. – № 8. – С. 48– 77.
8. Байтин М.И. Сущность права (современное нормативное правопонимание на грани двух веков). Саратов: СГАП, 2001. – 81 с. – 82 с.

УДК 339.074.025

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АДМИНИСТРАТИВНО – ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

Тлепина Ш.В., Айсенов Т.Т.
(СКУ им М.Козыбаева)

Задачи – Проблема правовых отношений является центральной в общей теории права. Статья посвящена теоретическим аспектам отношений, возникающих в сфере деятельности административного права. Путем анализа отличительных особенностей и места административно – правовых отношений в системе правоотношений, автор ставит задачу сформулировать определение понятия данного правового института.

Модель и методы – правовые отношения – это, прежде всего, отношения в связи с правом и на основе права. Они возникают вместе с природными правами и обязанностями, а с появлением государства важнейшие из них получают законодательное оформление.

Выводы и результаты – Административно – правовое отношение – это регулируемое административно – правовой нормой, охраняемое административной ответственностью управленческое отношение, участники которого, проявляя волеизъявление, образуют между собой связи, посредством юридических прав и обязанностей и разрешают административные споры, как в судебном, так и во внесудебном порядке.

Оригинальность и практическая ценность – автор представляет собственное видение определения понятия административно – правового отношения, как основного института административного права, регулируемого административно – правовыми нормами и охраняемого административной ответственностью.

Ключевые слова: правоотношение, административное право, административно – правовая норма, административно – правовое отношение, особенности, признаки, властеотношения.

Вопросы правовых отношений всегда вызывали большой интерес и наибольшие споры в юридической науке. Можно с уверенностью констатировать тот факт, что проблема правовых отношений является центральной в общей теории права.

Если обратиться к справочным юридическим изданиям, можно сказать, что правовое отношение – это урегулированное нормами права общественное отношение, участники которого являются носителями субъективных прав и обязанностей. «Правовое отношение – индивидуализированное отношение, т.е. отношение между отдельными лицами

(гражданами, организациями, государственными органами и гражданами и т.д.), связанными между собой правами и обязанностями, определяющими обеспеченную законом меру возможного и должного поведения»[1, с.467 – 468].

Как видно, правовые отношения – это, прежде всего, отношения в связи с правом и на основе права. Они возникают вместе с природными правами и обязанностями, а с появлением государства важнейшие из них получают законодательное оформление.

Если проанализировать сущностные аспекты правоотношения, представленные теоретиками права и государства, можно выделить следующие его признаки:

- это отношение между людьми, связанное с их деятельностью и поведением;
- это «законоотношение» [2, с.407], так как оно возникает, как правило, вследствие воздействия нормы права на поведение людей;
- это отношение, основанное на связи между людьми, возникающей посредством субъективных прав и юридических обязанностей;
- это волевое отношение, поскольку для его возникновения необходима воля участников;
- это отношение всегда охраняется государством.

Перечисленные характерные черты правоотношения свойственны общественным отношениям, урегулированным нормами права, относимыми к любым отраслям правовой системы и сферам законодательства. Отсюда можно сделать вывод, что вышеперечисленные признаки правоотношений характерны и для административно правовых отношений.

Вместе с тем, административно – правовые отношения не были бы таковыми, если бы они не имели свои, характерные только для них, отличительные особенности. Рассмотрим эти особенности.

Безусловно, самой яркой отличительной особенностью рассматриваемых отношений является их управленческий характер, поскольку они возникают в сфере государственного регулирования и управления в различных областях жизни общества: экономической, политической, социально – культурной.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРАВООТНОШЕНИЙ

Административно – правовые отношения очень тесно связаны с административно – правовыми нормами, а поскольку административно – правовые нормы регулируют общественные отношения возникающие, изменяющиеся и прекращающиеся в сфере деятельности исполнительной власти (государственного управления), то они имеют публичный характер и связаны с осуществлением субъектами публичной власти их властных полномочий, прежде всего, при осуществлении исполнительной и распорядительной деятельности. Следовательно, эти отношения возникают, изменяются или прекращаются только на основе административно – правовых норм, которые порождают данные отношения и реализуются через них.

Административно – правовые отношения носят волевой характер, поскольку управление в административно – правовых отношениях всегда предполагает подчинение воли участников совместной деятельности единой управляющей воле.

Административно – правовые отношения являются отношениями «власти – подчинения». Как правило, в таких отношениях отсутствует равенство сторон, поскольку они проявляются чаще всего в вертикальной плоскости, в которой существуют субординационные отношения и строгая подконтрольность нижестоящих органов вышестоящим. Такие отношения именуются вертикальными административно – правовыми отношениями.

Однако будет не совсем справедливым подход, сводящий административно – правовые отношения только до уровня подчинительно – принудительных отношений. Науке административного права известны также отношения, основанные на согласовании, координации, договоренности и т.п., то есть такие административно – правовые

отношения, которые возникают между субъектами управленческих отношений, не находящимися в организационной подчиненности друг у друга. Такие отношения, хоть их масштаб и значительно меньше «подчинительных» отношений, существуют в горизонтальной плоскости и носят название горизонтальных административно – правовых отношений.

Рассматриваемые правоотношения не были бы таковыми, если бы они не охранялись государством посредством административной ответственности. Такая государственная «опека» обусловлена прежде всего тем, что, управленческая деятельность выражает волю и интересы государства, поскольку в административно – правовых отношениях всегда одной из сторон выступает официальный субъект исполнительной власти. Несмотря на то, что в этих отношениях практически могут участвовать различные стороны, в них всегда имеется обязательная сторона, без которой такие отношения вообще не могут возникнуть.

Некоторые авторы[3, 4, с.46, с.57] выделяют в качестве особенности административно – правового отношения внесудебный порядок разрешения споров между его сторонами. Это означает, что основной способ разрешения таких споров не выходит за рамки сферы государственного управления. Однако с таким положением можно согласиться только в том случае, если спор возникает внутри административного органа, например, между отделами, управлениями, кафедрами, ведомствами и т.п. Если же участниками административного правоотношения, породившего административный спор, выступают, к примеру, физическое лицо и администрация какого – либо органа (предприятие, учреждение, мэрия города и т.п.), то такие споры разрешаются в судебном порядке на основе Закона РФ от 27 апреля 1993 года «Об обжаловании в суд действий и решений, нарушающих права и свободы граждан».

Охарактеризовав основные отличительные особенности и определив место административно – правовых отношений в системе правоотношений, перейдем к определению их понятий. Хотелось заметить, что практически все ученые – административисты занимались и занимаются в настоящее время исследованием административно – правовых отношений, поскольку данные отношения являются ключевыми, узловыми, внутри которых рождаются, существуют, видоизменяются и прекращаются многообразные взаимоотношения и связи, складывающиеся в области административного права.

По мнению Ю.М. Козлова, «административно – правовое отношение представляет собой урегулированное административно – правовой нормой управленческое общественное отношение, стороны которого выступают в качестве носителей взаимных прав и обязанностей, установленных и гарантированных административно – правовой нормой»[5, с.68].

Д.Н. Бахрах видит в административно – правовых от – ношениях «урегулированные нормами административного права общественные отношения, складывающиеся в сфере деятельности исполнительной власти»[6, с.46]. По мнению Б.М. Лазарева, данные отношения основаны на нормах права[7, с.41].

Некоторые авторы не считают административные правоотношения составной частью нормы. «Административно – правовые нормы, – по их мнению, – реализуются в конкретном общественном отношении», которое «является реальностью правовой нормы, видимой формой ее существования и действия». Норма только предусматривает «возможность реального правового отношения, оно в норме права существует чисто идеально, умопозитивно»[8, с.27–28].

Таким образом, учитывая особенности, а также, исходя из имеющихся разработок определений, касающихся правовой сущности административного правоотношения, сформулируем следующее определение административно – правового отношения – это регулируемое административно – правовой нормой, охраняемое административной ответственностью управленческое отношение, участники которого, проявляя

волеизъявление, образуют между собой связи, посредством юридических прав и обязанностей и разрешают административные споры, как в судебном, так и во внесудебном порядке.

Литература:

1. Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских. М., 2000.
2. Общая теория права: курс лекций. Н. Новгород, 1993.
3. Бахрах Д.Н. Административное право России. М., 2000.
4. Габричидзе Б.Н., Чернявский А.Г. Административное право. М., 2003.
5. Административное право: учебник / Под ред. проф. Козлова Ю.М. и проф. Попова Л.Л. М., 2000.
6. Бахрах Д.Н. Административное право России: учебник. М., 1996
7. Лазарев Б.М. Советское административное право. М., 1990.
8. Манохин В.М, Адушкин Ю.С., Багишаев З.А. Российское административное право: учебник. М., 1996.

ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТ
LANGUAGE AND LITERATURE IN THE MODERN WORLD
ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

UDC 371.314

COOPERATIVE LEARNING IN TEACHING ENGLISH

Alnazirova A.K., Salenko L.L.
(M. Kozybayev NKU)

Currently, in the process of restructuring and updating the system of education in Kazakhstan different learning technologies are used to improve it.. Teachers are trying to develop more and more effective methods as every year there is more and more information that they need to learn, for this different technologies are introduced so that students can learn new material thoroughly and fast. Much attention is paid to the use of collective teaching methods. The involvement of each student in the process of acquiring knowledge, when they become direct and active participants, is one of the most important components of the renewal of education. One of such methods that helps to achieve this goal is cooperative learning. Our ongoing research is aimed to show how effective this approach is when teaching English, since it is only collaboration that creates necessary environment leading to effective learning.

Cooperative learning is a technology for teaching small groups, from three to five people. The purpose of the article is to study the method of cooperative learning. To achieve this goal, it is necessary to perform a number of tasks, namely:

- define cooperative learning and identify its elements ;
- to formulate its main advantages and disadvantages.

There are several definitions of cooperative learning. One of them, the most widely used in the field of education, belongs to David and Roger Johnson from the University of Minnesota. According to the Johnson & Johnson model, collaborative learning is learning in which students work in groups to achieve a common goal in conditions that include the following elements:

1. Positive interdependence. In this case, team members are obliged to rely on each other to achieve the goal, and if one of the team members does not do his part of the work, all participants suffer from the consequences.

2. Individual responsibility. All students in each particular group are responsible for doing their share of the work and for mastering all the material being studied.

3. Open communication with each other. Although part of the work in the group can be divided into parts and performed individually, part should be done interactively, and at the same time students have feedback, stimulate reasoning and conclusions and, most importantly, teach and inspire each other.

4. Proper use of cooperation skills. Students are encouraged and, as a result, teamwork helps to develop and practice the skills of building trust, leadership, decision – making, communication and conflict management.

5. Group assessment at all stages. Team members set group goals, periodically evaluate what they are doing well in the team, and determine the changes they will make to work more efficiently in the future [1].

The educational process is considered successful if the five listed elements are present in the joint educational activities. Cooperative learning is an approach to group work that maximizes learning and satisfaction from working in a high – performance team. A large and

rapidly growing volume of research in this area confirms the effectiveness of co – education in education [1 – 2]. Cooperative learning is a type of group work that develops communication skills and satisfies students in working in a team and with a team.

The scheme of cooperative learning is quite simple and understandable. After receiving assignments and instructions from a teacher, the group is divided into several groups. Each formed group works on the task independently until all its members understand it and successfully complete it. The result of all these cooperative efforts is a certain common benefit, since success in completing tasks is determined by the nature of the activities of each member of the group. The social significance of such a learning model is also obvious, because the role of each student in performing a common task is emphasized, as well as group consciousness, positive interdependence, and communication skills are formed [2].

If we compare cooperative learning with the traditional method of teaching, we can clearly see that students who work together have higher academic achievements. Undoubtedly such students develop their critical thinking skills, the ability to work in a team, the skills of understanding and analyzing all presented educational material, and they also develop the ability to analyze various situations. As a result they have a greater internal motivation to learn and achieve, the ability to consider situations from the point of view of others. In addition, this method also has an advantage for the teacher, since students, studying and performing tasks together, reduce the teacher's burden on checking the results of their activities.

It is stated that there are several reasons why cooperative learning works so well. It has long been proven that students do not learn much if they just watch and listen, so cognitive psychologists, as well as teachers, suggest creating conditions under which students learn and study information on their own, doing something using an active learning method. For this purpose, there is a method of cooperative learning, which essentially provides higher achievements.

When we drew an analogy of cooperative learning with group work, cooperative learning is aimed at the process and result of students' activities, in which participants take responsibility not only for themselves, but also for their classmates. Using this method, group members contribute to each other's success by doing work together because they help and support each other. What is more, it is commendable in this method that all participants use and develop communication skills and share leadership together.

When comparing group work and cooperative work, there is certain understanding that there is a possibility that weak students working individually are likely to give up when they experience difficulties; but working together, they continue to move forward together with others. On the other hand, strong students who are faced with the task of explaining the material to weaker students often find gaps in their own understanding and fill them in. Students working alone may delay completing assignments or skip them altogether, but when they know that others are counting on them, they are more interested in completing the work on time. Therefore collaborative learning helps students learn new concepts and skills together, rather than on their own [3].

The cooperative learning method, like any other methods, has its advantages and disadvantages. So what are the advantages of the cooperative learning method?

The advantages of joint learning over the traditional group method of learning are as follows:

1. It creates higher – level thinking skills due to the need for recognition of skills and the presence of empathy.

Students can't know how to help each other until they get to know each other better. This forces them to start using higher – level thinking skills so that they can understand what gaps exist in their team and how these gaps can be addressed. These skills are an integral part of what the professional community requires when it comes to teamwork.

2. It creates new forms of individual responsibility.

Instead of working on an individual assessment, which may not be taken care of, students in groups are forced to consider themselves responsible to the group so that the best possible result can be obtained and equal participation is necessary to achieve that. There will always be students who rebel against such a system and refuse to participate, but co – education allows you to quickly identify such students and work with them.

3. It increases the level of personal participation in lessons.

In a classroom where there may be 20 students, it may take 45 minutes for everyone to participate in an individual lesson. However, by creating a collaborative learning environment, each group can be called after a certain period of conversation with each other so that everyone participates without the same time constraints. Group responses are given based on all individual feedback, so that each student can express their opinion in the lesson.

4. It increases self – esteem at different levels.

There are students who always feel that they are deprived in a certain way, and at the same time co – education gives them an obvious opportunity to prove themselves. It becomes possible to take into account strong and weak points of each student, and this creates an explicit form of equality in the group of students, which is not always ensured with individualized learning. The final result is that students tend to feel more accepted, develop their leadership qualities, and even develop their own problem – solving skills.

However, despite the undoubted advantages, this method is not ideal and has its drawbacks, in particular:

1. It offers a rating system that could be considered unfair.

In the vast majority of co – educational programs, the assessment is given to the whole group and not to each participant separately. This means that a student's grades may directly depend on the contribution of the person with the weakest knowledge of the material on the subject. For those who are well versed in the subject and have done everything possible to help their group, an insufficiently high score seems unfair and may cause dissatisfaction that will stop further development.

2. It creates some new systems of socialization structure, which are not always beneficial.

When organizing co – education, students quickly find out which of them is well versed in certain subjects, and who is not competent enough. The best students will try to get into groups with each other to avoid problems with grades, which creates a certain polarization among students. Over time, this may even encourage students to stop trying to work as much as possible.

3. This puts the responsibility of the teacher on his students.

In principle, teaching their peers on subject topics is not the task of students. This is primarily the responsibility of the teacher. However, in this system of cooperative learning, the teacher distributes tasks, and students are forced to become teachers to a certain extent if they want to make sure that they can get a passing grade.

4. It creates a dependency system.

When there are others on whom you can fully rely in the work, the student begins to develop a habit in the learning process. They become dependent on others who systematically

help them solve specific tasks. Unfortunately, this is not always the case in the professional world. Students who depend on help become workers who depend on it in the future, and ultimately put today's students at a disadvantage as workers of tomorrow and deprive them of proper prospects.

We analyzed the reasons to use cooperative learning in the process of teaching the English language and they are giving rise to further research.

Cooperative learning and English language learners go together because cooperative learning definitely helps English language acquisition among ELL students. They become more confident in using their knowledge in English while working in small groups. Students can pick up new learning methods by observing how their peers solve problems that involve learning

English [4]. We tend to behave as we have been taught. A highly individualistic and competitive environment may lead to an inability to get along and cooperation changes this situation. It is a fact that learners bring with them their own attitudes and prejudices. Population diversity is becoming more the norm than the exception in many places. When there is a mix of learners in the same class there is the potential to diminish negative attitudes and to develop positive ones when interaction is properly structured. Cooperative learning structures can be used to develop constructive and supportive peer relationships which is important for creating language developing environment. Using the language in real life in the future mostly takes place when people work cooperatively in teams. So learners need academic skills, personal skills and cooperative or teamwork skills. Schools and colleges generally do a good job of the academic skills but often neglect the personal and teamwork skills. Cooperative learning changes this for the better [5].

The advantages and disadvantages of co – education show that it can be a complex education system if it is not managed properly. It can also be an important key to unlocking the potential of current students.

Undoubtedly, the role of a teacher is very important in co – education. To create an effective collaborative learning group, teachers need to know their students very well. Dividing students into groups can be a difficult process and requires caution, so teachers should take into account their students' different learning skills, cultural background, personality traits, and even gender when organizing joint groups. A lot of time is devoted to the preparation of the lesson when using collaborative learning. The teacher takes a back seat and assumes the role of a "learning facilitator" during the lesson, helping students understand what information will be needed and useful for completing the task.

A good example of the role of a teacher can be seen on the Puzzle strategy [6]. The teacher assigns students to groups and assigns each group to study the same problem. At the beginning of the lesson, students work in groups to learn about the whole problem; later, the groups are dissolved and reformed into expert groups, while it is important that each group focuses on a selected aspect of the overall problem; Further, the expert groups are disbanded, and the initial general groups are reformed to find out what expert students can add to their general understanding of the problem being solved. During this strategy, the teacher observes and also helps students if they have any question or difficulties.

Another variant of the cooperative learning strategy is "Project – based learning" [7]. A different number of students can participate in this strategy, it depends on the complexity of the project being implemented, up to the entire class. The teacher or students choose a question or problem that is interesting to other students; the teacher helps students to identify their interests and make a plan for the study of the issue. Students have been working together for a long time to investigate the original problem.

To sum up, cooperative learning is aimed at promoting and developing the creative abilities of students, increasing the motivation and effectiveness of the student's activities. With the cooperative method of teaching, the teacher acts more as an organizer of educational activities, and the student is a co – organizer and co – manager, and therefore gets opportunities for his academic independence, which allows them to form a positive attitude to their own educational activities and develop the skill of adequate self – assessment. Further research suggests proving that all of the above is essential for success in teaching English.

References:

1. Johnson D., Johnson R., Holubec E., Methods of teaching Teaching in collaboration. – Per. s angl Z. Zamchuk – Sankt – Peterburg, Ekonomicheskaya shkola, 2001, – P.73
2. Murtasina E., Shavaleeva N., Nurutdinova A., "Shedskii stol" v ramkakh kooperativnogo obucheniya. Vestnik Kazanskogo TU – Kazan, 2014
3. Johnson D., Johnson, R., Holubec E., Cooperation in the classroom. – Boston: Allyn and Bacon, 1998, P.22
4. www.brighthubeducation.com ESL teaching tips and strategies. Cooperative learning strategies for English language learners, 2010, P. 2

5. Macpherson A., Cooperative learning group activities for college courses. A guide for instructors. – Kwantlen University College, 2007, P.5
6. Slavin R.E., An introduction to cooperative learning research. In R. Slavin, S. Sharan, S. Kagan, R.H. Lazarowitz, C. Webb, & Schmuck (Eds.), 1985, P.177
7. Katz L., Engaging children's minds: The project approach. Norwood, NJ: Ablex Publishers, 2000, P.2

UDC 43

PECULIARITIES OF AN INTEGRATED LESSON IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE TO STUDENTS OF NON – LINGUISTIC SPECIALTIES

Ismagambetova L.Sh.
(*M. Kozybayev NKU*)

The main and final goal of a higher educational institution is the formation of a comprehensively educated, competent specialist with a high level of culture, and proficiency in a foreign language not only allows you to increase your personal growth, but also makes it possible to be more in demand in the labor market. In the modern world, the result of the intensification of international relations, the globalization of the economy, the expansion of scientific achievements is a priority direction in the development of international cooperation. The interaction of representatives of different national cultures contributes to the development of intercultural communication. Communication is a concept that denotes communication, the transfer of information from person to person, the exchange of information in society and in means of communication. Today we need a new general education system that would provide real interaction of future specialists in the international space. When teaching a foreign language, the formation of communicative competence, which allows for foreign language communication, occurs when relying on various areas of knowledge. Searches for the interaction of the subject "Foreign language" with others (the Kazakh language, Biology, Computer science, etc.) seem logical. Today, integration takes an increasingly important place in the teaching and educational process of universities. Integration provides for the main ways to improve the content of education. It performs the function of combining diverse knowledge into a single system. The complex use of knowledge from several academic disciplines solves a number of important educational problems. The use of new pedagogical technologies, problem – search, research methods of teaching has a significant impact on the development of personal abilities, on creative potential, forms the value orientations of teaching.

Integration as a goal should give students the same knowledge that reflects the connectedness of separate parts of the world as a system, teach them to imagine the world as a whole, in which everything is interconnected. Integration is a means of obtaining new ideas at the intersection of traditional subject knowledge. First of all, it is designed not only to supplement existing knowledge, but also to establish existing connections between them. Most often, at foreign language lessons, it is possible to implement interdisciplinary connections. All academic disciplines have their own integration potential, but their ability to combine, the effectiveness of an integrated course depends on many conditions that need to be studied and analyzed before creating new curricula [1].

In M. Kozybayev North Kazakhstan University teachers of the department work at different faculties, teach students of different specialties. In accordance with the training program, the English or German language course consists of a general education part and a highly specialized part, i.e. students read texts in their specialty, talk about problems, create projects, and accordingly study special vocabulary. It should be noted that we are not specialists,

for example, in the automotive industry, economics, psychology, law. Therefore, the need for an integrated study of disciplines is obvious. In this case, we work with our students on an equal footing, we help them as a language specialist, and they help us as not a full – fledged, but to some extent a specialist in their specialty, since they have begun to study special subjects. The passage of this stage is very successful when it coincides with the study of the corresponding special subject. The language teaching method does not stand still. Integrated classes called team – work are very relevant today. This type of work may include the traditional division of students into groups, but the main emphasis is on the work of two or three teachers with a group of students at the same time. Classes of this type are very fruitful if the teachers are specialists in different fields, for example, an English teacher and a Kazakh Language teacher. It is rather difficult to organize this process in connection with the employment of teachers. But there are already developments in a duet of teachers of the same specialty, performing different types of activities with one group of students. In the classroom, modern teaching technologies are used that allow teachers to develop students' skills and abilities required for, for example, teachers and contribute, within the framework of the program as a whole, to change their behavior in the workplace or, in other words, to do their job better. Activation of students' activity, by analyzing practice from the perspective of the stated theory, is most expedient at practical classes. In the form of integrated team – work classes, we conduct generalizing lessons, lessons on learning new material based on existing knowledge in one of the integrated disciplines, lessons – conferences, lessons with elements of practical activities of students.

At integrated lessons, students work easily and learn with interest a vast amount of material. It is also important that the acquired knowledge and skills are not only used by students in their practical activities in standard educational situations, but also provide an outlet for the manifestation of creativity, for the manifestation of intellectual abilities. It is necessary to consider this concept in more detail. Integration is deep interpenetration, merging, as far as possible, in one educational material of generalized knowledge in a particular area.

Integration can have two meanings:

- a) the creation of a holistic view of the world around schoolchildren (here integration is considered as the goal of learning);
- b) finding a common platform for convergence of knowledge (here integration is a learning tool). It seems important to divide the integration into vertical and horizontal.

Horizontal integration provides for the unification of school subjects of a given class of study. Vertical integration covers homogeneous material from the curriculum of different years of study. The integrated form of the lesson allows us to strengthen the applied significance of a foreign language as a means not only for expanding our general horizons, but also for replenishing and deepening our knowledge in various subjects. The main thing that makes the lesson integrated is the long – term goal of the entire course and specific tasks planned by several teachers. Students are led to the realization of the importance of their chosen profession and to the awareness of the need for the practical application of a foreign language in their future professional activity [2].

Student achievement results:

- Students cope with the basic level of assimilation of knowledge, skills and abilities.
- Students are more successful in adapting to English lessons, because integrated lessons are based on role – playing games.
- The group is dominated by positive motives for learning, each student can show their abilities. Students have an increase in learning ability and upbringing.
- Students develop oral and written speech. A monologue speech is formed.
- Pupils master the ability to work with additional literature.
- Carry out research, with which they speak in the classroom, at scientific and practical conferences at various levels.

- Students develop ways of creative activity. Each student has the opportunity to show their interest and activity, to develop cognitive processes more broadly.
- In the student collective, there is a positive relationship in the system "student – student", "student – teacher".

Conclusions:

In the course of the theoretical and practical research, the following conditions for the effectiveness of integrated team – work lessons were identified:

1. The need for the teacher's creativity in the learning process.
2. The need to involve all students in the group in active cognitive activity.
3. Increasing the learning motivation of students.
4. Taking into account the individual students' psychological abilities when organizing integrated team – work lessons.
5. An acceptable combination of items.
6. Careful selection of content, methods, techniques, taking into account age.

The form of conducting integrated classes is non – standard and interesting. Integration helps to relieve students' stress, load, fatigue by switching to different types of activities during the lesson.

Thus, the integrated approach ensures the integrity of the learning process, the integrity of students' knowledge, and forms the systemic thinking of students.

The integrated construction of the educational process includes much more technological capabilities. In conditions of convergence and fusion of different – quality knowledge, methods of activity, methods of thinking, etc., it is these parameters that are inherent in integrated educational processes, it is easier to create, for example, problem situations or emotional – psychological attitudes in the classroom, to provide mutual learning, to carry out immersion, etc., i.e. use modern educational technologies that have proven their effectiveness [3].

Creating a developing speech environment, we actively use integrated classes that contribute not only to the expansion and consolidation of speech skills, but also stimulate students' creative development, creating conditions for increasing the competence potential of pupils.

Despite such positive results, we identified difficulties in conducting integrated team – work lessons and ways to improve this topic in practice:

1. Integrated team – work sessions are unusual and require a lot of preparation.
2. It is necessary to think carefully about every minute of the lesson, to make smooth transitions from one subject to another from one type of activity to another. Psychological relief, pauses should also be selected according to the subject of the lesson's plot.
3. Insufficient literature to develop these lessons.
4. The teacher sometimes lacks knowledge in another, specialized field of knowledge. To teach students, you first need to familiarize yourself, study.
5. Integrated classes do not have a clear structure, but they have distinctive features: the utmost clarity, compactness, high information content of the educational material is necessary; logical interdependence, interconnection of integrated objects; free placement of visual material, change of dynamic poses and involvement of narrow specialists in conducting classes.
6. The schedule is not designed for the work of teachers in pairs, different disciplines, and even one in a pair, each has its own schedule.

Undoubtedly the integration of English with other subjects is not a one – off project. This method will be effective in an integrated format, when knowledge will accumulate, allowing you to study an additional subject through English. Nevertheless, the choice of a new topic will allow the student to extensively apply his knowledge of the language to express his own opinion on the subject under study. Combined lessons help teachers choose topics for conversation in a foreign language, based on the needs of the student [4].

In the process of teaching, teachers of a foreign language often face the problem of the students' lack of the need to use the studied language for communicative purposes. In order to stimulate the development of communication skills, you need to choose such lesson forms that will most contribute to this. To maintain the fruitful and effective activity of students, it is necessary to use non – traditional forms of conducting classes that ensure the activity of students. Non – standard lessons, which include integrated ones, are extraordinary approaches to teaching academic disciplines that arouse interest in the lesson and motivate students to actively communicate. These lessons include all the variety of forms and methods, in particular, such as problem learning, search activity, intersubject and intrasubject connections, etc. [5].

Based on the foregoing, we can conclude that the transition to a new educational standard helps the teacher to stimulate among students "mastering key competencies, methods, ways of thinking and activities based on the development of their abilities", as well as "assessment to enable the student to plan the process of achieving educational results. and improve them in the process of constant self – assessment".

In the future, we plan to continue to study the theory and introduce into practice integrated learning with a plot – based structure of training sessions in the system of developmental education. Carry out a description of the results of the work and track the role of integrated team – work classes on the holistic perception of the surrounding world by students and on their development and the content of the intellectual and emotional – sensual sphere. Create diagnostic and corrective materials for tracking student personality development using the technology of team – work lessons.

References:

1. Radchenko I.P. "Integrative Pedagogy". <http://bspu.ab.ru/>
2. Danilyuk A.Ya. Theoretical and methodological foundations of integration in education: Author's abstract. dis. Cand. ped. sciences. – Rostov – on – Don, 1997. – – P. 27.
3. Pulbere A., Gukalenko O., Ustimenko S. Integrated technologies // Higher education in Russia. – 2004. – No.1. – P. 123.
4. Olshevskaya M.V. Activity approach in communication – oriented teaching of a foreign language, Minsk, 2010
5. Shtarina A.G. English. Competence approach to teaching. Publishing House "Teacher", Volgograd, 2011.

UDC 371.314

DIALOGICAL TEACHING OF ENGLISH AS A MEANS OF DEVELOPING LANGUAGE COMPETENCES

Karbosova S.P., Salenko L.L.

(M. Kozybayev NKU)

The importance and role of foreign languages, English in particular, is increasing every single day. The updated English curriculum is included within this rollout. The English Curriculum has been developed in line with the skills level descriptors of the Council of Europe's CEFR (Common European Framework of Reference) for languages, positing the range of achievements appropriate to the primary and secondary classroom learning context that learners of English should be able to demonstrate at the end of each school year.

In line with that document and the tri – lingual policy targeting the development of pupils who are effective communicators in Russian, Kazakh and English, the English curriculum takes a broad view of the range of communicative language competences needed to negotiate communication with flexibility in a variety of contexts. Learning objectives are thus expressed through the language, skills and content strands of the English curriculum as they relate to both

more general social language contexts and cross – curricular academic learning contexts in English. Undoubtedly, the knowledge of languages can help in many various spheres of our life. We can communicate with native English speakers, watch foreign films with full understanding, travel around the world without the help of interpreters. The range of advantages is endless. Obviously, learning languages is essential nowadays, but what way is better to choose in order to acquire them?

At present we have a great number of ways and methods of learning foreign languages. The development of modern technologies facilitates the whole process, so that we can use not only books and dictionaries, but also other sources of information. The key point here is our desire and ability to do this.

Even though there is an opportunity to receive some information, it is also important to be competent in its proper usage. Learning languages involves not only acquiring vocabulary and grammar but also communication, speculation, giving feedback to the partners. In order to achieve that in learning, it is important to choose the most appropriate method that will definitely help to master the language, as there are plenty of them. We need to choose the best method for the best result. For better understanding and processing new information, it would be more efficient to use a dialogue in learning foreign languages. Here we have the opportunity to fulfill real – life situations, not only receive but also give information, develop our communicative skills, share our thoughts and opinions on a particular topic.

In the given article it is supposed to present the first stage of the research. The object of it is dialogical learning as a means of developing language competencies, its subject is the methodology of teaching English language through dialogue. The aim of the research is to analyze and explore the effectiveness of dialogical learning of languages, to find the main advantages of this learning, provide theoretical justification.

The objectives of the work are:

- to analyze the theoretical foundations of the dialogical approach;
- to find the main advantages of the approach;
- to compare the traditional learning and the dialogical approach;
- to point out modern frame of the dialogical approach.

The so – called dialogical learning implies the development of all language competencies and is an effective way of acquiring knowledge. Teachers and students do the collaborative work and improve their skills by using this pedagogical approach. The main focus is on informational and emotional exchange where both students and teachers are involved. A new approach comprises the understanding of the whole process of teaching as a set of talks of different levels. Dialogical conversations have to be an essential part of modern teaching. They can be divided into debates, cumulative conversations and research discussions.

The significant advantage of this method is that it allows to perform and act with the support of peers, which is very important, as it provides a friendly atmosphere, understanding and good mood. The language development increases due to classroom engagement and collaborative work of teachers and students. Their ideas are built actively and thoughts are expressed freely. The approach is effective also for teachers as it provides the development of competencies and skills, which encourage for further professional development.

Language competencies are developed by mutual evaluating and giving feedback. For instance, dialogic reading: a lot of researchers have found that dialogic reading is an effective teaching approach which facilitates the language learning. This kind of reading involves an adult and a child when a child is encouraged to use complicated and elaborate language. The adult supports and helps the student. An essential moment here is that the dialogical reading encourages the use of various types of questions for students' participation. A teacher prompts children to use target language for describing an image. An adult gives constructive feedback, evaluates and gives advice for further activity. Besides, a teacher enriches students' answers by inserting alternative phrases or language components. This approach improves the oral speech in

target language as it uses illustrations, repetitions, explanations. The natural manner of using oral speech provides an efficient way of improving speaking skills.

The use of oral speech contributes to the expansion of vocabulary. Knowledge of vocabulary allows children to decipher words or compare spoken sounds with words in printed form. If students read words that they already have in their receptive vocabulary, it will be easier for them to pronounce, read and comprehend them. Moreover, they will manage to understand what they are reading.

When planning training to improve oral speech, teachers should be able to analyze the current knowledge and abilities of students and take them into account when planning lessons. Teachers are focused when they give clear learning aims for children. Teachers who are pleasant in their daily interactions with students make learning cheerful, involving, and encourage them to use their speaking skills outside the classroom. The development of oral speech and vocabulary are directly related to reading apprehension.

Teacher questioning has become extremely important in the present frame.

To provide challenge and engage learners with lesson content, teachers at all levels will use a rich variety of questioning techniques which include a mixture of convergent, divergent, display, referential, probing, concept and procedural questions. The use of questions in open class and plenary forums, as well as the careful staging of questions in group inductive, deductive and guided discovery task frameworks will provide learners with opportunities to develop an increasing curiosity and awareness about English as a subject and different ways of living and thinking, and a deeper and more informed understanding of their own cultural values and traditions as a result.

Every year new modern ways of learning appear. It is obvious that old techniques are becoming not efficient and are losing their value. The traditional learning implies the approach, where learners receive data, answer the questions of a teacher, the student here is a passive receiver of information. Traditional approaches were aimed not at the interaction between students but only on giving answers to a teacher and completion of exercises. Such kind of work didn't encourage and motivate students. It was an activity which didn't activate all the opportunities that a child could have. Unlike traditional learning of foreign languages, dialogical learning provides students with all the necessary components which will expand the learning opportunities of every student [1].

Teaching speech communication in a foreign language involves teaching three aspects of it: 1) communicative; 2) interactive; 3) perceptual. In modern methodology, there are certain models of speech communication, the most important of which is the communicative situation, a certain system of interacting factors (real and imaginary) that encourage participants to communicate and determine their speech behavior. The communicative situation includes a dialogue.

Dialogic interaction implies the presence of two or more participants in communication, thus, dialogic speech is the result of a mutual exchange of speech. Each of its participants dictates their own terms of dialogue to one degree or another, choosing the most interesting topics for him and trying to miss unimportant information. Consequently, it can be concluded that dialogic interaction can be afferent in nature. The spontaneity of this type of speech activity explains its dissimilarity, when one of its participants is most active, and the statements of the second are the product of a reaction. An example of this can be interviews or various types of surveys. Modeling of such types of dialogic interaction often occurs when students develop the skills of conducting a dialogue in a foreign language, because such tasks arouse students' interest and encourage them to act. In addition, there is a balanced dialogue, where the utterances of each of the participants replace each other, as well as a dialogue – discussion. In addition to the need for two or more persons to participate in the dialogue, another important factor is the change of speakers, the resulting important aspect is the constant change in the speech situation, the development of events. The absence of any plan for this type of speech interaction distinguishes

it from a monologue. In addition, the language situation may change due to such factors as non – verbal means of expression, namely gestures, facial expressions, as well as intonation [2]. In order to find the most acceptable approach to teaching dialogic interaction, it is necessary to consider the main problems faced by students and teachers. The first obstacle may be the emotional anxiety of an individual student, and the teacher should pay attention to this firstly. However, this is not the only problem, often students do not have a set of social skills of dialogic interaction, even in their native language. In this case, it is necessary to constantly guide and correct the student, helping him to open up and overcome the emotional barrier. And if the student does not have sufficient knowledge of the information on the topic on which he is invited to conduct a conversation, it is advisable to offer him an alternative topic of conversation. The most important factors that should be taken into consideration when teaching speaking are the conditions for stimulating and generating speech.

To motivate oral interaction and spoken answers among students, visual description is an valuable way to encourage students to respond orally. This method allows students to express thoughts without worrying about syntax, grammar, pronunciation and other writing issues. This involves students in meaningful interaction in a small group situation. Small groups provide students with practice in non – stressful environment before having students to stand in front of the whole class. This activity allows to have an environment for little conversations.

Children who know the meaning of a word and use it verbally in speech will comprehend the sounds contained in this word more easily than those who do not understand this word. So, the students who often participate in conversations have a greater impact on the development of language, especially oral vocabulary [3].

Choosing the words to teach requires some planning on the part of the teacher. This is the most significant side of learning. The word selection criteria may involve words that children are less likely to learn by themselves or are less likely to be identified. The teacher defines the keywords and in advance selects the conceptual vocabulary shown by the images that are intended for teaching. Make sure that the pictures are clearly determined visually and are at the proper level for students. The teacher looks through vocabulary words with the class to make sure they understand the words before the lesson begins. In addition, teachers need to figure out the strategy with the class, explaining to them how the strategy works before starting to work individually. The teacher chooses a card with a right image and describes the subject or concept, not showing the picture to children. Students will manage to predict the name of the object in the picture based on the teacher's assumptions [4].

The main condition for the use of situational methods of teaching speaking in foreign language lessons is the relevance of the situations themselves, i.e. their significance for students. In addition, the situations should correspond to the age and abilities of the trainees. In order to avoid problems arising in the process of communication in a non – native language, it is necessary to clearly identify the topic of interaction, specify the roles of its participants, as well as certain conditions for conducting a discussion. At a more advanced stage, as, for example, when studying a foreign language at a university, a standard dialogue type of "question – answer" or "expression of consent – disagreement" will not be enough. In this case, it will be necessary to draw up a detailed bilateral act of speech in which each of the participants will express their attitude to the problem, trying to convey their point of view to the opponent. Only when this scheme is brought to automatism, it will be possible to talk about the formation of students' communicative competence. This does not mean that students should use only memorized clichés, they should experience the mechanisms of communication directly in a foreign language. To do this, they will have to cross a certain emotional barrier, and this will become possible only if the priority of each lesson is teaching speaking and, in order to develop communicative competence, it is impossible to fully master the skills of conducting dialogic interaction [5].

In conclusion, it is important to admit that dialogical teaching is an advanced method of learning foreign languages. By using it we support, evaluate, encourage each other. Giving and receiving feedback is crucial in every aspect of learning. Dialogical teaching has a lot of advantages. It provides with a friendly surrounding, understanding and motivation. It is very important to have real – life situations, which will provide an appropriate feeling while having a conversation. Through dialogical learning it is impossible not to find something new and entertaining. Students and teachers share their experiences and thoughts on a particular topic. It involves human interaction and communication, consequently, it reduces stress and bad mood. People are social, that is why our mental health significantly depends on human relationships. Our further research is aimed to prove that dialogical teaching in its contemporary methodological interpretation can be regarded as one of the most efficient ways of mastering the English language.

References:

1. Catts H.W., Fey M.E., Tomblin J.B. & Zhang X. A longitudinal investigation of reading outcomes in children with language impairments, 2002. P.142 – 157.
2. Guilford de Oliveira, Luciana C. Teachers experience the needs of English language learners through a math simulation. Multicultural Education, New York, 2011. P. 59 – 62.
3. Lyle S. Dialogic Teaching: Discussing Theoretical Contexts and Reviewing Evidence from Classroom Practice. Language and Education, Washington, DC, 2002. P. 222 – 240.
4. Storch S.A. & Whitehurst G.J. Oral language and Code – related precursors to reading: evidence from a longitudinal structural model. Developmental psychology, Columbia University, 2002. P. 234 – 247.
5. Haneda M. & Wells G. Learning an Additional Language Through Dialogic Enquiry. Language and Education, 2008. P. 114 – 135.

UDC 372.881.111.1

FORMATION OF DISCURSIVE COMPETENCE IN ENGLISH CLASSES WITH THE HELP OF ELLIPTICAL STRUCTURES

Moroz V.P.

(M. Kozybayev NKU)

A fairly well – established view of the nature of incomplete, elliptical structures, which are traditionally considered in the context of speech syntax, is reflected in the following definition: «Ellipsis (omission, deficiency) – the omission in speech or text of an implied language unit, the structural incompleteness of a syntactic structure» [1].

The relevance of this topic of research is determined by the insufficient study of the issues of elliptic sentence functioning in different types of text and the need for further comprehensive study in the framework of formation of didactic competence.

Before starting to study the structural means of creating elliptic sentences, we feel it is necessary to point out the long – standing debate about the relationship between expressiveness, emotionality, and evaluation. These concepts are traditionally grouped under the term «connotations». They refer to the pragmatic aspects of speech, as they aim at achieving a certain communicative effect on the communicator. Evaluation is part of emotions, and the expression of emotions in connection with evaluation is intended to evoke a certain psychological state in the addressee.

In English grammar, the question of the relation between ellipsis and syntactic null is solved more unambiguously because of the peculiarities of the structure, the greater gravitation toward bipartite. Even the private, few cases of deviation from the bipartite norm receive a

syntactic null in order to bring them under the general scheme. Thus, «an elliptical is a sentence in which at least one word is represented by a null variant». Incomplete sentences are sentences in which a sentence member necessary for the completeness of the structure and meaning of a given sentence is omitted.

Ellipsis is commonly defined as a dichotomy of an inadequate structure (complete set of main elements – absence of some or other main elements) [2]. Expressive elliptic structures are prominent members of this oppositional structure. In the linguistic literature, a distinction is made between the concepts of «incomplete» and «elliptic sentence». An elliptical sentence is a sentence that is omitted for stylistic reasons (to impress the reader or communicator), as opposed to an incomplete sentence, where incompleteness of content is the norm in spoken language.

However, new trends in the study of the text and dialogic speech have required an appeal to a broader concept of syntactic structure. Syntax has come to understand ellipsis not as an «omission», «omission» of elements, but as an unexpanded syntactic structure, reflecting the systemicity in language. Attempts to comprehend the elliptic structure of a sentence, the «implication» of those or other missing elements have also led scientists to reflect on the null syntactic forms by analogy with the null forms in morphology. The null form in syntax is understood as «grammatical meanings not expressed by linguistic means». Some linguists separate the phenomena of null and

ellipsis. The null is understood as a grammatical value, and the presence of ellipsis is regarded as an indicator of the stylistic, expressive coloring of speech, a sign of the colloquial register of speech. It seems that such a sharp contrast between the phenomena of null and ellipsis, null and «omission» complicates the linguistic description of elliptic sentences. One of the key competencies is the teaching competency. Some researchers consider it a leading and central competence because it is the foundation for the other competences. The formation of didactic competence is a typical competence of foreign language teaching. The basic approach to foreign language teaching is the communicative approach. The communicative approach and the communicative method aim at forming the students' semantic awareness and understanding of the foreign language and acquiring the linguistic material for the construction of discourse topics. In class, the main focus is on the development of speaking skills and, where necessary, on the introduction of grammatical structures [3].

However, little attention in the theory of English has been paid to the classification of elliptic sentences by communicative type (narrative, evocative, and interrogative). Attempts have been made to give a general classification of elliptical sentences on the basis of a single criterion – the presence / absence of the main members of the sentence. This basis for the typology of the ellipsis of the simple sentence is not without prospect in view of the possibility of constructing a sufficiently clear, uncluttered classification.

To make up for the normative structure of an elliptic sentence, scholars use the method of explication (or substitution). By explication is understood a transformation, the reverse of ellipsis (replacement of the null form of this or that word with an explicitly expressed variant). Professor P.D. Hapsari distinguishes syntagmatically compensated elliptic sentences, where words are recovered from the surrounding context (preceding or following), and paradigmatically compensated elliptic sentences, whose explication is possible only on the basis of other similar language constructions, not registered directly in context [4]. The explication of null positions is done not to demonstrate the inferiority or insufficiency of such structures in speech, but to identify missing syntactic positions and to classify ellipsis. Some elliptical sentences are difficult to classify using only formal features. It becomes possible to determine the communicative type of a question from the perspective of the theory of sentence topical membership, which takes into account the nature of the utterance and the peculiarities of the filling of the rematic position in the retort. The technique of distinguishing between the topic and the rema refers to the subject – predicate inflection. It is the transformation of a testable construction into one in which the rema falls into the position of a logically allocated predicate.

It is necessary to consider all the ways of forming didactic competence, including the technology of podcasts. The term «podcast» was introduced in 2005 and refers to audio and video files that can be listened to and viewed on the Internet. In foreign language teaching, podcasts are considered a promising and innovative teaching tool that can improve listening and speaking skills. Podcasts can be divided into two groups: podcasts created for native speakers (authentic) and podcasts created for teaching purposes (pedagogical). Particular emphasis is placed on allowing students to record their own podcasts and publish them on the Internet. Podcasts are used to develop methods of teaching English, to study the possibilities of developing individual speech skills and a number of competencies, and to analyze their didactic potential.

In the process of teaching English, each of these types helps to develop a number of methodological tasks. Improving listening skills, enriching active and passive vocabulary and developing grammatical skills are just some of them. What is most needed is the development of pedagogical skills. The use of podcasts in university teaching has been successful in meeting this challenge. Many researchers who have addressed the issue of using podcasts in foreign language teaching have emphasized the didactic properties of podcasts. For example, L. Frazier in his book on foreign language teaching methodology highlights the following features:

- increases the authenticity of the product. Most podcasts are authentic material that can be heard and seen both in the script and in the text linked to the audio or video recording. In addition, podcasts are often accompanied by tips and teaching assignments related to the suggested music. The opportunity to be in an authentic environment provides positive results in the foreign language learning process;

- this shows the relevance of Events never stop, every day there is something new, something new to discover. It is possible to know everything. Simply subscribe to our podcast updates and every day you will receive audio and video files on your computer covering current topics in a variety of areas;

- the autonomy of the system learning English is a complex and unconventional process, so when choosing a podcast, take into account not only the topic of the lesson or programme, but also the age and level of education of the student. The great advantage of the Internet is its autonomy, which allows you to choose material based on any criteria;

- multichannel perception. The combination of audio tracks, video files and images stimulates students' different senses, enhances their receptive capacity, promotes their comprehension and absorption and allows them to express their ideas in a foreign language;

- mobility. Educational features such as podcasts mobility is a gift for teachers;
- the opportunity to choose one's own path to learning a foreign language;
- the opportunity to do independent work in and outside the classroom;
- students' motivation to learn a foreign language by doing different forms and types of work;

- development of reflection and critical thinking;

- development of pedagogical skills [5].

In addition, some researchers add the following pedagogical characteristics:

- multi – functionality. The multifunctionality of podcasts lies in the fact that they not only improve listening, writing, reading, and speaking skills, but also provide insight into the culture and traditions of the native language. And all this is done in a user – friendly environment;

- interactivity. The possibilities of the Internet are evolving day by day, but right now, the main benefit is not the retrieval and assimilation of information, but the interaction among users. Therefore, the incorporation of podcasting into foreign language teaching has the potential for cooperative interaction and will contribute as much as possible to the interactivity of the learning process;

– it will increase the productivity of One aspect of using podcasts in the foreign language classroom is to use replicated materials, but there is also the aspect of creating and distributing your own podcasts. From a productivity point of view, podcasting provides a strong stimulus for foreign language teaching in the context of an activity – based approach. By creating audio and video materials and publishing them online, students can deal with promising information technology in a real context [6].

There are three types of podcasts:

- audio podcasts – information provided in the form of audio files in MP3 format.
- video podcast – information in the form of a video file.
- screencasts – dissemination of information in the form of video files. A special program superimposes video comments on an audio track.

International practice shows that at an advanced stage of foreign language learning, it is desirable to immerse learners in a real language environment where the process of perceiving authentic sounds occurs naturally and in large numbers. The authentic textbook uses only fragmentary listening exercises in this context. These exercises have a supervisory function, provide very short sound fragments (1 – 2 minutes), are monotonous multiple choice tasks, and the advent of CD and DVD media has not decisively changed the approach to listening instruction.

On the other hand, the availability of online audio resources in English has increased dramatically today compared to the past few years. Students can listen to public lectures at universities, watch TV programmes, documentaries and films in their original language, and listen to radio programmes from hundreds of available radio stations, although many of these possibilities were created nearly a decade ago. Among the most significant are BBC Radio (<http://www.bbc.co.uk/radio>), BBC Radio 3 (<http://www.bbc.co.uk/radio3>), and BBC Radio 4 Extra (<http://www.bbc.co.uk/radio4extra>).

Radio conversations are not limited to colloquial expressions and are characterized by consistent pronunciation and high expressiveness, including different accents. The language of radio programs is characterized by spontaneity and a certain degree of emotion, with many dialogues containing elements of authentic debate, which is a necessary component of dialogue in learners' speaking practice. We pay particular attention to the function of spoken language in drawing the listener into the conversation, having an emotional impact on the listener, and drawing the learner into the socio – cultural context of the English – speaking world [7]. By listening to this program, learners can react emotionally to the topics discussed, be influenced by the speaker's emotions, and learn to recognize and analyze sociocultural information. A detailed study of the podcasts offered and their selection shows that the course topics, for example, correspond to the materials of a number of programs (Table 1).

Table 1. List of podcasts and topics

Topic	Names of radio programs
Family Matters	A point of View, My Teenage Diary, Radio 4 Appeal
Jobs and Employment	Dream Job
Language Learning	My own Shakespeare, Book at Bedtime, Book of the Week
Writing Fiction	Drama of the Week Bookclub
Consumers and Consumerism	Money Issues

In this regard, his prose has a number of specific characteristics. One feature that is very important both for understanding the works of American writers and for later translation is fragmentarity. Fragmentarity is an important feature of Anglo – American prose and should be reflected in the translation because it has a great impact on the formal structure of the translation.

This literary feature has its roots in the pioneer days of America. That is, the world in the writers' stories lacks a solid reasonably cognizable foundation, and there is no sense of the presence of a consciousness of authority in it. What is important is that the reader cannot understand the common and cannot sense the unique, absolute center of the text to which the details can connect. The author eliminates the principle of absolute (common) center itself at the cost of maximally narrowing the panorama, the context in which the action takes place [8]. It obscures the general context of what is being presented. We can see the details of what is happening, but we cannot see, or at least construct, the whole picture with our eyes. The subject (or phenomenon) remains singular, not referring to the general, not bringing it within itself. For example, if we turn to the beginning of writer David Salinger's «The Good Fish Banana», we see that in this book there is a clear abundance of details: «a lacquer brush, the bottle of lacquer, a wet hand, ashtray, the night table». The work has a certain perfection, restrained and rigorous form. The book forces the student to model and complete the work and actively use various artistic means, in particular, the way the dialogue is built in the prose, which contributes to the formation of pedagogical skills.

In a dialogue, in the process of direct communication, the participants in communication usually have a conversation. It takes place without an intermediary and is, in effect, an oral conversation. Although the communication in the dialogues between the characters of the novel is not an oral utterance but an imitation of it, this communication contains the characteristics of normal oral language.

These are: interactivity in everyday speech, spontaneity, situationality, informal conversation, cliches, complementarity in non – conversational activities, everyday topics, special vocabulary, reduction of speech, informal – non – formal character of conversation, emotional character of conversation. The sum of the above elements helps communication participants to understand each other despite external «imperfections» and linguistic elements of communication [9]. Thus, we can conclude that elliptical participle clauses can be rendered in various ways: by an adjective sentence, by a participle clause, by a verb in the personal form with a complete restructuring of the sentence, or by a noun with a preposition.

It should be noted that elliptical constructions are quite widely used in scientific and technical style, which is reflected in the selection and use of language means, is also in its desire for brevity and compactness of presentation. Misunderstanding of these constructions often leads to ridiculous errors in translation. The cultural content essay includes a discussion of educational realities, foreign cultural values, and attitudes reflected in the podcasts you have listened to. This assignment may present some difficulties for students who do not always have an accurate understanding of cross – cultural differences or the ability to analyze sociocultural information in podcasts. Discussing the essay topic during the mid – term review phase allowed us to address these issues.

The present study is based on the theory of incomplete sentences and null syntactic forms, developed in linguistics, taking into account the observations of linguists and foreign experience of linguistic description of incompleteness of syntactic structure. The distinctive feature of studying this question on the material of the English language is that incompleteness and ellipsis are treated here as terminological synonyms.

The consideration of ellipsis as an independent speech structure in isolation from the classical theory of the two – part sentence is hardly justified on the material of the structure of the English language, in which the completeness of the sentence is explicitly or implicitly incorporated in most predicative structures. Speakers themselves intuitively feel ellipsis as a kind of «understatement». Ellipsis occurs when certain parts of a sentence are not spoken. Although modern theory of language and syntax recognizes the variety of structural forms of the sentence, it continues to be considered on the basis of the normative presence of traditionally distinguished main members. The question of null forms of syntactic structures receives new illumination from

the position of paradigmatic syntax. The concept of the null syntactic form helps to compare complete and incomplete structures in the paradigmatic system.

Before using a podcast, the teacher should first decide on the target audience, the language level, the listening style, the need to process the material, the exercises aimed at a specific type of activity, and the relevance to the main material. The podcast should not be too long (no more than 3 minutes) and should fit the topic of the lesson. The exercises were conditionally divided into three groups:

- do the exercise before listening or watching;
- the exercises can be done while listening or watching;
- exercises after listening or viewing [10].

The question of classifying elliptical constructions has traditionally caused some difficulties for researchers. Classical English grammarians refer to incomplete sentences as those where the main members of the sentence require replenishment. Two – part and single – part sentences are referred to as complete sentences. The types of incomplete sentences are distinguished taking into account the following factors:

- the sphere of use (oral or written speech);
- the nature of communication (monologue or dialogue);
- the interaction of sentences with the context;
- the peculiarities of the reproduction of a sentence or the free construction of it in speech.

There are two types of incomplete sentences – contextual and situational. Contextual sentences are incomplete sentences of monological speech (incomplete sentences) or incomplete sentences of dialogical speech (dialogue lines).

Incomplete sentences are sentences of a coherent segment of monological speech, in which any member named in the previous or in the subsequent context is missing. The incomplete sentence is predicative, has a complete intonation (end intonation) and expresses the basic elements of the thought form. However, it must be borne in mind that it is only possible to express a relatively complete thought because of the context in which the omitted member is verbally indicated. Incomplete sentences in which the subject is omitted are the most common. The subject is omitted if it is named in an adjacent sentence and is also a member of that sentence. The omission of the repetitive subject is natural, especially in colloquial speech.

An indication of a missing predicate is the context in which the predicate is named; within an incomplete sentence, the missing predicate is indicated by the dependent forms of the secondary members relating to the predicate [11]. It is necessary to include audio material on cross – cultural communication in a separate section because such audio material allows you to convey the emotional elements of cross – cultural communication situations, possible conflicts, misunderstandings, and understandings, which is of great value to the extent that students have not experienced actual communication. Programs about contacts between English – speaking communicators seem to be especially significant.

A valuable technique that extends the horizons of the students' preferences in the choice of podcasts was the so – called test listening to mp3 files¹ in the classroom. Sharing impressions of what they heard, immediate emotional reaction of students to what they heard helps students to be open to further independent choice of material. We have chosen the portfolio as the main means of evaluation of the results of independent work on podcasts. This gives us the opportunity to apply a differentiated approach with tiered tasks that demonstrate students' learning outcomes and allow them to formulate their individual learning paths. The experimental portfolio included notes on the podcasts, a mini – task on one of the podcasts, minimal vocabulary, an essay on cultural content, and a self – analysis of auditory learning. The set of summaries of the podcasts listened to, produced by the students in the form of «summaries», assumes that students know the main content of the podcasts listened to and have learned the genre format. At a later stage of podcast use, these notes can serve as a guide for new students in choosing which clips to listen to.

The second section of the portfolio addresses the development of the student's vocabulary. The student selects a minimum of relevant vocabulary to activate later. Early monitoring of the learner's independent work at this stage is recommended, as for some learners the choice of vocabulary minimums may pose particular difficulties [12]. Learners should be aware that they should not only choose unfamiliar words regardless of their distribution, stylistic relevance, and socio – cultural content, but also choose vocabulary relevant to the topic and expressions corresponding to the C1 level and distinguished by a high frequency, and this selection skill often has to be specially developed during individual consultations [13]. Quite effective is the use of mutual learning: students can evaluate the relevance of each other's choices, develop positive recommendations, which in no way cancels the strictly individual choice of each. The creation of a package of mini – tasks for a given podcast presupposes that students (future foreign language teachers) can develop a teaching task to check their understanding of what they have listened to and formulate questions to discuss the issues raised in the podcast.

Summarizing the results of the work carried out, it can be stated that the reinforcement of teaching skill building tasks through the use of podcasts at a late stage leads to the improvement of listening skills, the growth of motivation to perceive non – adaptive authentic language, socio – cultural observations, the development of metacognitive skills, the ability to reflect on learning activities and the application of the principle of personalization of learning. It is possible to argue that this leads to the development of motivation to perceive non – adaptive languages, socio – cultural observations, the development of metacognitive skills, the ability to reflect on learning activities, and the application of the principle of individualization of learning. In addition, mention should be made of the role of listening to non – adaptive radio podcasts as a means of «short – term» immersion of students in a foreign language environment, both linguistically and didactically. Thus, mediated contact with native speakers, their values, judgments, perceptions, argumentation strategies, language rhythms, intonations, and other linguistic features can no longer be ignored today and are widely used for English acquisition and the development of listening and speaking skills, and this is particularly relevant to teaching.

Elliptical construction is found not only in lively colloquial speech and character dialogue in novels, but also in popular scientific articles and in newspaper and magazine journalism. In interactive discourse, the elliptical utterance serves as an additional effective means of emotional argumentation, along with other sentences in the speaker's writing. In the body of an article, it can fulfill a similar function, in addition to structuring the argument and attracting the reader's attention. The expressive power of the elliptical question can only be realized in a structural or mixed lexical – structural form.

The structural principle of classification cannot be complete without taking into account the functional – semantic content of the elliptic question. It is the theory of the topical partition of the sentence, taking into account the specific openness of the question's rema and the rematic position of the reply utterance, allows us to supplement and substantiate the proposed principle of classification and to specify examples where the structural insufficiency of form does not allow us to refer them to this or that type. Very often the formal incompleteness testifies to the emotional component of the information of the questioning statement. Thus, the «absence» of elements of structure is significant, as it very often fulfills the task of expressive influence on the communication partner.

References:

1. Kaan E., Kirkham J. & Wijnen F. Prediction and integration in native and second – language processing of elliptical structures. // *Bilingualism: Language and Cognition*. – 2016. – Vol. 19, №1. – P. 1 – 18.
2. Phillips C., Parker D. The psycholinguistics of ellipsis // *Lingua*. – 2014. – P. 78 – 95.
3. Clahsen H., Felser C. Grammatical processing in language learners // *Applied Psycholinguistics*. – 2006. – P.3–42
4. Hapsari P.D., Wirawan F. The Significant Connection between Didactic Competence and Cognitive Ability in Speaking English of English Debating Team // *Humaniora*. – 2018. – Vol. 9, №2. – P. 142 – 149.
5. Frazier L. Ellipsis and Psycholinguistics // *The Oxford Handbook of Ellipsis*. – 2018. – Vol. 1, №2. – P. 252 – 275.

6. Delong K.A., Urbach T.P., Kutas M. Probabilistic word pre – activation during language comprehension inferred from electrical brain activity // *Nature Neuroscience*. – 2005. – Vol. 8. – P. 1117 – 1121.
7. Amitabh V.D. A Study of Ellipsis in English and Hindi Short Stories // *Linguistics and Literature Studies*. – 2015. – Vol. 3 №6. – P. 296 – 299.
8. Mason R. Learning technologies for adult continuing education // *Studies in Continuing Education*, 2006. – P. 121 – 133.
9. Carthy A.M., Hariyono R. ABC Plus English Grammar // Surabaya: Gitamedia Press. – 2008. – P. 15.
10. Osborne T., Putnam M. (2012). Catenae: Introducing a Novel Unit of Syntactic Analysis // *Syntax*. – 2012. – P. 354 – 396.
11. Kuklina S.S. Written Discourse as a Product of a Completed // *European Journal of Contemporary Education*, 2017. – Vol. 6 №4. – P. 674 – 683.
12. Phillips C., Parker D. The psycholinguistics of ellipsis // *Lingua*. – 2013. – P. 151, 78 – 95.
13. Swan M. Practical English Usage: second Edition // New York: Oxford University Press. – 1995. – P.41.

UDK 001.891

METHODS OF WORKING WITH THEORETICAL MATERIAL FOR WRITING A SCIENTIFIC RESEARCH: WHERE TO START AND HOW TO AVOID PLAGIARISM

Starkova A.V.
(*M. Kozybayev NKU*)

Scientific research is critical in both teaching and learning research. Research makes it possible not only to produce and reproduce knowledge but also to restore fundamental truths. The question is important and relevant, especially concerning the students of M. Kozybayev North Kazakhstan University. A survey conducted among students showed that out of 88 surveyed 4th – year students of the “Foreign language: two foreign languages” specialty, almost 56% do not consider themselves researchers, because:

- “I’ve hardly ever written scientific works or done serious researches”;
- “To be honest, no. I don’t like such work”;
- “No. I don’t have any scientific papers written and/or published”;
- “I had no experience with scientific research”;
- “I do not feel like science is really my thing”;
- “If we speak about a researcher who carries scientific works, I don’t consider myself a researcher”;
- “I can’t consider myself a researcher yet, but I need to prepare for this”;
- “No, I do not consider myself a researcher, because I have never done this kind of work (course paper, scientific articles)”.

The remaining 44 % almost equally shared the opinion that they are either researchers or find it difficult to answer because do not know at all what a given word implies. For example,

- “Yes, I do. I like to delve into the subject and look for information. I try to analyze and synthesize information”;
- “I consider myself an explorer because I am learning languages. And most of the time I study the language. I think all our actions depend on some kind of research”;
- “To some extent, I consider myself a researcher, because I am in the field of education”;
- “Yes, I consider myself a researcher. In fact, I often research everything that interests me”;
- “Yes, I do. When I have individual tasks or I need to prepare a report, I hit the books and search different types of information on the Internet”;

– “I can consider myself a researcher because I like to read many sources on the Internet and choose the best for my questions about something”.

Thus, we can assume that students of the given specialty need some clarification about who a researcher is, what research work is, and how to carry it out. Particular attention should be paid to the initial research process. Research in the humanities involves some procedures; moreover, it is rooted in certain traditions and has several implications for knowledge and its production. Such aspect is usually considered under the heading of research methods. This article focuses on some of the methods and steps that newbie researchers can take to fruitfully study phenomena in the social sciences and humanities. The main emphasis is placed on working with theoretical information since it is the work with such information that anticipates research; it is the main resource for obtaining new knowledge.

It is important to note that there is a crucial difference between methods and methodology. As for the first one, M. Kuna names them as simple “simply tools that help a researcher investigate into and collect information about a phenomenon of interest” [1, p. 90]. Moreover, due to the complexity of human nature and knowledge, there is no correct recipe for conducting research, “at best there is a broad direction, some specific steps, and plenty of pieces advise to keep one’s eyes, ears, and mind open as one embarks on a research” [1, p. 90].

At this stage, we will cover the following issues, which are useful for both newbie researchers and those who have some experience in the field:

- different databases: trustworthy sources of information as well as predatory websites and magazines;
- 3 methods of information seeking via Internet searching engines;
- methods of primary collection of theoretical information;
- methods of in – depth analysis of theoretical information;
- paraphrase techniques to avoid or reduce plagiarism.

At present, with the development of Internet technologies, information has become distinguished by a certain level of diversification, i.e. there are a lot of sources on the net. Along with this, many sources pose a potential danger to novice researchers, because the latter may not have media literacy skills. Due to this, R. Kiteley and C. Stogdon brought ideas suggested by Pawson [2] on how to check source trustworthiness: there are questions that should be asked to any piece of knowledge which can be encapsulated in the useful acronym “TAPUPAS”:

Transparency: Is it open to scrutiny?

Accuracy: Is it well grounded?

Purposivity: Is it fit for purpose?

Utility: Is it fit for use?

Propriety: Is it legal and ethical?

Accessibility: Is it intelligible?

Specificity: Does it meet source – specific standards? [2, p. 6].

Additionally, there is a list of the most trustworthy websites:

- Scopus;
- Web of Science;
- ERIC;
- ScienceDirect;
- Directory of Open Access Journals (DOAJ);
- JSTOR;
- e – library;
- cyberleninka.

This list is certainly not complete, but it is quite suitable for finding relevant information at the first stages of the research work. Almost all sites contain materials in the field of education,

teaching foreign languages, philology, linguistics, etc. Now that students know exactly “where” to look for information, it is necessary to introduce “how” to look for information.

There are three methods of information seeking online:

- forward search;
- backward search;
- keywords (or key phrases) search.

M. Watson and Y. Xiao define these methods in the following way:

– “Also should be conducted is a forward search to find all articles that have since cited the articles reviewed ... Search engines such as Google Scholar and the ISI Citation Index allow forward search of articles” [3, p. 104].

– “To obtain a complete list of literature, researchers should conduct a backward search to identify relevant work cited by the articles ... Using the list of references at the end of the article is a good way to find these articles” [3, p. 104].

– “The keywords for the search should be derived from the research question(s). Researchers can dissect the research question into concept domains” [3, p. 104].

Thus, using one of the proposed methods of information retrieval, one can find the necessary research materials. For the convenience of tracking sources, you can maintain a logbook that allows you to organize the found sources of information. The logbook can be either in electronic or paper version. An example of a paper simplified logbook is given below.

Table 1. Simplified logbook for 4th – year students

Date	Database	Search methods	Search terms (combination of search terms, use of phrase search, keyword search etc.)	Notes

There is also another way to obtain primary theoretical information. Before moving on to finding sources on the Internet or in the library, you can conduct an interview or conversation with experts in the field of study. This method cannot be considered a full – fledged interview, because it is not structured. For such purposes, a narrative interview is most suitable. Yu.B. Drobotenko notes that “a narrative interview is defined as a qualitative research method and is an unstructured in – depth interview, where the interviewer's influence is reduced in favor of the interviewee's freedom of expression” [4].

In other words, everyday communicative interaction is recreated, i.e. storytelling and listening. At the same time, the interviewer is limited to the role of an attentive listener; he does not evaluate or interrupt the narrator, who is independently guided in the choice of topics for the story and the language for their description.

On the basis of a narrative interview, students can get a trajectory for the development of their scientific thought, additional keywords, and phrases, sources (both fundamental research and modern ones, for example, textbooks, dissertations, monographs, etc.). Further, one can proceed to the search for specific factual information.

The next stage includes deeper processing of the obtained material. The most acceptable method is summary. A research summary is the most widespread form of working with scientific information, i.e. it is “a type of paper designed to provide a brief overview of a given study – typically, an article from a peer – reviewed academic journal” [5].

The first thing to do is decide why to summarize the article. If the purpose of the summary is to take notes to remind one of the article later, one can write a longer summary. However, if the purpose of summarizing an article is to include it in scientific work, the summary should

focus on how the article relates specifically to the research topic, research question, aim, and objectives of the work. There are certain rules of how to apply summarizing.

1. While reading:

1.1 Allow enough time. Reading and understanding a scientific article may take longer than anticipated. Moreover, new words and terminology significantly slow down and complicate the process of understanding. Therefore, reading a scientific work must be treated with patience, sometimes it is needed to read the article several times.

1.2 Washington University suggests scanning the article first:

“If you try to read a new article from start to finish, you'll get bogged down in detail. Instead, find the main points. Briefly look at each section to identify: the research question and reason for the study (stated in the Introduction); the hypothesis or hypotheses tested (Introduction); how the hypothesis was tested (Method); the findings (Results, including tables and figures); how the findings were interpreted (Discussion)” [5].

1.3 Avoid Plagiarism. At this stage taking notes is very important but it is necessary to use at least one of three paraphrasing techniques.

2. While writing the summary:

2.1 Start with the draft, including the most essential information (methods, results, definitions, explanations, pros, and cons, etc.).

2.2 Edit for completeness, accuracy, and style.

2.3 Cite correctly.

Avoiding plagiarism is rather a relevant issue nowadays. There are three techniques that can be helpful:

- “changing vocabulary by using synonyms: argues – claims, do not attempt to paraphrase every word, since some have no true synonyms” [6, p. 52];
- “changing word class: explanation (n.) – explain (v.)” [6, p. 52];
- “changing word order: The best explanation for the British location of the industrial revolution is found by studying demand factors. – A focus on demand may help explain the UK origin of the industrial revolution.” [6, p. 52].

It is possible to use more than one technique.

The methods and techniques for working with theoretical information proposed in this article are not the only correct ones; they are rather advisory for young researchers. Nevertheless, it is extremely important to follow an established research plan, correctly apply methods of working with theoretical information, select relevant and reliable sources, and avoid plagiarism.

References:

1. Kuna M.J. Qualitative methods in educational and social research. // Readings in Education, № 3(1), 2006, – P. 90 – 116.
2. Kiteley R., Stogdon C. Literature review in social work. – Sage, 2004. – 20 p.
3. Watson M., Xiao Y. Guidance on Conducting a Systematic Literature Review // Journal of Planning Education and Research, Vol. 39(1), 2019. – P. 93 – 112 DOI: 10.1177/0739456X17723971
4. Дроботенко Ю.Б. Нарративные методы в педагогических исследованиях // Доклад на Международной научно – практической конференции «Актуальные проблемы методологии педагогических и психологических исследований в образовании», 2021. Режим доступа: http://omga.su/upload/News/programm_22042021.pdf (дата обращения: 28.10.2021)
5. University of Washington. How to Summarize a Research Article. Режим доступа: <https://www.yumpu.com/en/document/read/30802710/summarizing-a-research-article-university-of-washington> – (дата обращения: 28.10.2021)
6. Bailey S. Academic Writing. – Routledge, 2011. – 314 p.

ҚАЗАҚ КӨРКЕМ АУДАРМА ӨНЕРІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**Алтаева З.Ж.***(Қ. Мұхамеджанов атындағы №1 мектеп – гимназиясы)*

Адамзат пен қоғамның дамуы, ел өміріндегі өзгеріс көркем әдебиетке қалай әсер етсе, көркем аудармаға да солай әсер етеді. Көркем аударма өнерінің әдебиетті дамытумен қатар, өзінің де сол әдебиет қойнауында өсері заңды құбылыс. Еліміздің егемендік алып, дамудың жаңа жолына түсуі көркем аударма өнеріне қатысты да бұрынғы пікірлер мен зерттеу еңбектерді қайта зерделеу керектігін, көркем аудармаға байланысты заман, уақыт тұрғысынан баға беруіміз қажеттігін көрсетіп отыр. Қазақ көркем аудармасының теориялық мәселелеріне қатысты қиын түйіндер бар екендігі белгілі. Көркем аударма өнеріндегі өзекті тақырыптардың жан – жақты зерттеле түсуі – әдебиеттанудағы кезек күттірмес мәселе. Осы жайт аудармашылар еңбектерін саралап, олардың әдеби дамудағы үлесін, көркем аударма өнеріндегі жетістіктерін, олқы тұстарын ашып көрсетуге, аударма өнеріндегі шеберлік сырлары туралы тұжырымдар жасауға жетелейді.

Қазақ әдебиеті тарихында көркем аударма туралы пікірлер XX ғасырда басталғанымен М. Әуезовтің көркем аудармаға қатысты мақалаларына дейін біз әңгіме желісі етіп отырған мәселе теориялық тұрғыдан терең зерттелмеген. Қазақ көркем аудармасының ғылыми тұрғыдан зерттеле бастауы, қазақ көркем аудармасы теориясының негізінің қалануы М. Әуезовтің 1936 жылы жарияланған «Пушкинді қазақшаға аудару тәжірибелері туралы» мақаласынан басталады [1, 5]. Осыдан бергі кезеңде қазақ көркем аудармасына қатысты жарық көрген зерттеулерде осы өнердің толып жатқан мәселелері сөз болып, сан қыры түрлі бағытта зерделенді. Ал кейінгі кезде қорғалып жатқан ғылыми диссертацияларда, еңбектерде негізгі желі аударма өнеріндегі шеберлік мәселесі болып отыр. Қай елдің әдебиеттану ғылымын алсақ та қай кезеңде де шеберлік мәселесі – аса маңызды, теориялық мәні өте зор. Белгілі жазушы К. Федин: «... Ал шеберлік шексіз, оның ұшы – қиырын табу қиын, өйткені әр суреткер «бар ғұмырын тек шеберлік жолына сарп етеді», – деген пікірін дәйек ретінде айтқанды жөн санадық [2, с. 129]. Осы бір күрделі, маңызды мәселе көркем аудармаға да тікелей қатысты. Кез келген әдебиеттің әлемдік деңгейге көтерілуі үшін көркем аударма өнері дамуы – маңызды мәселе.

Көркем әдебиет өмірдің, адам баласының нақты тіршілігі мен қоршаған ортаның шындығын көркем бейнелеп қана қоймайды, ол адамзат дамуының сырларына барлау жасап, оның табиғатын, қоғамның болмысын өзгертуге, жақсартуға үлес қосады, адамзат баласының тәрбиесіне, өмірді, тіршілікті түсінуіне ат салысады. Осы көркем әдебиеттің дамуында, әлемдік көркем құндылықтардың барлық елдерге, барлық тілдерге қолжетімді болуында, елдер мен елдердің мәдени байлықтар алмасуында көркем аударма өнері ерекше маңызға ие. Көркем аударманың теориясы мен практикасы деген мәселеге келер болсақ, бұл – аса күрделі және көп қырлы.

Көркем әдебиет туындысына баға беруде әдеби шығарманың мазмұны, құрылым жүйесі, образдылығы, стилі, тілі, көркемдігі және т.б. секілді поэтикалық құбылыстармен қатар оның эстетикалық, лингвопоэтикалық, психологиялық, семиотикалық табиғатына қатысты көркемдік құбылыстарды пайымдау көркем аударманың табиғатын таразылаудағы басты міндеттер қатарына жатады. Көркем аударма жағдайында түпнұсқа авторы мен аудармашы стилдерінің үндесуі, аудармашының шығармашылық даралығы мен шеберлігі ерекше маңызды. Түпнұсқа авторы мен аудармашы стильдері мәселесі, стильдер үндесуіндегі ырғақтар табиғаты, түпнұсқа тілі мен аударма нұсқа тілдерінің

зандылықтары байланысы, т.б. мәселелер көркем аударма өнерінің өте күрделі екенін, оны зерттеу де сан сала бойынша жүргізілетінін көрсетеді.

Аударма өнеріне қатысты алғашқы теориялық еңбектер XVIII ғасырдан басталады. Сол кезден бастап бүгінгі таңға дейін көптеген зерттеулер өмірге келді, көптеген пікірлер мен тұжырымдар айтылды. Бүгінгі күнге дейін аударма өнері де, аударманы зерттеу ісі де даму үстінде. Аударма өнеріне байланысты А. Федоров, К. Чуковский, Г. Гачаиладзе, А.С. Смирнов, И. Кашкин, В. Россельс, А. Лейтес, В.Н. Комиссаров және т.б. көптеген орыс ғалымдарының, Қ. Жұбанов, М. Әуезов, М. Қаратаев, М. Балақаев, С. Талжанов, Ә. Сатыбалдиев, Ө. Айтбаев, Ш. Сатбаева, Қ. Нұрмаханов, С. Нұрышев, З. Тұрарбеков, С. Сейітов, Р. Хайруллин, М. Құрманов, Н. Сағындықова, С. Әбдірахманов, А. Әбілов және т.б. қазақ ғалымдары мен шетелдік ғалымдар еңбектері жарық көруі осы өнерді зерттеу ісін ілгерілеткені анық.

Деректерге жүгінсек, біздің елімізде бұл мәселе XIX ғасырдан бастап қозғала бастады. Өзге тілдерден қазақ тіліне, сол сияқты қазақ тілінен өзге тілдерге аудару мәселелері туралы алғашқы ойлар XIX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ баспасөзінің іргетасы болып саналатын «Түркістан уалаяты» газеті мен «Дала уалаяты» газетінде бой көрсете бастады. Бұл жекелеген ойлар тек топшылауларға құрылған қарапайым пікірлер болатын. Аталған пікірлер кейін көркем аударма өнеріне байланысты тұшымды ой – пікірлердің тууына, қазақ көркем аудармасы туралы ғылыми ойлардың өмірге келуіне әсер етті.

Қазақстанда аударма мәселесі жайында алғашқы арнайы пікір айту 1914 жылдан басталады. 1914 жылы И.Лихановтың қазақ өмірінен алып жазған «Манап» атты драмасына және оның аудармасына қатысты «Айқап» журналында С. Сейфуллиннің, М. Дулатовтың пікірлері жарияланады [1, 4]. Біз қазір қазақ көркем аудармасы тарихының зерттелуін осы пікірлерден бастап жүрміз. «Айқап» журналында 1914 жылы жарияланған пікірлерді қазақ көркем аудармасына қатысты зерттеулердің басы ретінде қарауға дәйек болуда. С. Сейфуллин мен М. Дулатовтың «Айқап» журналында 1914 жылы жарияланған пікірлері бұрынғы ой – пікірлерге қарағанда анағұрлым жоғары, сыни деңгейі биік екенін атап өтуіміз керек. Жоғарыда аталған драма аудармасына қатысты С. Сейфуллин әріпқойаударудың кесірінен бұл аудармада қазақ тілінің, қазақи сөз саптауларының ескерілмегендігін сынайды [3, с.156]. М. Дулатов болса бұл аударманың кемшіліктерін көрсете келіп, аударманың мақсатына жол нұсқағандай болады. Ол осы мақалада негізінен мынаны айтады: аудармашы, ең алдымен, қандай шығарманы аударуы керек, ол келесі ұрпаққа қандай рухани пайда әкеледі, осыны айқындап алуы керек. Аудармада қоғамдық қызмет, қоғамдық мақсат болуы керек. Екінші, «орысшасын өзгертпей тәржіма қылу» аударманы «тірі жанға түсініксіз» етеді. Үшінші, еркін кетіп «мағынасы алыс, хата тәржіма етуге» болмайды. Төртінші және ең бастысы, «аударма» орыс, қазақтан бірдей соққы жемеу керек, яғни, екі тілдің де тазалығын, мән – мағына, бояуын сақтай білу керек [4, с. 261 – 265].

1914 жылы Абайдың қайтыс болғанына 10 жыл толуына орай Семей қаласында өткізілген жиында ұлы ақын шығармашылығы жөнінде орыс және қазақ тілдерінде баяндама жасаған қазақтың біртуар қызы, аудармашы, қоғам қайраткері Н. Құлжанова еңбегі де осы үлкен іске қосылған үлес деп санаймыз. 1930 жылдарға дейін жарық көрген А. Байтұрсынов, М. Сералин, Ж. Аймауытов еңбектерінде, 1940 жылдарға дейін жарияланған М. Әуезов, Е. Алдоңғаров, М. Қаратаев, Б. Кенжебаев және т.б. еңбектері мен бергі кезеңдегі көптеген зерттеушілер еңбектерінде көркем аударманың сан алуан мәселелері сөз болды.

Әлі күнге дейін ғылыми зерттеу нысанына ілінбеген толып жатқан проблемалары болғанына қарамастан қазақ аудармасы туралы бастауын XX ғасыр басындағы М. Дулатов, С. Сейфуллин, Н. Құлжанова және т.с.с. мақала, баяндамаларында көтеріле келе, 1920 жылдары Ж. Аймауытов (1925 жыл. «Аударма туралы»), Е. Алдоңғаров,

Б. Кенжебаев (1925 жыл) мақалаларында, онан соң 1930 жылдары М. Әуезов, Қ. Жұбанов, С. Аманжоловтар мақалаларында ғылыми бағыт ала бастады. 1930 жылдары М. Әуезов «Пушкинді қазақша аудару тәжірибелері», «Пушкин аудармасы қазақ әдебиетіне не берді?», «Ревизордың аудармасы туралы» мақалалар жазып, қазақ сахнасындағы аударма пьесалар жайлы, түпнұсқадағы сөз, ой байлығы, стильдік ерекшеліктерді неғұрлым толық жеткізу мәселелерін қозғады. М. Әуезов, М. Қаратаев, Т. Әлімқұлов, Ә. Ипмағанбетов, Е. Букетов, Ә. Сатыбалдиев, К. Канафиева, С. Талжанов, Е. Ғабдіров, Ш. Сарыбаев, Ә. Нұрпейісов, М. Әлімбаев, С. Нұрышев, Қ. Шәріпов, З. Ахметов, т.б. ғалымдар мен ақын – жазушылар еңбектері 1960 жылдары қазақ аударматануының қалыптасуына ықпал етті.

1960 жылдарға дейін көркем аударма өнеріне қатысты біршама мақалалар жарияланды, ғылыми диссертациялар қорғалды, аударма өнеріне қатысты пікір айтушылар көбіне оның ішкі мәселелеріне – балама, термин, киім, қару, т.б. атаулар – реалиилерге қатысты, аударманың тарихына қатысты мәселелерге барғанмен, өзге тілдегі көркем құндылықты қазақ тіліне аударуда немесе керісінше қазақ тіліндегі көркем туындыны өзге тілге аударуда басшылыққа аларлықтай, бағыт – бағдар етерліктей еңбектер жоқтың қасы еді. Ә. Сатыбалдиевтің 1965 жылы жарыққа шыққан «Рухани қазына» атты зерттеу еңбегі осы қиын түйінді шешуге ұмтылыстан туған алғашқы қадамдардың бірі болатын.

Ғалымдар әлем әдебиетінің үздік үлгілерін қазақ топырағына жеткізуші аудармашыларды негізгі екі топқа бөліп қарастырады. Бірінші топтағылар – сөз өнерінің белгілі шеберлері, жазушылар мен ақындар. Олар өз шығармаларымен қатар өзге тілдерден қазақ тіліне аудару ісіне де атсалысты. Мысалы, түркі тілдер тобындағы елдер тіліне орыс әдебиетінің үздік шығармаларын көркемдікпен жеткізген «Евгений Онегиннің» ең жақсы аудармашылары Самед Вургун мен Айбек, «Ревизорды» ең жақсы аударғандар М. Әуезов пен Абдолла Қаһһар», – дейді сыншы М. Қаратаев [5, с. 124].

Ал екінші топтағылар – бүкіл ғұмырын аударма өнеріне бағыштаған әдебиетшілер. Олар: Х. Өзденбаев, С. Талжанов, Х. Ахмедов, М. Жанғалин, Қ. Сағындықов, Ә. Сатыбалдиев, Ә. Жұмабаев, т.б. Соңғы топтағы аудармашылар шығармашылығы ерекше назар аударуды қажет етеді. Өйткені бұл топтағы аудармашылар тек қана бір тілдегі көркем дүниені екінші бір тілге, өзге тілді оқырманға жеткізуші ғана емес, олар аударма өнеріне байланысты зерттеушілер болды. Оның себебі – көркем аударма мәселесінде ізденусіз, зерттеусіз аттап басу мүмкін емес. Белгілі бір шығарманы аударарда тәржімашы сол шығармаға байланысты, сол шығармадағы оқиғаға байланысты, оқиға өткен кезеңге, салт – дәстүрге, сол тұстағы тілдік қолданысқа зерттеу жасауға мәжбүр. Бұған қатысты ғалым А. Әбілов: «...аудармашының суреткер ретінде тұлғаланғанға дейін бірнеше кезеңді бастан өткізетіндігін әңгімеледік. Ол бірінші – оқырман, екінші – зерттеуші, үшінші – аудармашы жолы. Аудармашының қолына не түссе соны аудармайтыны, шығарманың мазмұнымен таныспай тұрып, қолына қалам алмасы белгілі. Сондықтан ол әуелі оқырман ретінде көрінсе, шығарманы аударуды мақсат еткеннен бастап зерттеуші ретінде көрінеді..... аудармашы еңбегі осы тұстан – оның көркем шығарманы аударуға дайындық жасау кезеңінен, яғни зерттеушілік кезеңінен басталады», – дейді [1, с. 55].

Бұл – соңғы топтағы аудармашыларға тән ерекшелік болса, осы топтағы тәржімашылар тек аудармашылар ғана емес, аударма өнеріне байланысты зерттеу жасаушылар, пікір айтушылар, сын жазушылар. Олардың біразы – аударма теориясына байланысты диссертация қорғаған ғалымдар. Солардың бірі жазушы, аудармашы, әдебиеттің көркем аударма саласын зерттеуші Әбен Сатыбалдиевті атап өтпесе болмас. Оның шығармашылық мұрасының бірегей бөлігі туған әдебиетіміз тарихындағы көркем аударма мәселелерін қамтығаны белгілі. Өзі де көптеген орыс және шетел классиктерінің шығармаларын қазақ тіліне аударған тәржімашының тәжірибелік ой түйюі, ғылыми пайымдар жасауының көрінісі сияқты еңбегінде 1965 жылы жарық көрген «Рухани

казына» атты кітабында көркем аударманың проблемалық мәселелерін сөз еткен. Зерттеуші көтерген мәселелердің ең өзектісі – аударманы түрге бөлу, жіктеу мәселесі. Аудармашы ғалым аударманың түрлері жөнінде айтылған пікірлерге шолу жасай отырып, көркем аударма теориясын әдебиет теориясының құрамдас бөлігі ретінде қарайды. Ол «Әдебиет теориясы көркем аударманың негізгі үш түрі болады деп біледі. Олар: еркін аударма, сөзбе – сөз аударма, балама (адекватный) немесе реалистік аударма», – дей келіп, олардың ішкі ерекшеліктеріне тоқталады [6, с. 46.].

«Аударма жасау, бір халықтың ұрпақтан – ұрпаққа мәңгілік мақтаныш етіп қалдырып келе жатқан асыл мұрасын, бүкіл адам баласының мәңгілік рухани ризығын өз халқының игілігіне айналдыру жолында табанды қызмет ету – аса жоғары азаматтық міндет», – дей келе Әбен Сатыбалдиев аудармашыға бірнеше талаптар қояды: ол екі тілді де барынша жақсы білуге тиіс; өзі тіл сырын, сөз мәнін, көркемдіктің қадірін білетін, өмірге суреткерше қарап, әрбір көрініс пен құбылысты көркем образдылық тұрғысынан ұғына алатын қиялы ұшқыр, ойы терең, жаны сергек те сезімтал, ақындық, жазушылық дарынның иесі болуы керек. Бұл айтылғандарға қосымша, аудармашыға ауадай қажет нәрсе – нағыз энциклопедиялық жан – жақты білім, жоғары мәдениет. Ол түпнұсқаның тілінде сөйлейтін халықтың тарихынан, тұрмыс – салтынан, әдет – ғұрпынан, сол дәуірдегі қоғамдық қалыбынан мол хабардар болуға тиіс деп біледі. Ғалымның көркем аударма мәселелері жөнінде пікірлерінен қазақ көркем аударма өнерінде әлі де өзекті, маңызды мәселелер шешімін таппағандығын топшылаймыз. Қазақ көркем аударма өнерінің кең қанат жаюына үлес қосатын зерттеушілердің шығармашылық ортасын қалыптастыру, жаңашыл бағыттағы жас ғалымдар легін даярлау бүгінгі заман талабы болып қала бермек.

Әдебиет:

1. Әбілов А. Көркем аударма шеберлігі Алматы; Қаз. универ, 1997. – 156 б.
2. Федин К. Жастық шақ және талант // Сөзстан 3 – кітап. Алматы; Жалын, 1982. – 121 – 129 б.
3. Сейфуллин С. Ләйлә – Мәжнүн. Алматы: ҚКӘБ, 1935. – 75 б.
4. Дулатов М. Шығармалары. Алматы; Жазушы, 1991. – 325 б.
5. Қаратаев М. Туған әдебиет туралы ойлар Алматы; ҚМКӘБ, 1958. – 444 б.
6. Сатыбалдиев Ә. Рухани қазына Алматы; Жазушы, 1965. – 240 б.
7. Көркем сөздің келісті шебері / «Егемен Қазақстан», 1994 жыл, 30 желтоқсан.

УДК 372.8

ИЗУЧЕНИЕ КАЗАХСКОГО ПАДЕЖНОГО УПРАВЛЕНИЯ В РУССКОЯЗЫЧНОЙ АУДИТОРИИ

Атыгаева К.М.

(СКУ им. М. Козыбаева)

Падеж играет в языке огромную смысловую роль: показывает различные отношения существительных к другим словам. Изучение падежей казахского языка – одна из трудностей, возникающая перед русскоговорящими студентами.

Объясняется это разными причинами:

- а. прежде всего межъязыковой и внутриязыковой интерференцией;
- ә. расхождением в морфологическом и синтаксическом строе русского и казахского языков. Управление в русском языке может быть как предложным, так и беспредложным. Один падеж может употребляться с несколькими предлогами, а один и тот же предлог – с различными падежами. Это не находит аналогов в казахском языке, где нет предлогов.

Исследованиями психологов установлено, что смешение внешне сходных синтаксических конструкций тормозит усвоение нового материала и затрудняет воспроизведение ранее изученного материала.

Другая существенная причина – методическая: широкое использование учителями казахского языка в работе при изучении темы «Падежи» метода «механических» вопросов. Падежи должны изучаться как явления смысловые, должна раскрываться семантика каждого падежа, а не формально по вопросам: кім? не? кімнің? ненің? кімге? неге? ...

Эти вопросы падежей никак не помогают, т.к. где и когда воспользоваться этим умением склонять, студенты не знают. Еще в прошлом веке проф. А.М. Пешковский пришел к выводу, что эти вопросы для анализа падежей малопригодны и при внешней «логичности» идут мимо логики, мимо значения падежей, наносят «огромный вред общему развитию исследовательских способностей ребенка. Это могила понимания, это дурман, одинаково наводящий тяжесть и безумный сон и на учителя и на учеников, – сон, именуемый в школе грамматикой».

У студентов первого курса, изучавших казахский язык на протяжении десяти лет, так и не сформировался навык правильного сочетания имен существительных с глаголами, что приводит к многочисленным ошибкам в падежном управлении.

Наша задача – сформировать и выработать навыки правильного употребления русскоговорящими студентами падежных окончаний казахского языка.

В своей работе по формированию вышеуказанных навыков мы опирались на рекомендации и опыт известных советских и российских ученых. «Навык... речи, как и вообще всякий навык, приобретается в основном практикой, всякая теория – объяснение, правила и т.д. – здесь может быть только подсобным, а не основным приемом. К числу основных приемов обучения падежному управлению относятся упражнения. Отсюда и проистекает значение упражнений как основного приема развития речи».

Умения и навыки употребления падежей формируются в процессе составления словосочетаний, где главным словом является глагол, а зависимым – существительное в определенном падеже. Мы стремились к тому, чтобы формы падежей не изучались изолированно от их функций, чтобы не было разрыва между содержанием и формой. И то и другое мы изучали во взаимосвязи. Работа по формированию навыков состояла из нескольких этапов. На первом этапе студенты заучивают некоторые употребительные словосочетания типа кітап оқимын, қаламмен жазамын, қалада тұрамын..., ...

Вторая ступень ведет к созданию у студентов навыков правильного использования падежного управления. Студентам для анализа предлагается ряд сочетаний:

Кітап оқимын Кітап оқысың

Кітап оқимыз Кітап оқыды

Кітап оқыған

Предложенные словосочетания анализируются. Студенты приходят к выводу, что слова оқимын, оқысың, оқимыз, оқыды, оқыған – это формы одного и того же слова «оқу». «Оқимын – это гл. 1л., наст вр.; «оқысың» – гл. 2л., наст вр.; «оқимыз» – гл. 1.л.мн.ч.наст. вр.; «оқыды» – гл., 3 л. прош. вр.; «оқыған» – есімше. «Кітап» – существительное, стоящее в табыс септік. Проанализировав словосочетания, студенты устанавливают: слово «оқу» управляет табыс септік и разные формы одного и того же слова «оқу» обладают одинаковыми возможностями управления, т.е. управляют тем же падежом. Почему задает вопрос преподаватель? Ответ студентов: т.к. управляет слово в целом, а не его форма.

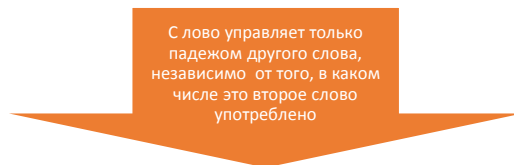
Далее студентам было предложено изменить число имени существительного «кітап»:

{ жазды, оқыды
Кітап жазған, оқыған
жазамын, оқимын

{ жазды, оқыды
Кітаптар жазған, оқыған
жазамын, оқимын

Студентам предлагается выяснить, что изменилось, изменился ли падеж существительных при изменении его по числам.

Студенты приходят к выводу, что существительное в первой схеме стоит в единственном числе, а во второй таблице это же существительное представлено в форме множественного числа. Изменилось число существительных, а падеж не изменился. Вывод:

Для закрепления данного задания было предложено заменить слово «кітап» словами «әңгіме», «шығарма», «эссе».

Итогом изученного является закрепившееся правило:

т.с. + { жазу
оқу

Студентам предлагается третье задание.

Докажите, что

эссе жазасың, бормен жазасың

әңгіме жазасың, қаламмен жазасың

роман жазасың қарындашпен жазасың — это словосочетания. Найдите в них главные и зависимые слова. Определите, к какой части речи относится главное слово и к какой части речи относится зависимое слово. Выясните, в каком падеже стоят зависимые слова.

Обратите внимание: одно то же слово, например, жазу не всегда управляет одним падежом. Оно может управлять не только табыс септік, но и көмектес септік.

В своей работе мы отказались от метода «механических вопросов». Поскольку использование приемов обучения зависит как от характера изучаемого материала, так от его специфики в сопоставлении с родным языком, поэтому при изучении падежей старались устанавливать соответствия с родным языком.

С этой целью студентам предлагалось выполнение упражнений следующего типа:

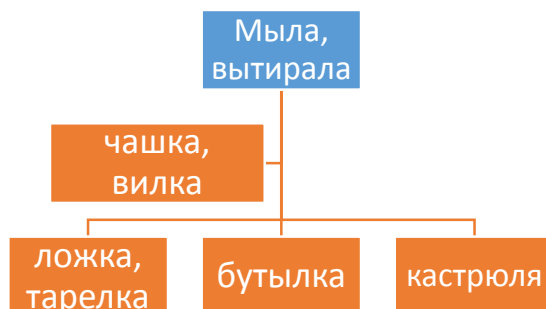
Составьте словосочетания, определите род и число русских имен существительных.

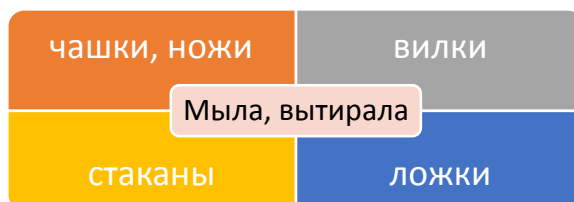
Составьте словосочетания, определите род, число и падеж русских имен существительного

Мыла
блюдце }
Вытирала

Составьте словосочетания. Определите род, число и падеж русских имен существительных.

Определите число и падеж существительных.

Чем отличаются друг от друга существительные, представленные в трех схемах. При изменении рода и числа имен существительных в русском языке изменился ли их падеж? Переведите данные словосочетания на казахский язык, укажите, в чем сходство и отличие данных словосочетаний.

Падеж – категория морфологическая, но функция падежа синтаксическая, показывающая отношение существительного к другим словам в словосочетании и предложении. Падеж усваивается в определенном словосочетании, в конкретной форме, в определенном значении. На этом этапе работы наша задача – научить студентов сочетать формы слова с другими словами. Для этого им нужно знать синтаксическую сочетаемость слов, их свойства как части речи, их лексическое значение. Предлагалось задание следующего характера: подберите к данным словам глаголы, составьте словосочетания. Улгі: досымды, досыма, досыммен, досымнан, досымда. Досымды көрдім, досыма бардым, досыммен мақтанамын, досымнан шықтым, досымда болдым.

Работа ведется по следующему плану:

1. Прочитайте словосочетания, найдите в них главное и зависимое слово, укажите, какой частью речи они выражены.
2. Задайте вопрос от главного слова к зависимому.
3. Изменилось ли слов «дос»? Как оно изменилось?
4. От изменения слова «дос» изменился ли смысл высказывания? От чего зависит это изменение?

Анализируя предложенные словосочетания, студенты приходят к выводу в зависимости от изменения слова «дос» изменяется и смысл высказывания; изменение слова «дос» зависит от других слов: кімді көрдім? кімге бардым? кіммен мақтанамын?, кімнен шықтым? кімде болдым? После изучения каждой модели, предусмотренной программой, нами проводилось специальное занятие обобщающего характера, цель

которого – привести знания студентов в систему, проверить прочность навыков в построении изученных словосочетаний.

Перед закреплением каждой темы студентам предлагаются для запоминания глаголы, управляющие тем или иным падежом. Для закрепления табыс септік предлагались следующие глаголы: оқу, жазу, орындау, қайталау, сұрау, тыңдау, көру, сызу, алу, беру, әкелу, апару, күту, білу, іздеу, мақтау, қадірлеу, шақыру, сынау, аудару, тексеру... На следующем этапе студенты выполняли задание типа: сұрақтар мен егістіктерді тыңдаңыз, қайталаңыз.

{	Кімді	{	күту?	Нені	{	оқыды?
			көру?			жазды?
			ойлау?			тыңдады?
			сұрау?			қарады?

Үлгі бойынша сұрақтарға қысқаша жауап беріңіз.

Үлгі: – Кімді күтесің? /Николай/

– Николайды

1. Кімді күтесіз? /Досым/

– ...

2. Не оқисыз? /Мақала/

– ...

3. Кімді силайсыз? /Ана/

– ...

4. Не аударасыз? /Сөйлем/

– ...

5. Кімді түсінесіз? /Оқытушы/

– ...

6. Не ішесіз? /Сүт/

В целях автоматизации навыков употребления существительных в табыс септік выполнялись задания разного характера. Работа проводилась либо в лингофонном, либо компьютерном классе.

Үлгі бойынша сұрақтарға жауап беріңіз.

Үлгі: – Сіз кімді күтесіз? – Аннаны ма?

– Иә, мен Аннаны күтемін

1. Сен кімді күтесің? – Бористы ма? – ... ,

2. Ол кімді күтеді? – Әлібекті ме? – ... ,

3. Біз кімді күтеміз? – Антонды ма? – ... ,

4. Сендер кімді күте –

5. сіңдер? – Гүлнарды ма? – ... ,

6. Сіздер кімді күте –

сіздер? – Нұрланды ма? – ... ,

Бұл кім екенін білетініңізді куәландырыңыз.

Үлгі: – Бұл менің досым

– Мен оны білемін.

1. Бұл Анна –

2. Бұл оқытушы –

3. Бұл менің інім –

4. Бұл біздің студент –

5. Бұл инженер Петров –

Қыстырма сөзді пайдаланып, үлгі бойынша сұрақтарға жауап беріңіз.

Үлгі: – Бұл Иван. – Сен Иванды білесің бе?

Өкінішке орай, мен Иванды білмеймін.

1. Бұл Динара. – Сен Динараны білесің бе?

–

2. Бұл Қанат. – Сен Қанатты білесің бе?

–

3. Бұл Ахмет. – Сен Ахметті білесің бе?

–

4. Бұл Наташа. – Сен Наташаны білесің бе?

–

5. Бұл Георгий. – Сен Георгийді білесің бе?

–

Сөз тіркестерді тыңдаңыз, қайталаңыз

Ұлдарды	}	сұрады	Әңгімені	}	тыңдады
Оқушыны			Радионы		
Студентті			Операны		
Қыздарды			Музыканы		

Үлгі бойынша сұрақтарға жауап беріңіз.

Үлгі: – Сен кімді күтесің? – Аннаны ма?

– Иә, мен Аннаны күтемін.

1. – Сен кімді күтесің? – Бористы ма?

–

2. – Ол кімді күтеді? – Әлібекті ме?

–

3. – Біз кімді күтеміз? – Нұрланды ма?

–

4. – Сендер кімді күтесің –
дер? – Шолпанды ма?

–

Үлгі бойынша орындаңыз. Білмейтініңізді білдіріңіз.

Үлгі: – Бұл Арман.

– Біз Арманды білмейміз.

1. Бұл декан. –

2. Бұл куратор. –

3. Бұл кезекші. –

4. Бұл оқытушы. –

5. Бұл проректор. –

Диалогті тыңдаңыз. Диалогтен не білгеніңізді айтыңыз.

Үлгі: – Асханада кімді көрдің?

– Жаңа студентті

– Ол асханада жаңа студентті көрді

1. – Кеште кімді көрді? – Көршіні

–

2. Театрға кімді шақыр –
дыңыз? – Аннаны және Сергейді

–

3. – Мұражайда кімді көр –
діңіз? – Викторды және оның құр –
бысын

4. Қонаққа кімді шақыр –
дыңыз? – Туыстарымды

Тыңдаңыз, қайталаңыз. Сұраққа жауап беріңіз. Үлгі бойынша орындаңыз.

Өлеңді Газетті Кітапты оқимын Поэманы Романды	}	Не оқисың? → Мақаланы, өлеңді, журналды
---	---	--

«Көрсетіңізші» сөзін пайдаланып, үлгі бойынша орындаңыз.

Үлгі: «Парасат» журналы

– «Парасат» журналын көрсетіңізші

1. «Караван» газеті	–
2. Әуезовтің романдары	–
3. М. Жұмабаевтың өлеңдері	–
4. «Бастауыш мектеп» журналы	–

Үлгі бойынша орындаңыз.

Үлгі: – Олар ... ішеді/шырын/

– Олар шырын ішеді.

1. Мен	– /Сүт
2. Сен ...	– /Кофе/
3. Сіз ...	– /Су/
4. Ол ...	– / Қатық/
5. Сіңдер ...	– /Айран/

Жақшада берілген сөздерді пайдаланып, сөйлемдер құраңыз. Үлгі бойынша орындаңыз.

Үлгі: – Мен сатып аламын / марка және конверт/

1. Сен сатып аласың .	/Қарындаш және қағаз/
2. Сіз сатып аласыз.	/Журнал және газет/
3. Ол сатып алады.	/ Сөздік және оқулық/
4. Біз сатып аламыз.	/Қалам және дәптер/

Оқыңыз.

Әкемді Ағамды Досымды Мұғалімімді Жолдасымды	}	ЖАҚСЫ КӨРЕМІН
--	---	----------------------

Қазақ тіліне аударыңыз, сөз тіркестер құраңыз. Екі тілдің сөз тіркестерін салыстырып, айырмашылықтарын түсіндіріңіз.

{	сестру, друзей
	маму, товарищей
	Люблю подругу, родителей
	кошку, учителей
	собачку, студентов

Сөз тіркестер құраңыз.

Журнал, оқу –; хат, жазу –; ереже , жаттау –; тамақ, ішу –; ет, пісіру –; егін, жинау –; картоп, қазу –

Литература:

1. Пешковский А.М. Родной язык в школе. – М. 1987.
2. Чистяков В.М. Упражнения по развитию русской речи учащихся 5 – 7 классов нерусских школ. – М., 1957.
3. Мұсаұлы Ж., Әмренова Р.С. Қазақ, орыс тілдерінің салыстырмалы грамматикасы . Оқу құралы. – Көкшетау, 2003.

АБАЙДЫҢ ҚАРА СӨЗДЕРІ – РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ НЕГІЗІ (25 – қара сөзін талдау негізінде)

Ахметова Т.Ә., Атығаева К.М.
(М. Қозыбаев ат. СҚУ)

Жас ұрпақты оқыту және тәрбиелеу жолында ұлттық сананы сақтау және оны заман талабына бейімдеу мемлекеттік маңызы бар мәселеге болып табылады. Өйткені сананы жаңғырту арқылы ХХІ ғасырда еліміздің бәсекеге қабілетті, мәдениетті, өркениетті елдер қатарында лайықты орын алуына негіз болады деп сенеміз. Осы орайда Абай мұрасының тигізер пайдасы зор. Ұлы ақынның шығармалары бүгін де өзектілігін жоғалтқан жоқ, оның ой – тұжырымдары баршамызға қашанда рухани азық бола алады.

Тұңғыш Елбасымыздың: «Заманалар ауысып, дүние дидары өзгерсе де, халқы – ыздың Абайға көңілі айнымайды, қайта уақыт өткен сайын оның ұлылығының тың қырларын ашып, жаңа сырларына қаныға түседі. Абай өзінің туған халқымен мәңгі – бақи бірге жасайды, ғасырлар бойы Қазақ елін, қазағын биіктерге, асқар асуларға шақыра береді», – деген сөзі Абай мұрасының мәңгілік өсиет ретінде бағаланатынының дәлелі. «Ғылым таппай мақтанба» деп, білімді игермейінше, биіктердің бағына қоймайтынын айтты.

Біздің мақаламыздың негізгі мақсаты – ұлы Абайдың «Пайда ойлама, ар ойла, Талап қыл артық білуге» деген өнегелі өсиетін басшылыққа ала отырып, Абайдың білімге, тілді үйренуге деген көзқарасын (25 – ші қара сөзі негізінде) зерттеп, оның бүгінгі қоғамның қалыптасуындағы маңыздылығын айқындау.

Білім беру саласын заманға сай дамыту арқылы біз жаңа форматтағы жастарды тәрбиелейміз. Оны жетілдіру мақсатында бүгін жаңа талаптарға сай бағдарламалар әзірленіп, курстар, семинарлар ұйымдастырылуда.

Абайдың қара сөздеріндегі ерекше орын алатын басты қағидаларының бірі – тіл үйрену. Ақын жиырма бесінші қара сөзінде: «Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі оныменен бірдейлік дағуасына кіреді, аса арсыздана жалынбайды», – дейді. Тілді меңгеру – кез келген адамның заман талабына деңгейлес болуының көрінісі.

Біз жаңа тарихи жағдайда өмір сүреміз, сондықтан бәріміз ана тіліміздің дамуы мен дәріптелуіне назар аударып, оның мәртебесін арттыруымыз керек. Ана тілін білуіне баса мән беріледі, себебі жастар өз тілін құрметтесе, жалпы ұлтымыз да игілікті болады.

Қазіргі заманда әлем күн сайын емес, сағат сайын өзгеруде. Барлық салада жаңа міндеттер мен талаптар қойылуда, ғылымдағы жаңалықтар да күннен күнге асып барады. Бұл нені дәлелдейді? Ақыл – ойы кең, санасы жоғары адамдар кезеңі келді деген сөз. Біз өркениеттің озық тұстарын ұлттық мүддемен үйлестіре білуіміз қажет.

Абайдың өзі, көңілі толмай: «Терең ой, терең ғылым іздемейді, Өтірік пен өсекті жүндей сабап» деп үнемі сыни көзбен қараған болатын.

Мақаламыздың негізгі бөлімінде Абайдың 25 – ші сөзіне тоқталып, оның мағынасын талдауды жөн көріп отырмыз.

«Балаларды оқытқан да жақсы, бірақ құлшылық қыларлық қана, түркі танырлық қана таза оқыса болады». Балаға білім беру – әрбір ата – ананың арманы да, міндеті де. Тек бұл жерде, ең алдымен, ана тілін үйретуге назар аудару керек. Егер бала ана тілін білмесе, ол өз халқына адал қызмет атқара алуы екі талай. Ана тілі – өмір құндылықтарының қалыптасу негізі.

«Оның үшін бұл жер дарулхарап, мұнда әуелі мал табу керек, онан соң араб, парсы керек». Балаға білім беру – бұл атан – ананың негізгі капиталы деп айтуға тура келеді. Ол үшін, ең бастысы, қаржылық қолдау керек. Әрбір ата – ана баласының болашағы үшін барлық жағдай жасауға бар күшін салады: мал өсіреді, егін егеді, жиған – тергенін

балсының білім алуына жұмсайды. Ана тілінің мәртебесін арттыру үшін көп оқу, іздену керек. Сол себептен, Абай атамыз араб, парсы тілдерін білу керектігіне назар аударады.

«Қарны аш кісінің көңілінде ақыл, бойында ар, ғылымға құмарлық қайдан тұрсын?» Білім алу көп еңбектенуді талап етеді. Қарны тоқ болған адам жақсы, өнімді еңбек ете алады. Абайдың бұл сөзі «Ас – адамның арқауы» деген халықтың дана сөзін негіздейді. Дұрыс тамақтану мәселесі – бүгінгі қоғамның маңызды мәселелерінің бірі. Оқу, жұмыс соңында жүрген адамның уақытында тамақ ішуге қолы тимейді. Бұл жағдайды шешу жолында экологиялық таза, тез қабылдауға жарамды өнім өндіру мәселесі алдыңғы қатарлы мәселелердің бірі болып отыр.

«Ашап – ішімге малдың тапшылығы да ағайынның араздығына уә әртүрлі пәлеге, ұрлық, зорлық, қулық, сұмдық секілді нәрселерге үйірлендіруге себеп болатұғын нәрсе». Бүгін жастар әртүрлі пәлеге, ұрлық, зорлық, қулық, сұмдық секілді нәрселерге ұшырауы жиі кездеседі. Оның себебі – әлеуметтік теңсіздік. Ал әлеуметтік теңсіздік адамдар арасында, тіпті туыстар арасында да, араздылыққа әкеп соғады. Бұл да үлкен қоғамдық мәселе. Оны болдырмау үшін ата – ана баланы сәби жасынан бастап адами құндылықтарды қалыптастыруға бар күшін салу керек: еңбекке баулу, әділдікке үйрету, басқаларды құрметтеу, қайырымдылық жасау негіздерін тәрбиелеу.

«Мал тапса, қарын тояды. Онан соң, білім түгіл өнер керек екен. Соны үйренейін не балама үйретейін деп ойына жақсы түседі». Отбасындағы негізгі құндылықтардың бірі – білімге деген құштарлық. Бүгінгі балалар кітап оқудан алыстап бара жатыр. Өз елінің әдеби, мәдени мұраларын бағаламайды. Бұл мәселе тіпті ұлттың жойылуына әкелуі мүмкін. Баланы қазақ менталитетіне сай тәрбиелеу керек, қазақтың ұлттық өнерін бойына сіңіру керек. «Шаңырақ, домбыра, ою – өрнек және т.б.» ұғымдарын бала туған сәттен бастап түсіндіру, баланың бойындағы жеке қабілеттерін ашу үшін түрлі шараларға, үйірмелерге қатыстыру қажет. Сонда ғана баланың бойында өзіне сенімділік, білімге деген құштарлық оянады.

«Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста тұр. Зарарынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек. Оның себебі олар дүниенің тілін білді, мұндай болды». Абай қазақ халқы сауатты болу, үлкен жетістіктерге жету үшін орыс тілін үйрену керек деген. Бүгінгі қазақ жастары ана тілімен қатар орыс тілін де жетік меңгереді. Бұл – үлкен жетістік. Себебі орыс тілін білу арқылы қазақ балаларының рухани байлығы, білімі, дүниетанымы да артады. Орыс тілі – ұлтаралық қарым – қатынас қызметін атқарады, ол тіл арқылы біз басқа елдердің, ұлттардың мәдениетін, ғылыми жаңалықтарын түпнұсқада оқып, біле аламыз.

«Сен оның тілін білсең, көкірек көзің ашылады. Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі оныменен бірдейлік дағуасына кіреді, аса арсыздана жалынбайды» / «Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі». Орыс тілі бүкіл әлемді тануға мүмкіндік береді. Бала жан – жақты даму үшін түрлі саладан негізгі білімі болу керек. Ол білімді тек кітаптардан алуға болады. Орыс тілін білу арқылы қазақ баласы кез келген жағдайда өзін еркін сезінеді. Орыс тілін дүниежүзілік қазынаға қол жеткізу құралы ретінде қарастырылуы керек.

«Дінге де жақсы білгендік керек». Иmandылық – қазақ отбасындағы тәрбие негізі. Діни құндылықтарды қалыптастыру барысында өскелең ұрпақты адамгершілікке, инабаттылыққа, батылдыққа, қиын сәттерді жеңе білуге үйретеміз. Баланы жастайынан өз ұлтының салт – дәстүрлерін сақтауға үйрету, олардың маңыздылығын түсіндіру өте маңызды. Яғни, салт – дәстүрлер мен әдет – ғұрыптар – өмір айнасы. Олар адамның қоғамдағы орнын дұрыс анықтауға, оң санасын қалыптастыруға, өткенді құрметтеуге тәрбиелейді.

«Жорғалықпенен көңілін алсам екен деген надан әке – шешесін, ағайын – жұртын, дінін, адамшылығын жауырынынан бір қаққанға сатады». Баланы болашақ ел азаматы ретінде тәрбиелеу керек. Нағыз азамат өз қамын ғана емес, сонымен қатар, өз ата –

анасын, тұған – туысқандарын, дінін құрметтеуі тиіс. Бүгінгі қоғамда жастарды бұрыс жолға түсіретін құмарлықтар өте көп. Солардың бірі – жағымпаздық. Осы дертті жою үшін балаға еліміздің мақтан тұтатын, үлгі болатын тұлғалар туралы кітаптар оқып, фильмдер көрсету керек.

«Ләкин осы күнде орыс ғылымын баласына үйреткен жандар соның қаруымен тағы қазақты аңдысам екен дейді». Қазіргі кезде қазақ балаларының басым бөлігі орыс мектептерінде білім алуда. Бұл жағдайдың оң жақтары да, теріс жақтары да бар. Орыс мектебін таңдаған ата – аналарда «менің балама көп мүмкіндіктер ашылады» деген пікір қалыптасады. Орыс мектебінде оқыған қазақ баласының бойында қазақылық қасиеттер толығымен қалыптаспай қалуы әбден мүмкін. Бүгінгі ата – аналар осы сәтті назардан қалдырмауы тиіс. Үйде, мектепте қазақша сөйлемеген қазақ баласының болашағы не болар екен?!

«Малды қалай адал еңбек қылғанда табады екен, соны үйретейік, мұны көріп және үйренушілер көбейсе, ұлықсыған орыстардың жұртқа бірдей законы болмаса, законсыз қорлығына көнбес едік. Қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, халық қатарына қосылудың қамын жейік деп ниеттеніп үйрену керек». Әрбір баланың арманы болады. Арманға жету тиімді жолдарының бірі – баланы жасына адал еңбекке үйрету. Белгілі бір істі, өнерді игерген адам өмірде ешкімнен тәуелді болмайды. Ол кез келген жағдайда өзін сенімді, батыл әрекеттер жасауға дайын болады.

«Қазір де орыстан оқыған балалардан артық жақсы кісі шыға алмай да тұр. Себебі: ата – анасы, ағайын – туғаны, бір жағынан, бұзып жатыр. Сүйтсе де, осы оқыған балалар – ана оқымаған қазақ балаларынан үздік, озық. Не қылса да сөзді ұқтырса болады оларға. Жақсы атаның балалары да көп оқыған жоқ, қайта, кедейдің балаларын орысқа қорлап берді. Олар осыдан артық қайда барсын?» Бала білімнің не үшін керек екендігін дұрыс түсіне білу керек. Білім адамға басқа елдің тарих, мәдениетін білу үшін, өзін басқалармен тең сезіну, өз халқына тірек және қорған болу үшін маңызды. Кейбір ата – аналар баласының бойында білімге деген теріс пікірлердің қалыптасуына себепші болады. Байлық, жағымпаздық, ақша – өмір негізі дегенді үгіттеуде. Оның нәтижесі – жемқорлық мәселесінің туындауы. Керісінше, тұрмысы төмен ата – аналар баласының білім алуына барлық ағдай жасауға тырысады.

«Және де кейбір қазақтар ағайынымен араздасқанда: «Сенің осы қорлығыңа көнгенше, баламды солдатқа беріп, басыма шаш, аузыма мұрт қойып кетпесем бе!» деуші еді. Осындай жаман сөзді, құдайдан қорықпай, пендеден ұялмай айтқан қазақтардың баласы оқығанменен не бола қойсын? Сонда да өзге қазақ балаларынан артық үйренгені немене, қай көп үйреніпті? Кірді, шықты, ілді, қайтты, түбегейлеп оқыған бала да жоқ. Әкесі ел ақшасымен оқығанға әрең оқытады, өз малын не қылып шығарсын?» Өкінішке орай, бүгін де бұл мәселе бізді қатты толғандырады. Оқу орындарында ауқатты ата – аналардың балалары да білім алып жатыр. Бірақ олардың оқуға деген қызығушылықтары жоқ, олар төрт – бес жыл уақытты босқа өткізіп, жоғары білім туралы құжатына алып шығады. Болашақта сол балалар мамандығы бойынша жұмыс істей ме екен? Дегенмен, олардың көбі жақсы қызметке орналасып, елді басқарады.

«Турасын ойлағанда, балаңа қатын әперме, енші берме, барыңды салсаң да, балаңа орыстың ғылымын үйрет! Мына мен айтқан жол – мал аяр жол емес. Құдайдан қорық, пендеден ұял, балаң бала болсын десең – оқыт, мал аяма! Әйтпесе, бір ит қазақ болып қалған соң, саған рахат көрсете ме, өзі рахат көре ме, я жұртқа рахат көрсете ме?» Білімді жастар – елдің ертеңі. Қазақ елінің еңсесі биік болсын десек, жастардың бойында білімге деген құштарлықты дамытып, білім беру саласындағы жаңа оңөзгерістерді қолдауымыз қажет.

25 – ші қара сөзін талдау арқылы интеллектісі жоғары ұлт қалыптастыру идеясы Абайдан бастау алды деуге болады. Абайды терең тану – адамның өзін – өзі тануы. Адам

өзін – өзі тану арқылы дұрыс әрекеттер жасап, бойында дұрыс құндылықтар қалыптастыра алады.

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев: «Абай – қазақ халқының рухани қазынасына өлшеусіз үлес қосқан ғұлама ғана емес, сонымен қатар ол қазақ халқының ел болуы жолында ұлан – ғайыр еңбек еткен данагер. Абай – әлемдік деңгейдегі ойшылдардың қатарындағы ғажайып тұлға», – деген болатын.

Қорыта айтқанда, ұлы ақын Абайдың шығармалары тек қазақтың ғана емес, бүкіл адамзат баласының рухани өмірін жан – жақты байытты деп айтуға тура келеді. Өйткені Абай туындыларының мазмұны жалпыадамзаттық құндылықтарды қамтиды. Оның қара сөздері – әлем халықтарының ортақ қазынасы. Бұл – классикалық үлгідегі өнегелі ойлар жиынтығы.

Абай өзінің қара сөздерінде адамзат баласына ортақ мұраларды насихаттайды, олар: кісілік, мәдениет, ізгілік. Абайдың қара сөздері – аса құнды еңбек. Бүгінгі жаһандану дәуірінде, ақпараттық технологиялар заманында Абай сөзі өз мәнін жоғалтқан емес. Абай атамyzдың асыл сөздерін рухани байлығымыз ретінде жоғары ұстасақ, туған еліміздің әлем алдындағы абыройы арта берері сөзсіз. Абай ұлтымыздың мәдени капиталы ретінде бағалы, оны жаңа Қазақстанның бренді ретінде әлем жұртшылығына кеңінен таныстыру қажет. Бұл – бүгінгі ұрпақтың қастерлі борышы.

Қасым – Жомарт Кемелұлы өз мақаласында: «Абай мұрасы – біздің ұлт болып бірігуімізге, ел болып дамуымызға жол ашатын қастерлі құндылық болуы тиіс», – деген болатын. Абайдың әрбір қара сөзінде өткен бабалар арманы мен өсиеті жырланған. Сол өсиеттер бүгінгі ұрпақтың санасын н, тәуелсіз Қазақстанның бүгінгі мен болашағын қалыптастыру үшін өте маңызды. Себебі қазіргі заманғы қазақ жастары – еліміздің болашағы. Оларға үлкен жауапкершілік артамыз: талап пен жігері, білім мен іскерлік, ұлттық намыс пен қайсарлық.

Әдебиет:

1. Мемлекет басшысы Қасым – Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласы. – 2020 жылғы 08 қаңтар
2. egemen.kz: <https://egemen.kz/article/217247-abay-dgane-xxi-ghasyrdaghy-qazaqstan>
3. Ыбырайым Б. Ақындар аманаты: Хрестоматия – компендиум. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ: «Ұлағат» баспасы, 2012. – 360 б.
4. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. – Алматы, «Әдебиет әлемі», 2013. – 500 б.
5. Абай – мәңгілік поэзия. Егемен Қазақстан. №152 (29133) 10 тамыз 7 – б.
6. Абай. Қарасөздері. – Алматы: Өнер, 2006. – 124 б.
7. Абай. Қалыңелім, қазағым... Өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2002. – 224 б.
8. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/20136>.

УДК 821.132

КРИТИКА В АСПЕКТЕ ИМАГОЛОГИИ В ЛИТЕРАТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Н. РОВЕНСКОГО

Бейсенбаева А.С.
(СКУ им. М. Козыбаева)

Созданное в XIX веке учение о художественном образе – имагология – тесно связана с рядом других научных дисциплин: психологией, этнографией и др. Она явилась результатом исследования психологии народов и наций всего земного шара. В

литературоведении Казахстана тема национального характера освещена в творчестве Абая, Ы. Алтынсарина, М. Ауэзова, Ш. Уалиханова, и др.

Центральной проблемой имагологии ставится вопрос об инациональном образе в национальной литературе. Имагологическая тематика в полном объеме отражена в прозе. Данный материал в отечественном литературоведении был обобщен М.Х. Мадановой в ее монографии «Актуальные вопросы литературной компаративистики».

Компаративистика занимается исследованием межнациональных связей в литературе и типологических сходжений. Компаративистика охватывает социальные, экономические, цивилизационные исторически сходные жизненные условия возникновения типологически сходных мотивов, сюжетов, образов.

Мухтара Ауэзова можно считать первым компаративистом в Казахстане. «При благоприятном стечении обстоятельств, – пишет М.Х. Маданова, – он вполне мог бы целенаправленно оформить свои высказывания и взгляды по литературной компаративистике. Но этому мешало множество объективных обстоятельств. Сама система общества тормозила развитие литературно – компаративистских идей».

Рассуждения ученого, этнографа Шокана Уалиханова по поводу национального характера представляют большой интерес в аспекте сравнительного литературоведения. Рассуждая о характере народов, он приходит к выводу, что природа влияет на характер народа. Характер горцев порожден горным воздухом: «Они, рождаясь, уже борются с природой, каждый шаг его есть риск. Вокруг стоят твердые, угрюмые скалы, внизу пенится, шумит, ревет, ворочает камни горная река». Ученый говорит о том, что «нет возможности жить в горах и быть народом веселым, беззаботным», потому что «то вас поражает великолепный водопад, то какая – нибудь пропасть устрашает теснотой, то громадные скалы, ревущие реки – все как – то сердито». А вот спокойствие и широта степи порождают абсолютно противоположные черты характера казахского народа: «Там свобода, счастье... Широкая река или необъятное озеро тихо струят свои гладкие и светлые воды; утки, гуси, лебеди гордо плавают на водах, поднимают гомон, шум, но все это дружно... Всюду жизнь...».

Ценность творческого наследия Ш. Уалиханова, по мнению русского критика Казахстана, только возрастает с каждым десятилетием, потому что «в истории каждого народа есть имена, есть трагические судьбы, сплавленное из подвижничества и незащищенного благородства, из горя и славы. Такой сплав обязательно становится общечеловеческой духовной валютой, которая никогда не девальвируется». Для характеристики произведений Ш. Уалиханова критик использует хронотоп, потому что казахский этнограф постоянно в пути. Вот как описывается путь его судьбы: «Он не остался в прошлом, он живет во времени, в истории. Идущим к вершинам». Все это есть в статье Н.С. Ровенского о Ш. Уалиханове, о его духовной загадке, «столь неожиданно для того времени соединившего в себе великий и просвещенный ум, страдающую совесть и чувство вины перед своим несчастным народом».

Другая группа вопросов, которые изучают компаративисты – литературные связи. Работы по имагологии тесно связаны с проблемой литературных связей. Вклад критика Казахстана Николая Ровенского в сравнительное литературоведение огромен. Исследованы русская и казахская литература, рассмотрены их взаимосвязи, взаимопроникновения культур. Концепты разных культур, соприкасаясь, способствуют взаимообогащению.

Отражение казахской тематики в узбекской, киргизской и др. литературах можно найти в коллективных сборниках. В данном направлении работали К.Р. Нурғали, М.Х. Маданова, С.В. Ананьева, А.К. Тусупова и др. По словам М.Х. Мадановой «Проблемы инационального образа людей, жизни и образа соотечественника в зарубежной литературе – это достаточно деликатные темы, и необходимо прежде всего

выработать методологию изучения инонационального образа в родной литературе, чтобы подойти к этому вопросу научно – объективно... Решение этих проблем должно учитывать диалектику восприятия инонационального образа»

Критик выступал против серости, против слабых произведений. Он, обладая огромной эрудицией, был принципиален и резок. Он великолепно знал не только классическую, но и современную литературу. Сопоставительный подход к литературе помогает свободно проводить параллели между казахской поэзией второй половины XX века и литературой других народов.

Как ученый – компаративист Н. Ровенский оценивал не только произведения художественной литературы, но и все значительные книги авторов Казахстана в области литературоведения.

В поле зрения Н. Ровенского – критика попадают и академические труды. В них «собран и приведен в систему интересный литературный материал, безусловно, расширяющий наши представления о русско – казахских литературных связях». Очень важную мысль высказывает русский критик Казахстана, считающий, что нельзя анализировать русскую литературу отдельной республики вне контекста развития большой русской литературы, без сопоставления «с достижениями современной русской литературы, с опытом русских мастеров художественного слова». «А без этого невозможно установить меру художественной ценности рассматриваемых произведений, определить, что в них оригинально, а что подражательно». Пишет он деликатно, так речь идет об академическом издании. Призывает критику к расширению идейного кругозора художника и совершенствованию его мастерства.

Не так просто объединить критику и литературоведение. Н. Ровенский предлагает для этого целую программу возвращения изъятых из литературы ряда крупнейших имен, «Нужно было преодолеть догматизм известного периода и создать условия для свободного творческого обмена мнениями, нужно было выработать более широкий взгляд на советскую литературу, уточнить и пополнить представления о социалистическом реализме. Иначе произведение, забракованное критикой, умирало и для истории литературы. Наконец, нужно было возвращение ряда крупнейших имен, несправедливо изъятых из литературы, чтобы критика и литературоведение могли во всей полноте увидеть наличие и разнообразие художественных средств социалистического реализма. Без этого наука не могла верно ориентировать критику, поэтому критика часто вступала в разлад и с живым литературным процессом, и с наукой о литературе».

В 70 – е годы XX века критика и литературоведение стали сближаться. Стали издаваться книги о современной литературе, обоснованные данными науки. Сложились новые критерии. Казахский роман ищет самостоятельные художественные пути и Н.Ровенский видит своеобразный эстетический опыт. Одну из главных причин критик обнаруживает в том, что «казахская литература в период культа понесла тяжкий урон... и невозможно было создать полную и разностороннюю ее историю. А, как известно, без истории предмета нет и теории предмета».

Эстетику литературы Н. Ровенский оценивал, опираясь на творчество прозаиков и поэтов. Он высоко ценил «Тернистый путь» С. Сейфуллина, «Школу жизни» С. Муканова, «Однажды и на всю жизнь» Г. Мусрепова, «Опасную переправу» И. Есенберлина. Для критика сама история литературы – сюжет захватывающий, социально – бытовой, драматический, иногда трагический. Вершиной современной прозы он считает роман «Путь Абая» М. Ауэзова.

Н. Ровенский считает образцом литературоведческого анализа статью М.К. Каратаева «Путь к подвигу» о романах М. Ауэзова «Абай» и «Путь Абая», потому что в ней романы охарактеризованы в целом и дано определение: первая казахская эпопея. Критик восхищается талантом М. Ауэзова. Это результат большого писательского подвига, силы воли и терпения, поисков, кропотливой работы и творческих размышлений.

В первую очередь, критик не может быть равнодушным, спокойно и бесстрастно «разбирать» произведение и комментировать замысел писателя. Не таков казахский критик, автор книг и статей о родной литературе. Он «радуется, досаждает, восхищается, отвергает, ищет причины неудачи, обобщает, размышляет над сложными эстетическими категориями».

Как только появилась группа литераторов – казахов, пишущих на русском языке, критик обращает внимание на их творчество, совершенно справедливо полагая, что «Б. Момыш-улы, А. Алимжанов, О. Сулейменов – остаются казахскими писателями, воспринимающими мир и выражающими его так, как свойственно казахам».

Исходя из шкалы ценностей, предложенной российским ученым, Н. Ровенского можно с полным правом считать критиком – профессионалом. Итак, то, что важно для нас: другой контекст восприятия и напоминание о масштабе таланта.

Современная казахская проза многообразна и в жанровом отношении, и в индивидуальных проявлениях. Н. Ровенский пишет о смещении художественных ориентиров, о доведении принципа тематизма до крайности, о преобладании пересказа содержания книг над их анализом.

Настоящий писатель и поэт, драматург и публицист найдут свое место в литературном процессе. Плохие стихи «не просачиваются, а прорываются в печать, не встречая разумно организованного сопротивления. Бывает, что талантливое, выстраданное художником произведение отвергается более решительно, чем посредственные и даже примитивные творения», – отмечает критик в следующей статье. Он размышляет об огромном количестве издаваемых стихов, многие из которых так похожи друг на друга, потому что создаются по рецептам ремесленничества. Это приводит к косности, утрате личности и бездумности, что очень опасно для поэзии. Н. Ровенский разделяет опасения по этому поводу А. Тарковского, призывающего к тому, чтобы читатель и слушатель умели отличать хорошие стихи от плохих: «Надо воспитывать эстетический вкус аудитории писателя. Это и значит – относиться с уважением к своему искусству, потому что без читателя, без слушателя наилучший поэт – мнимая величина. Поэтический дилетантизм расцвел у нас не менее пышно, чем подлинная поэзия». Помочь отличить хорошую поэзию от средней, заметить поэтический талант с первых сборников – в этом и состоит задача критика.

Н. Ровенский никогда не делил поэзию на центральную и периферийную, призывая и критиков любого уровня оценивать каждую изданную книгу по главным эстетическим категориям: «Если мы хотим избавиться от претенциозности и невежественных самообольщений, мы обязаны каждую книжку, в каком бы городе она ни вышла, кем бы она ни была написана, проверять главными эстетическими категориями».

Центральным издательством Казахстана было и остается «Жазушы», поэтому и сборники стихов, увидевшие свет в этом издательстве, становятся главным объектом исследований Н. Ровенского. Речь пойдет о стихах «исследующих и описательных, гражданственных и манерно – эстетских, поисках – плодотворных и бесперспективных, сочинениях, лишенных поисков, свидетельствующих о низкой душевной и литературной культуре». Для нас очень важен взгляд на русскую, казахскую, уйгурскую поэзию и литературу русского критика Казахстана, представителя русской культуры.

На каждой странице книг Н. Ровенского содержатся ценные замечания и обобщения не только о конкретном поэте и писателе, о конкретном произведении, но и мысли более широкого плана. Например, «во все времена критик искал в стихах, если они, разумеется, написаны талантливо, общественное звучание, конфликтность, идущую от раздумий о жизни, правду человеческих чувств, мягкую романтическую интонацию».

Поэт узнается «не по гладким, ловко составленным строчкам, а по новизне его мысли о жизни, о своем времени, о человеке. Именно она обеспечивает поэту (а не просто стихотворцу) оригинальность в слове, красках, музыке. Художественное своеобразие

идет не от стихийного, бессознательного самовыражения, это осознанная, управляемая категория», – пишет Н. Ровенский.

Особое внимание уделял русский критик Казахстана творчеству казахских поэтов на русском языке. «Мы привыкаем к словам, упрощаем их до плоской однозначности, перестаем чувствовать и воспринимать «вертикальный» разрез слова – отложившиеся в нем этнографические, психологические, исторические пласты... Искусство, поэзия без ощущения многослойности слова немыслимы. Бывает, что поэту приходится создавать большое многоплановое произведение, чтобы раскрыть содержание, исторический смысл отдельного слова». Так, в поэме Жубана Молдагалиева «Я – казах» показана смысловая и историческая емкость одного слова, что требует знания истории родного народа, его духовных качеств, умения точно определить его место в современном мире. Поэма потребовала «длительной и упорной исследовательской работы, освоения богатого опыта предшественников, поисков выразительных средств, равноценных столь обширному замыслу».

Говоря о настоящих критиках, Н. Ровенский подчеркивает, что они, «обида не страшась, не требуя венца», анализируют литературный процесс, приветствуют приход новых талантов, раскрывают художественные достоинства выдающихся произведений, потому что одарены глубоким пониманием истинных художественных ценностей. Их книги и статьи не только информируют о литературном процессе, но и несут нам «радость узнавания своеобразных художественных способов отражения жизни».

Таким образом, специфика литературной критики в ракурсе имагологии еще не исследована в казахстанском литературоведении в полном объеме. Появились новые интересные работы в области имагологии: Н.О. Джуанышбеков «Свет Пушкина в Казахстане», З. Сейтжанов «Қытай жэне Монғолиядағы қазақәдебиеті» и др. Н.О. Джуанышбеков выявляет контактно – типологические связи творчества А. Пушкина с произведениями казахской литературы в контексте проблем современного сравнительного литературоведения. В лирике М. Жумабаева тема природы освещается с такой же поэтической силой, как и в поэзии А. Пушкина. Легко обнаруживаются контактно – типологические связи образа узника в поэзии С. Сейфуллина и А. Пушкина, аналогии образов орла и тулпара. Особенно наглядны, по мнению Н. Джуанышбекова, аналогии и параллели свободолюбивых мотивов в творчестве А. Пушкина и С. Сейфуллина.

Критик иной национальности и его взгляд на культуру и литературу иной национальности очень ценны. Суждения представителя другой культуры обладают преимуществами, которыми он оценивает явления художественной действительности со стороны, в контексте развития всей мировой культуры. Он сопоставляет, проводит исследования, творческие параллели. Но самое главное – его оценка, объективный взгляд позволяют дать более широкую картину развития литературного процесса, показать его влияние на развитие культуры и литературы соседних стран.

Концепты разных культур, соприкасаясь, способствуют взаимообогащению.

В статьях Н. Ровенского наблюдается важный момент: о казахских ученых – просветителях пишут русские исследователи – романист и критик. Это очень важно с точки зрения имагологии.

Литература:

1. Маданова М.Х. Актуальные вопросы литературной компаративистики. – Алматы: Ғылым, 1999. – 350 с.
2. Проблемы современного сравнительного литературоведения /Под ред.: НА. Вишневской и А.Д. Михайлова. – М.: ИМЛИ РАН, 2004. – 96 с. – С.23 – 27.
3. Ровенский Н.С. Казахские поэты на русском языке // Ровенский Н.С. Назначить себе высоту. Литературные портреты, статьи, размышления. – Алма – Ата: Жазушы, 1973. – С.40 – 52.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТЕРМИНДЕР

Габдулина М.Г., Аубакирова А.Е.

(М. Қозыбаев ат. СҚУ)

Тәуелсіздікке қол жетіп, дамудың жаңа жолына түскен әрбір халық ұлттық сана – сезімін, бітім – болмысын ана тілінде сезінеді. Өз тілін өзге тілден айыра, ажырата біліп оның даралығын, қадір – қасиетін арттырып, байыта түсудің шараларын белгілейді. Тіл дамытуды саналы реттеудің өзіндік арнаулы тетігін жасайды. Ал оның басты шарттарының біріне терминологияны жүйелеу, жетілдіру ісі жатады. Өйткені әлемдік тәжірибеде қандай да бір тілдің қоғамда қызмет етуі, әсіресе осы заманғы ғылыми – техникалық прогресс пен саяси өмірді қамтамасыз етуге жарамды болуы, оның өзіндік терминологиясының қалыптасуына байланысты бағаланады.

Ақпаратты қолдану мәселесі қазіргі кезде ғылыми техникалық дамудың маңызды факторы болып есептеледі. Сонымен қатар олар тілге де ерекше әсер етеді. Себебі қоғамдық үрдістер мен адамдардың қол жеткізген жетістіктері тілдің қатысуымен жүзеге асып, міндетті түрде тілде көрініс табады. Сондықтан тілді зерттеуші ғалымдар «тілді – қоғамның даму барометрі, қауымның дамуы тілде бейнеленеді» дейді. Осы тұрғыдан келгенде, тіл – адамдардың мәдениетпен алмасуын қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен бірге қоғамдық жұмыстарда да маңызды шарттардың бірі болып табылады.

Соңғы 30 жылда ғылым саласындағы жаңа терминдер саны тез өсті, оларға Ресей ғалымы В. Гак өз еңбегінде: «неогендік» деп сипаттама беріп, тілдің «неологиялық бумнан» өтіп жатқанын дәйектейді. Соған байланысты халық шаруашылық құрылымының күрделенуі, халықаралық байланыстардың дамуы, халықаралық сауда – саттықтың ұлғаюы, ғылыми техникалық кәсіпкерліктің бірігуі, терминологияның зерттелуі терминдердің оңтайлануына әкеледі. Ол дегеніміз терминдердің моделін, үлгісін іздестіруге, белгілі заңдылықтардың орнығуына, әр түрлі терминжасам құрылғыларын пайдалануға, жалпы терминологияның даму үрдісін анықтауға мүмкіндік береді.

Қазіргі қазақ тіліндегі терминдерді жан – жақты зерттеу маңызды шарт болып табылады. Себебі қазіргі таңда терминология ғылымның әр саласының дамуын көрсетеді, жаңа үрдіс пен заңдылықтарды анықтауға Бүгінгі күні қоғамдағы ғылыми техникалық даму терминжасам ғылымына да зор әсер етуде. Табиғатта жаңа құбылыстардың ашылуы, ғылым мен техника салаларының қалыптасуы, олардың дамуы ұдайы жаңа терминдердің пайда болуына алып келеді.

Терминологияға қатысты мәселелер орыс және шетел ғалымдарының зерттеу материалдарында қарастырған Ресей ғалымдары В.Г. Гак, М.И. Фомина, Ю.К. Волошин, М.М. Каплина, А.Г. Лыков, Н.М. Шанский, А.В. Суперанская және т.б. ғалымдардың жұмыстарында терминологияның жекелеген мәселелері қамтылады, жаңа атаулар мен мағыналардың қалай, қандай қоғамдық жағдайда өзгеріске түсетіндігі айтылады. Шетел ғалымдары Г. Рондо, Д. Хамли зерттеулерінде әртүрлі салалардағы жаңа терминдер көрсетіледі.

Қазақ тіл білімінде А. Байтұрсыновтың, Қ. Жұбановтың, С. Аманжоловтың, М. Балақаевтың, Ө. Қайдардың, Ө. Айтбайұлының, Ш. Құрманбайұлының еңбектерінде терминологияның жалпы мәселелері, сонымен қатар жаңа атаулардың жасалу жолдары, басқа тілден термин ретінде сөз қабылдау сияқты мәселелер қарастырылады.

Тілдің қолданыс аясының кеңейіп, арнаулы салаларда қолданыла бастауына байланысты әсіресе, оның лексикалық қорында көптеген өзгерістер болады. Соңғы жылдар көлемінде қазақ тіліндегі сөзжасам, терминжасам үдерісі біршама жанданып,

сөздік құрамымызға жүздеген жаңа атаулар қосылды. Жалпы жұртшылықтың көз – құлағы үйренісіп, жаппай қолданысқа көшкен атаулармен қатар, бірізді қолданылу дәрежесіне жете қоймаған сөздер де аз емес. Мысалы: социолект, демолект.

Грек, латын негізінде жасалған неонимдердің қатарына ономастика терминдері кіреді. Ресей ғалымы Н. Подольскаяның пікірінше, бұл ғылыми бағыттағы терминологияның 90% грек, латын термин элементтерінің негізінде жасалған. Ал қазақ тіл білімінде орыс тілі арқылы еніп өзгеріссіз қолданылады. Ономастикалық неонимдер мынадай қалып бойынша қолданылады. Мысалы: элемент + оним: гидроним, антропоним, *элемент+икон* /тізім, сөздік дегенді білдіреді/, гидронимикон, антропонимикон.

Баспасөз бетінде жиі кездестіруге болатын – *iste*, – *isme* жұрнақтары зат есім сөздерден жасалады. – *iste* жұрнағы көбінесе жалқы есімді білдіретін белгілі бір саяси және ғылыми ағымға немесе жаңа мамандыққа тиесілі. Мысалы, *gliogiste, enseigniste, neoniste, terroriste*; Зат есім, сын есім, етістік тудыратын – *isme* жұрнағы өнімді жұрнақ болып саналады: *terrorisme, nutritionisme*; Бұдан аңғаратынымыз – *iste*, – *isme* жұрнақтарының семантикалық және морфологиялық жолмен жасалуы.

Тіл білімінің дербес бағыты ретінде социолингвистика 20 ғасырдың орта кезінде қалыптасты. Бұл саладағы неонимдер көбінесе грек, латын терминдік элементтерін және терминжасам қалыптары қолданылады. Осының ішінде өнімді қалып болып саналатындар *глоссия, лект* элементтерінен құрылатын терминдер. Мысалы: диглоссия грек. Қоғамда екі не бір тілдің екі формасының әр түрлі функционалды ортада бір мезгілде өмір сүруі. Диглоссияның қостілділік пен көптілділіктен айырмасы оны қолданушылардың әлеуметтік сипаты жағынан әр түрлі дәрежеде болуында. Осы элемент құрамына кіретін өнімді терминдік қалыптың негізін құрайды. Мысалы: эндоглоссия, экзоглоссия, этноглоссия. Социолингвистикалық зерттеулерде диалект терминінен алынған *лект* элементі құрамына кіретін қалыптар пайда бола бастады. Мысалы: социолект, демолект.

Қазіргі уақытта қазақ терминдерін қалыптастыру барысында қазақ тілінің бар байлығын сарқа пайдалана отырып, жаңа терминдер жасау, бұрынғы интертерминдерді аудару ісі, салалық терминология мәселесі қарастырылуда. Терминология мәселесімен белсене араласып жүрген ғалымдардың зерттеу еңбектері қазіргі қазақ терминологиясының бағыт – бағдары болып отыр. Соңғы жылдары Шерубай Құрманбайұлының терминология саласында жүргізген зерттеулері баршылық әрі өте құнды. Ол терминология жайында, қазақ тілінің терминқор құраушы негізгі лексика көздері, терминжасам тәсілдері, қазақ терминологиясының бүгінгі жайы мен болашақтағы дамуының бағыт – бағдары туралы зерттеу жүргізді, соның ішінде жүйелілікке де назар аударған [1, 55 б].

Әр саланың ұғымдарының өзара байланысы, иерархиясы, сатылық, түрлік қарым – қатынасы ұғымдық, логикалық тұрғыдан қалай жүйелі болса, тілдік тұрғыдан да сол ұғымдардың жүйесін көрсететіндей етіп таңбалау қажет болады. Сондықтан да тілдік бірліктер терминдердің ұғымдар жүйесінің ерекшелігін көрсетіп бере алатындай сөзжасамдық жүйелілікке негізделіп жасалып, соның негізінде терминологиядағы жүйелілікке қол жеткізу көзделеді. Терминологиядағы жүйелілік ұғымдар жүйесінің аралық байланысын тілдік бірліктер атау сөздер арқылы да жүйелеп беру болып табылады. Кейінгі жылдары да бұл тәрізді бір тектес ұғымдардың өзіндік ерекшелігін көрсетіп бере алатын үлгілес терминдердің жасалып жүргендігін айту керек. Мысалы, солардың қатарына тілші ғалым Ә. Жүнісбек жасаған фонетика терминдерін жатқызуға болады. Олар – *м*, – *ым*, – *ім* форманттары арқылы жасалған терминдер. Бұл терминдер қатарына үндесім (сингармонизм), жуысым (шелінность), тоғысым (смычка) сияқты терминдер де кіреді. Мұндай терминдерді терминологиядағы жүйелілікті бұзып тұр деуге ешқандай негіз жоқ.

Терминдер, терминдер жүйесі, жалпы терминология мәселесі тілдің лексикалық құрамындағы бүтін бір проблема ретінде көптен бері зерттелініп келгендігі белгілі.

Оларды зерттеп, құрастыруда тіл мамандары да, басқа да ғылым салалары өкілдерінің біршама еңбектері қарастырылды. Соңғы жылдары ғылым мен техниканың белгілі бір салалары бойынша жарық көрген терминологиялық сөздіктерді, оқулықтарды салыстыру арқылы оған анық көз жеткізуге болады. Бір ғана термин түрліше аударылып, әр сөздікте әр түрлі деңгейдегі оқулықтар, ғылыми еңбектер мен баспасөз беттерінде түрліше қолданылып жүр. Терминдердің қалыптасу процесінде грек – латын термин қоры жетекші орын алады. Грек және латын шығу терминдері мәтіндегі күрделі семантикалық – концептуалды қатынастарға енуге қабілетті. Гибридтік терминдер де өте кең таралған, яғни. көп тілділікке негізделген терминдер. Мысалы, аффикссіз жол, вербальды презентация, модульдік мағына, болжамды қосындылар, халықтық этимология, т.б.

Қазіргі уақытта, «терминдердің басып қалуы» жағдайында (тілде пайда болып отыратын жаңа сөздердің 90% – дан артығын терминдер құрайды). Лингвистикалық терминология, бір жағынан, жоғары дәрежеде консервативті (не сонау антиктік кезеңде пайда болған терминдерді қолданады), ал екінші жағынан – бұл ашық, үнемі түрде толықтырылып отыратын жүйе. Мамандардың есептеуі бойынша, орыс, ағылшын, француз тілдері сияқты тілдердің неологизмдерін тіркеп отыратын сөздіктерде жаңа сөздер мен мағыналар 50% бастап 80% дейін құрайды [2, 121 б].

Қазіргі жағдайда лингвистикалық терминологияны сапалы жаңарту басталды. Терминология барлық дәстүрлі әдістермен жаңартылады, талданған терминдердің көпшілігі (90% – дан астамы) греколатиндік дәстүрге жататын сөздер. Ғылым мен қызмет өрісінің түйіскен жерінде жаңа білім салаларының туу дәуірінде, синтез дәуірінде танымдық, философиялық, прагматикалық парадигмалар шеңберінде интегративті сипаттағы терминдердің үлкен қабаты пайда болды. Олар жаңа ұғымдарды көрсетеді. Қазіргі қазақ тілінде терминдер санатына өтетін көптеген номенклатуралық бірліктер пайда болды, жүйе ұғымының өзі кеңейді, терминдердің қарым – қатынасқа ауысуы байқалады, жаңа белгілер пайда болды. Лингвистиканың өзінде бастапқыда лингвистикалық емес терминдер пайда болды, мысалы, концептология, т.б.

Қазіргі ғылыми стильде терминологиялық жүйелер арасында алмасу жүреді. Ақпараттық қоғамдағы лингвистикалық терминология терминологияда болып жатқан жаңа үдерістерді көрсетеді. Онда сөздіктерді құру мен пайдалану үшін компьютерлік бағдарламалар мен технологияларды қолдану үрдісі байқалады. Лингвистикалық терминология жаңа терминдерді сіңіреді, соған байланысты терминологияда жаңа терминологиялық бірліктерді сипаттау міндеті тұр.

Лингвистикалық терминология – ішкі жүйелерден тұратын күрделі жүйе. Тілде пайда болатын жаңа лингвистикалық мектептер мен бағыттардың терминдері терминологиялық дәстүрлерге бағытталған. Қазіргі лингвистикалық терминология әр түрлі топтар мен топшалардан тұрады: дәстүрлі лингвистикалық терминдер, тілдің жалпы теориясы ұғымдарын білдіретін терминдер, әдебиеттану терминдері, мәтіндік лингвистика терминдері, риторикалық терминдер, когнитивті, прагматикалық шеңберде пайда болған терминдер, философиялық парадигмалар және басқалар. Ғылыми стиль ХХІ ғасырда әр түрлі өзгерістерге ұшыраған дәстүрлі лингвистикалық терминдердің кең қабатын сақтап қалды. Өткен ғасырдың соңында сөйлеу мәдениетінің интенсивті дамуы осы білім саласындағы терминологиялық жүйенің кеңеюіне ықпал етті. Қазіргі тіл білімінде әдебиеттану терминдерінің жаңаруы стилистиканың, сөйлеу мәдениетінің дамуына байланысты. Ақпараттық қоғамда лингвистикалық терминология шеңберінде риторикалық идеяларға оралуға байланысты риториканың терминологиялық жүйесінің қарқынды даму тенденциясы байқалды. Соңғы уақытта лингвистикалық бірліктерді зерттеуге әр түрлі көзқарастар үйлескендіктен, лингвистикалық терминология сабақтас ғылымдар терминдерімен толықтырылды.

Қазіргі қазақ тілінде когнитивті парадигманың көптеген терминдері жиі кездеседі: когнитология, таным архитектурасы, интерпретация, категориялау, когнитивизм,

когнитивті грамматика, танымдық база, когнитивтік лингвистика, когнитивті метафора, когнитивті психология, когнитивтік семантика, танымдық сфера, қарым – қатынастың когнитивті сферасы, когнитивті теория, когнитивті – дискурсивті парадигма, когнитивті – коммуникативті талдау, когнитивті акцент, когнитивті талдау, компьютерлік метафора, концептуализация, психикалық лексика, модуль, генеративті семантика, психоллингвистика, анықтама, сценарий, сана, кадр, гносеология, т.б. Когнитивизм шеңберінде жаңа түсініктемелер алған ұғымдар: активация, ассоциация, интерпретация, ақпарат, категориялау, стиль (танымдық). Жаңа мектептерді, бағыттарды білдіретін терминдер (когнитивтік лингвистика, когнитивті грамматика, когнитивтік семантика, когнитивті психология, психоллингвистика, жасанды интеллект, когнитивті метафора, антропология, ақпарат теориясы, кибернетика, лингвистикалық деректерді когнитивті өңдеу, кейс грамматикасы, процедуралық семантика, гносеология); когнитивті модельдерді білдіретін терминдер (сценарий, кадр, таным архитектурасы, танымдық модель, танымдық жүйе, концептуалды құрылым, схема).

Қазіргі тіл білімінде прагматикалық парадигманың көптеген терминдері жиі кездеседі (адресат, адресат, агент, контекст, қарым – қатынас жағдайы, тұлғааралық қарым – қатынас, ақпараттық сөйлеу әрекеттері, клишелер, сөйлеу формулалары, директивалар, тілдің прагматикасы, прагматикалық функция, тілдік тұлғаның прагматикалық деңгейі, прагматикалық лингвистика, бастапқы фатикалық реплика (бастапқы байланыс орнататын реплика) прагматикалық деңгей, актант, сөйлеу актілерінің теориясы, прагматикалық). Қазіргі қазақ тілінде көптеген грек – латын терминдері жиі кездеседі. Термин элементтерінің көбі зат есімдерден құралған: – gram, idio – , – glossia, – vok – , – verb – , antrop – , – phon – , – log – , – lee – , – lingu – . Сонымен қатар этимондары префикстер мен предлогтар болып табылатын жиілік элементтері бар: a – (ad –), anti – , de – , in – , co (n) – , re – , trans – , quasi – , post – , retro – , sub – , super – , supra – және басқалары.

Терминдер бір мағыналық термин элементінен, мағыналық және қызметтен тұруы мүмкін, мысалы, сөз тіркесі, форма, морф пен префикс, ингрессивті, мутациялық және т.б. қызмет терминінің мүмкін болатын элементтері бар екі мағыналық терминнің элементтері: морфология, лингвистикалық статистика, лексикология және т.б.

Лингвистикалық материалды талдау нәтижесінде туынды типтегі тізімдерді антроп (о) – (антропоним, антропоцентризм), интер – (интеркоммуникем, интерлингва), пара – лингвистика, парapsихология) терминдерімен толықтыратын жаңа терминдер анықталды. – (социоллингвистика, социолект, социолема), микро – (микротекст, микроконтекст, микротема, микропонимия, микросемантика, микросегмент), макро – (макротекст, макротема, макроэтноним, макросемантика, макросегмент), этно (этнография, этнопсихология, этнонимдер, этнонимдер, поли – (полистизм), – ология (гносеология, когнитология).

Лингвистикалық терминологияда синонимия, дублет, омонимия, антонимия қатынастары бар. Қазіргі қазақ тілінде терминологиялық дублеттер мен синонимдер жиі кездеседі. Лингвистикалық тұлғаны сипаттау кезінде тезаурус пен когнитивті терминдер дублет ретінде қолданылады, ал лингвистикалық бағыттарды сипаттағанда когнитивті лингвистиканың терминологиялық фразасы қолданылады. Терминдердің ерекшелігіне қарай, бір контексте терминдер дублет, екіншісінде синонимдер ретінде әрекет етеді. Семантика мен мағына терминдері синонимдер, бірақ дублеттер емес. Бөлек тілдік бірлік семантикаға ие бола алады, ал мағынасы контексте ғана пайда болады, егер біртұтас мәтін болмаса, мағынасы болмайды. Терминологиялық синонимдердің мысалдарына мыналар жатады: лингвофилософия және тіл философиясы, когнитивті – танымдық (когнитивті лингвистика, Демек, дублеттер бір – бірін толығымен алмастыра алады, ал синонимдер реңктермен ерекшеленеді.

Жаңа ғылыми стильде терминдердің бір саладан екіншісіне ауысуы мүмкін, яғни транстерминологизация жүреді. Транстерминологизация нәтижесінде салааралық

омонимдер пайда болады. Мысалы, изоморфизм термині математика мен лингвистикада, логос – тіл білімінде, философияда, математикада, риторикада т.б. Сондай – ақ термин – антонимдер де байқалады: актуализация – деактивация, терминология – детерминология, проклитика – энклитика, индикативті – пассивті және т.б.

Термин элементтерінің қызмет етуі кезінде омонимия құбылыстары байқалады: верб – элементі екі мағынада қызмет атқарады: 1) етістіктің көрсеткіші (превервал, девербативті, постверб); 2) сөзді көрсету (вербалды, вербализация); мета – элемент термині: 1) «жоғары деңгейдегі құрылыс» (метатіл, метатеория), 2) «ауысудың көрсеткіші» мағынасы (метаземия, метатония); синонимдік термин элементтері: екі өлшемділік, қосарлылық» мағынасы бар би – , биполярлық, биномдық; дилогия, диглоссия, дифтонг, дирема; «ғылым» мағынасындағы – графика термині – элемент – ология терминінің синонимі: лексикология, аспектология, түркология, орфография, фразеология, терминология, морфология; антонимдер: «бір бөлікті, бір өлшемділік» мағынасындағы моно (монофтон, монопредикативті, моносемантикалық, моносемия, моносиллаб, монотоникалық) және «көп бөлікті» мағынасы бар поли – термині көп өлшемділік: (полифтон, полипредикативті, полисемантикалық, полисемиялы, полисиллабты, политоникалық); гипер – «артық, жоғары дәреже» және гипо – «әлсіреу, төменгі дәреже» мағынасымен: гипероним, гипоним, гипермәтін, гипотекст, гиперлексема, гиперфонема; макро – «үлкен әртүрлілік»: макросегмент, макромәтін, макро контекст; микро – «кіші» микросегмент, микротекст, микроконтекст; іштей «ішінде болу»: (интралингвистикалық) және экстра – «сыртта болу»: экстралингвистикалық.

Қазақ терминологиясының заңдылықтары мен негізгі принциптерін жасауда тіл мамандарының үлкен маңызы болды. Тіл бүгінгі деңгейіне жету жолы оның тарихына толығу, толысудың әрбір кезеңіне лайықты із қалдырып, сан түрлі жолдармен дамығандығын көреміз.

Терминдерді қалыптастырудағы басты нысана – атаулардың қысқа да нұсқа, мән – мағынасына қарай ұлттық дүниетаныммен үндесіп жататын балама табу дер едік. Сондықтан да әрбір ұсынылған терминдерді қолданыс барысында таңдап, ой елегінен өтуін қадағалап отыру қажет. Себебі терминдік атаулар тек қолданыста ғана қалыптасады.

Әдебиет:

1. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясының өзекті мәселелері. – Астана, 2012. – 228 б.
2. Лейчик В.М. Новое в науке о терминах // Вопросы языкознания. 2003. № 5. 118 – 127б.
3. Құрманбайұлы Ш. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі. – Нұр – Сұлтан, 2019. – 593б.
4. Сүлейменова Э.Д., Шәймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Астана: Арман – Пв, 2012. – 392 б.

ӘОЖ 81.367

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДА ҚОЛДАНЫЛҒАН ҮЙІРЛІ АНЫҚТАУЫШТАРДЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Есматова М.Т., Сұлтанова С.А.

(М. Қозыбаев ат. СҚУ)

Сөйлем мүшесі өзі жасалған сөздің құрамына қарай дара, күрделі және үйірлі болып бөлінеді. Дара мүше бір сөзден жасалса, күрделі мүше екі немесе одан да көп сөзден жасалғандықтан солай аталады. Ал үйірлі мүшенің жасалу құрамы жағынан күрделіге ұқсас болып келеді. Яғни, үйірлі мүше күрделі мүше тәрізді екі немесе одан да көп сөздерден жасалады. Бірақ құрылымдық, семантикалық жағынан күрделі мүшеден

ерекшеленіп ажыратылады. Үйірлі мүшені құрайтын сөздер өз алдына предикатты бірлік болатын бастауыш – баяндауышқа бөлінетін жай сөйлем құрамдас болып келеді. Үйірлі анықтауыштар – қазіргі қазақ тілінде етек алып, қанат жайған синтаксистік құбылыс. Үйірлі анықтауыш туралы Г. Байтоғаева «Сложные определительные конструкции от других определений отличаются более широким содержанием, большими возможностями выражать различные оттенки признака определяемого предмета» дейді [1, 23 б]. Бірақ Г. Байтоғаева үйірлі анықтауыштың осындай ерекшелігін көре отырып, үйірлі мүше атаулыны бағыныңқы сөйлемдердің қатарына қосады.

Г. Байтоғаева үйірлі анықтауыштардың жасалуында үш түрлі жолды көрсетеді де, бірінші типіне есімше деген есімшелі көмекші етістігінің байланыстырушылық қызметін алады. Бірақ үйірлі мүшенің (анықтауыштық) жасалуы мұнымен шектелмеуі керек. Қазақ тілінде үйірлі анықтауыштар үйірлі мүшенің басқа түрлеріне қарағанда өте көлемді. Ең алдымен, үйірлі анықтауыштың екі түрлі қасиетіне тоқталу керек. Олар:

1. Үйірлі анықтауыш пен күрделі анықтауышты қалай айыра білу керек.

2. Үйірлі анықтауыш құрмалас сөйлемнің компоненті емес, сөйлемнің тіркесе байланысқан мүшесі.

Бұндай сөйлем типтерін Қ. Жұбанов тек құрмалас сөйлем (ол құрмалас сөйлемді күрделі деп атауды ұсынған болатын) ретінде ғана таниды. Мысалы: «Ал, жұрт мақтайтын жырау – осы» деген сөйлем күрделенген жай сөйлем. Күрделену себебі – жұрт мақтайтын – қандай жырау деген сұраққа жауап беріп, бастауыштық – баяндауыштық қатынаста тұр. Егер ішін жарып қарасақ, бөліп алатын болсақ, онда жеке бір предикаттық қатынаста жұрт – бастауыш, мақтайтын – баяндауыш болар еді. Алайда бұл сөйлемде екеуі қосылып барып, жыраудың анықтауышы болады, өйткені «мақтайтының» тек өзі бұл арада анықтауыш емес, мақтайтын жырау десек, мағынасы өзгеріп, өзін өзгелер мақтайтын емес, өзін – өзі мақтайтын Науаи сияқты құдай ұрған болып шығады, – деп үйірлі мүшелерді құрмалас сөйлемнің компоненті ретінде қарастырған [2, 230б].

Сөз тіркесі әуелі сөйлем мүшесімен байланысты болады. Содан кейін сол сөйлем мүшелері мен ойды аяқтайтын бір единица құрылады. Үйірлі анықтауыш жасаудағы есімшенің қызметін Г. Байтоғаева алты түрлі жағдайда береді.

1. Үйірлі анықтауыш тек қана субъект – предикаттық сөздердің қатынасынан болады. Мысалы: Бегдәлі айтқан сөз есінде болғандықан, ояз қағазының жайын қайтадан анықтай сұрап бастады да, сол қағазды өзі де оқымақ болып қол созды (М. Әуезов).

2. Үйірлі анықтауыш субъект – предикаттық қатынасағы сөздер және басқа да тұрлаусыз мүшелердің қолдауынан болады. Мысалы: Сібірдің бармақтай – ақ шолақ сұлысына бөртіп шығыпты.

3. Үйірлі анықтауыштар дара, күрделі анықтауыштармен қатар келеді. Мысалы: Осылай отырғанда үйге екі көзі қызарған, ұзын бойлы, жуан денелі бір шал кіріп келіп, Ғайшаның қасына отырды.

4. Үйірлі анықтауыш сабақтас құрмалас сөйлемге ұқсас тұрғанымен, ол сөйлем болмайды, тек қана мүше болады. Мысалы: Бұл қызым десе, ол папа деп жатқан Елизавета көз алдына елестегенде, Байжан тұла бойы өртеніп бара жатқандай, жамылып жатқан көрпесін аяғымен серпіп жіберді.

5. Бірыңғай үйірлі анықтауыш күйінде келеді. Мысалы: Жолаушылар қозылар жаңа жамыраған, иттері үріп шулаған, құлындарын шіңгірлеп кісінеген, көп үнді, даңғаза болған ауылдың үсінен шықты.

6. Көсемшелі – есімшелі бірыңғай үйірлі анықтауыштар. Мысалы: Алды қырқаларды асты, арты әлдеқайда келе жатқан жаяулар жолдың бойында қыбыр – қыбыр етеді (С. Бегалин).

Сонымен бірге, үйірлі анықтауыштар төл сөзді сөйлемнен де жасалады. Төл сөз үйірлі анықтауыш болу үшін автор сөзімен арасындағы байланыстырушы сөз де көмекшісіне жалғанған есімшенің – ған, – ген, – тын, – тін жұрнағы ғана болу керек.

Мысалы: «Ғалым болып ешкім тумайды, жетіледі оқумен, шебер боп ешкім тумайды, үйреніп болар оқумен» деген мақал дұрыс айтылған. «Жолы болар жігітке жолдан жолдас қосылар» дейтін әңгіме бар ғой. Осы мысалдардағы мақал – бірінші сөйлемдегі бастауыш, әңгіме – екінші сөйлемдегі бастауыш. Алдындағы есімшелі деген, дейтін деген сөздермен қосылып, төл сөздер қандай? деген сұраққа жауап беріп, сөйлемде үйірлі анықтауыш болған.

Кейде үйірлі анықтауышқа енетін төл сөзді автор сөз ыңғайында айту арқылы да келтіре береді. Мұндайда көсемшелі де көмекші етістік пен есімше қатар қолданылады. Мысалы: Тұрлығұл Медеуден Кеншалғынды даулайды деп етіген хабарға ол сенбеді (І. Есенберлин). Ол қай хабарға сенбеді? деген сұраққа: деп естіген деп жауап бергеннен гөрі анық, ашық болу үшін Тұрлығұл Медеуден Кеншағынды даулайды деп естіген – деп жауап беру әрі ұтымды, ақылға қонымды.

Сонымен, үйірлі мүшелердің пайда болуына «сөйлем мүшелерінің орнынан ауысуына, екінші жағынан, етістік баяндауыштың есімшеге айналуына байланыстыра қараймыз. Үйірлі мүшелердің негізгі белгілеріне мыналарды жатқызамыз:

- 1) Үйірлі мүшелердің тобымен жүріп, бір ғана сұраққа жауап беруі;
- 2) Жай сөйлем мүшелерінен үйірлі мүшелердің интонациялық ерекшеліктерінің болмауы.

Бұл ерекшеліктер үйірлі мүшелердің сабақтастардан ара жігін ажырататын негізгі белгілері деп танымыз. Тағы бірнеше мысал талдап өтейік, себебі жұмысымыз көркем шығармалардағы үйірлі мүшелердің қолданыс ерекшелігіне арналады. Мысалы: Үрлеген желден бетіне ирек түскен, даланы жапқан тұтас қар ол күні жерді бауырына басып жатқан аққудың қанатына ұқсайтын (С. Мұқанов). Қар қандай? Ирек түскен – үйірлі анықтауыш. Тіркесте ирек – бастауыш, түскен – есімшеден болған баяндауыш. Боран мен аяз кезектесіп, бірінің артынан бірі басатын Сібірдің қаһарлы қысында «майтоңғысыз» атанатын кейбір күндер болады (С. Мұқанов). Қандай күндер? – «Майтоңғысыз» атанатын – үйірлі анықтауыш.

Бакытты өмір кезінде Бар әлемде теңі жоқ Бакытты бала туады (Жамбыл). Амантай қабырғаласып соғысып барады деген хабар шықты (С. Мұқанов). Бұндағы үйірлі мүшелер есімше (жап – қан, баса – тын), сын есім (кең), есім (жоқ) және есімше тұлғалы көмекші етістіктерден (деген) жасалғаны көрініп тұр.

Күрделі анықтауыштар мен үйірлі анықтауыштардың айырмашылығына да тоқталып өтуді жөн көріп отырмыз, себебі оқушылар сөйлем мүшелеріне талдау кезінде осы екі түрін шатастырады. Анықтауыштар басқа сөйлем мүшелері тәрізді, әлденеше сөзден де құралады. Олар өзара берік байланыса тұрған сөз тіркестері болады: ұзын бойлы жігіт, ақ сақалды адам, ши барқыт қамзолды келіншек, өңі сұп – сұр адам, жасы үлкен кісі, т.б. Бұл аталған анықтауыштар – күрделі, себебі зат есімдер мен туынды сын есімдерден құралған. Ол анықтауыштардың құрамындағы сөздердің алдыңғылары соңғыларын анықтап барып, сол сөз тіркесі түйдекті тобымен басқа зат есімді анықтайды. Сондықтан мұндай күрделі анықтауыштарды өзара атрибуттық қатынастағы сөздерден құралған күрделі анықтауыштар деп қаралады. Ал екінші топтағы өңі сұп – сұр, жасы үлкен дегендер зат есім мен сын есімнен құралған. Бұлар өзара анықтауыштық ыңғайда айтылмаған, бірі – бастауыш, екіншісі оның ыңғайында айтылған. Сөйтіп тұрып олар сол оймен басқа заттарға тікелей қатысты болып тұр. Ондай анықтауыштарды предикаттық қатынастағы сөздерден құралған үйірлі анықтауыштар деп қараймыз.

Атрибуттық қатынастағы күрделі анықтауыштар анықталатын заттардың шоғырланған тікелей сапасы ретінде жұмсалады: ұзын бойлы жігіт, ат жақты кісі, т.б. Ал предикаттық қатынастағы үйірлі анықтауыштар анықтайтын сөздерін басқа заттардың сапалары арқылы анықтайды: бойы ұзын кісі, малы көп кеңшер, сен көрген бала, ұяты бар келіншек, т.б.

Күрделі анықауыштар тобындағы сөздер өзара қабыса және матаса байланысқан әр түрлі сөз таптарынан құралады: ақ орамалды, ұзын бойлы, майда жалды, төрт қырлы, ат жақты, ақ күмістей, т.б. Үйірлі анықтауыштар тобының құрамындағы сөздердің бірінші сыңары зат есім, жіктік, өздік есімдіктері болады да, олар түбір күйінде не тәуелдік жалғауының көбінесе ІІІ жағында айтылады. Ал олардың сыңары сын есім, есімше және бар, жоқ, көп, аз деген сөздер болады. Мысалы: Бұрышта үсі суық таяқ тұр. Аласы аз қара көзі нұр жайнайды. Талабы жоқ бала білімнен құр қалады. Басы аппақ, денесі керген төстіктей... белгілі Иван келді.

Күрделі және үйірлі анықтауыштар дауыс ырғағы жағынан да бір ритмикалық топ болып келеді. Сөйтіп, үйірлі және күрделі анықтауыштар өзара байланысқан бірнеше сөздерден құралып, сол тұтас күйінде бір сөзді анықтайтын болады.

Үйірлі анықтауыштың жасалуы әр алуан. Үйірлі анықтауыштар есімшенің өткен шақтық түрінен жасалады. Оған мына мысалдарды келтіріп, талдап өтейік.

Алты ай бойы ерлік салқа төрім берген Отырар,

Алты ай бойы алапатта жеңілмеген Отырар

Алты – ақ күнде жермен жексен қирады (М. Шаханов). Қандай Отырар – төрім берген – үйірлі анықтауыш. Отырар қандай? – алапатта жеңілмеген.

Мына сен айтқан көпшілікке әшкере болмаған құпия ғой. – қандай құпия? – әшкере болмаған – үйірлі анықтауыш.

Екі аңшы келе жатқан бөктер бетегелі төскей болаын. Есімшенің келер шағы да белгілі сөздердің тобы белгіленіп үйірлі анықтауыш жасайды.

Кісі болар баланың атынан таны, ат болар тайды бойынан таны (мақал). Ат болар құлынның бауыры жазық келер, адам болар баланың маңдайы жазық келер. Қайта кірер есікті қатты жаппа. Кісі бола, ат бола, адам болар – үйірлі анықтауыштар.

Есімшенің ауыспалы шақтық формасы да үйірлі анықтауыш жасағанда басқа сөздерді үйіріп не субъект – предикаттық қатынаста, не предикат басқа мүшелерде жасала береді. Мысалы: Су өтпейтін плащ ілулі тұр. Осы қаланың шетінен елдің көп кернеуі түсіп жүретін жұпыны ғана қора – жай салып алған. Сөйтіп, осы жағада өзі пәтер етіп жүретін Ташкенттік Құрмаштікіне көшті. Осы мысалдардағы үйірлі анықтауыш негізгі туынды сан есімдердің зат есімнен субъект – предикаттық ыңғайдағы тіркесінен де жасалады.

Кішкентай ғана төбесі жабық шыр қорасы бар. Білегі жуан қамшылары қырау жан жал қойларда осылар. Жеке басы ерікі шаруалар азая береді. Азық сарайының жанында бетін екі жаққа түзеп, машина, көлігі аралас екі керуен тұр. Мұндай үйірлі анықтауыштың құрамында басқа сөз бола бермейді. Бұлар субъект – предикаттық қатынаста ғана тұрады. Өйткені бұлар есім құрылымды сөйлемге өте жақын болады.

Зат есім мен сын есімнің субъект – предикаттық қатынаста да үйірлі анықтауыш бола алады. Мысалы:

Қазақ пен қалмақ көрші заман болған.

Жылы жоқ шабысудан аман қалған.

Қара күш сотқарлықпен ел бастаған,

Екі елде аң тәрізді надан болған (М. Жұмабаев).

Іші алтын сырты күміс сөз жақсысын, қазақтың келістірер қай баласы. Асты қызыл кірпіш, үсті ағаш қоңыр шатырлы екі қабат үй айнадай көзге көрікті. Бірқатар үйірлі анықтауыштың құрамында зат есім етістіктен болған туынды сын есімдер де кездесе береді.

Көше жақтан күн түскіш бөлмені таңдап алатын. Сонау жерде құлыны қостаулы, аяғы шідерлеулі торы бие жайылып жүр. Есім құрылысы үйірлі анықтауыштар есімдіктер мен есімдерден де жасалады. Онда біз оқитындай кітап жоқ екен. Мен дүкеннен сен алғандай өрік әкелдім. Үйірлі анықтауыш қызметінде субъект – предикаттық ыңғайдағы керек етіп тұратын көп, аз және осыларға синонимдер бір қатар сөздер қолданылады.

Мысалы: Мұсағұл, Жидебай барақ сияқты үш үлкен қорықты жағалап отырған саны көп, дәрмені аз ғана ауылдарды күн шығыс жақтан бастап күн батысқа дейін шарлап шыққан. Бейнесі көп, берекесі аз өміріміздің шыңы Абай аға. Әсіресе әжімі мол үлкендер пішіні бір қызық хикая тәрізді. Қақаған ақ күмістей кең маңдайлы аласы аз қара көзі нұр жайнайды. Үйірлі анықтауыштар субъект – предикаттық қатынасты құруды қажет ететін бар, жоқ сөздерінің тіркесіне болады.

Қыс ақ кебін, жаз сары
Орманы жоқ, шуы жоқ.
Тауы да жоқ, суы жоқ,
Мәңгі өлік сахарасы.
Сарыарқа деген жерім бар
Неге екенін білмеймін
Сол арқамды сүймеймін (М. Жұмабаев).

Сыпайы жүзі бар, аз сөзді ұстамды Еркежан бұлармен сәл салқындау амандасты (М. Әуезов). түні бойы ұшы – қиыры жоқ мазасыз ойдың ұшығына жете алмай әбден сілесі қатқан Тұрарбектің таң алды ғана көз ілінді. Мешіт медресесімен байланысы жоқ, намазға бас қоймайтын көп қала халқы хабарланды. Ол – басында ақ елтірі жеңіл бөркі бар, кесек мұрын, бурыл сақалды кісі еді.

Қазақ тіліндегі үйірлі анықтауыштар өзі анықтауыштық функциядағы ілік жалғаулы есім сөзін анықтайды. Мысалы: Шаруашылығы өркендеген колхоздардың адамдары да аянбай еңбек етеді. Мұндағы шаруашылығы өркендеген – деген тіркес бірден адамдары да деген бастауышты анықтайды.

Үйірлі анықтауыштың қызметін зат есім мен сан есімнің субъект – предикаттық қатынасы да атқара алады. Мысалы: Алыстағы бес шақырым кеңшарға жақсы жол салынып жатыр. «Үйірлі анықтауыштар анықталушы мүшенің толық деңгейде жан – жақты суреттей анықтайды. Сол себепті үйірлі анықтауыштар мағынасы жағынан суреттеме анықтауышқа жатады» дейді Қ.Шаукенов [3, 676]. Мысалы: Қолына жез құман ұсаған, иығына шетін кестелеген хиуа, сүлгісін жапқан бала жігіт сұлтанның өзіне қарай жақындауын күтіп анадай жерде үн – түнсіз тұр. Елден жаз ортасында шыққан сарбаздар дірдектеп тоңа бастады. Қорыта айтқанда, үйірлі анықтауыштың екі түрлі ерекшеліктерін көрсетуге болады.

1. Анықтауыш анықтайтын сөзінің алдында тұрақты орын алып тұрады.

2. Үйірлі анықтауыштың екі сөйлемді байланыстырушылық қасиеті болмайды, оның өзі анықтайтын сөзінен мағыналық қатынасы болады. Үйірлі мүшенің қай – қайсысындағы интонация да қарапайым сөйлем мүшелеріндегі интонациямен бірдей болады. Бұлардағы сөйлемдегі интонация болмайды. Мысалы: Өз ішінде шартты түрде бастауыш пен баяндауышқа жіктелетін немесе сын есімдер мен есімше тұлғаларына аяқталатын анықтауыш үйірлі анықтауыш деп аталады. Жаны сұлудың(кімнің?) тәні сұлу. Қабілеті бар (қандай?) оқушы мақсатына жетеді. Қапырық ауаға тұншыққан (қай?) жолаушылар қалың талдың көлеңкесіне келіп саялады.

Үйірлі мүшелер құрамына қарай күрделі сөйлемдерден де болатынына тағы мынандай мысалдар келтіруге болады: Бұл сансыз елді өзіне бағындырып, айбатынан ай жасырынған Темір (Ғ. Мүсірепов). – ған формалы есімшеден болған анықтауыштардың бәрін үйірлі мүшелер деп тануға болмайды.

Қарайтын кісісі жоқ мүгедектерге үй салдырып берді деген сөйлемде қай мүгедектерге деген сұраққа үйірлі анықтауыш – қарайтын кісісі жоқ деген тіркес жауап береді. Өрнек кеңшары – мындаған малы бар, үлгілі фермалары бар бай кеңшар. Бұл сөйлемдегі үйірлі анықтауыш – малы бар, фермалары бар тіркестер.

Үрлеген желден бетіне ирек түскен, даланы жапқан тұтас қар ол күні жерді бауырына басып жатқан аққудың қанатына ұқсайтын. Боран мен аяз кезектесіп, бірінің артынан бірі басатын Сібірдің қаһарлы қысында «майтоңғысыз» атанатын кейбір күндер

болады (С. Мұқанов). Бақытты өмір кезінде Бар әлемде теңі жоқ Бақытты бала туады (Жамбыл). Амантай қабырғаласып соғысып барады деген хабар шықты. Бұндағы үйірлі мүшенің есімше (жап – қан, баса – тын), сын есім (кең), есім (жоқ) және есімше тұлғалы көмекші етістіктерден (деген) жасалғанын көрсеткен.

Үйірлі мүшенің бірінші сыңары зат есім, жіктік, өздік есімдіктері болады да, олар түбір күйінде не тәуелдік жалғауының көбінесе ІІІ жағында айтылады. Сондай – ақ, үйірлі мүшенің екінші сыңары есімше не бар, жоқ, көп, аз деген сөздер болады. Мысалы: Шоқайұлы өзі аянышты тіршілікте жүріп елін, жұртын аяған жүрегі жылы азамат деп ойлаймын (Д. Досжанов). Аласы аз қара көз нұр жайнайды (Абай). Қыз он беске келгенде, шашынан көп жаласы (Байдалы би). Расында сен көрген күтімді кім көрді? (А. Сүлейменов). Есіркеп тұратын үйдің іші сіз көргендей емес (С. Мұқанов). Осы сөйлемдердегі үйірлі анықтауыштар предикаттық қатынаста қолданылған қандай? қай? деген сұраққа жауап беретін тіркестер. Талдап көрсетер болсақ, бірінші сөйлемде Шоқайұлы қандай азамат еді? деген сұраққа – елін, жұртын аяған деген тіркес жауап береді. Келесі сөйлемде қандай көз нұр жайнайды? дегенге «аласы аз» деген тіркес жауап беріп, үйірлі анықтауыш болады. Сол сияқты үшінші сөйлемдегі қандай күтімді? Сен көрген күтімді, қандай үйдің іші – Есіркеп тұрған дегендер де бір сұраққа жауап беріп, есімдік пен есімше, жалқы зат есім мен есімшенің тіркесінен жасалып тұрған үйірлі анықтауыштар болады.

Үйірлі анықтауыштар деп аталатын синтаксистік топ өзінің мүмкіндігіне қарай сөйлем құрамына ұқсас болады: *Төменде жалғыз қабат төселген сәкі, басқа жасталмай қабырғада ілулі тұрған қынама бел шинельдер, фуражкалар, мойынға асатын былғары сумкалар, іргеде тұрған радиола, стол үстінде қатарынан жанған үш шырақ, жалпы вагон ішіндегі кеңістік* – мұнда командирлер келе жатқанын аңғартады (Т. Ахтанов). Осы мысалдағы курсивпен берілген анықтауыштық топтардың қайсысы да өз ішінде жіктеліп, сөйлем мүшелерінің қызметіне ұқсас мәнде жұмсалған. *Төменде жалғыз қабат төселген (сәкі) тобын баяндауыш (төселген) және пысықтауыш (төменде, жалғыз қабат) мүшелерге ажыратып қарауға да болар еді.* Бірақ мұндай синтаксистік топтар сөйлем құрамындағы бір сөзге ғана қатысты болып, сонымен бір ритмикалық топта айтылып, бір ғана сөздің қызметін атқарады.

Әдебиет:

1. Байтұгаева Г.И. Сложные определительные конструкции в современном казахском языке. – Алма – Ата: Учпедгиз. 1972 г. – 60 стр.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, 1986. – 356 бет.
3. Шаукенов Қ. Үйірлі мүшелер, оларды оқыту методикасы. – Алматы: 1991. – 128 бет

ӘОЖ 81.42

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРЫП, ДАМУҒА БАҒЫТТАЛҒАН МӘТІННІҢ ТҮРЛЕРІ

Есматова М.Т., Курманова М.Е.
(М. Қозыбаев ат. СҚУ)

Білім жүйесі қоғам дамуымен бірге дамып, әрдайым өзгеріп отырады. Қазір Қазақстан бүкіл әлемдік білім кеңістігіне ену табалдырығында. Сондықтан жастарды жаңа кезеңнің талаптарына сай тәрбиелеу үшін оларға жаңа, мазмұны жоғары деңгейде білім беру қажет. Қазақстан алғаш рет оқушылардың сауаттылық білімін анықтайтын

халықаралық бағдарламаны 2009 жылы, келесінін 2012 жылы қабылдады. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 маусымдағы №832 қаулысымен бекітілген «Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012 – 2016 жылдарға арналған ұлттық іс – қимыл жоспары» Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2012 жылғы 27 қаңтардағы «Әлеуметтік – экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы мен Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы негізінде қабылданды [1].

Жолдауда білім беру ұйымдары жастарға жалаң білім беріп қана қоймай, алған білімдерін өмірдің түрлі жағдайларында пайдалана алуды үйретуі керек екендігін баса айтып, үкіметке оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытудың бес жылға арналған Ұлттық шаралар жоспарын айқындау жөнінде нақты тапсырма берген еді. Бүгін Қазақстан мектептерінде тұлғаның дамуы білім беру стандартында белгіленген басым бағыт болып отыр. Оқушының білімді, шеберлікті және құзыреттілікті өз бетінше меңгеруіне мүмкіндік беретін оқу әрекеттерін қалыптастыру қажет, ол іскерлік арқылы жүзеге асатындығын да есімізде сақтауымыз керек. Осы мақсатқа жету үшін Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы, пәндік сауаттылық пен функционалдық сауаттылық, оқытудың әдіс – тәсілдерін жетілдіруге арналған озық әдіскерлердің мақалалары, еңбектері шығарылуда. Бұл еңбектердің барлығы – оқушылардың білімдерін өмірде тиімді қолдана білуге үйрету мақсатында құрастырылған.

Оқу мен жазу – ұлттық және халықаралық зерттеулердегі (PIRLS, PISA, ҰБТ) білім сапасының өлшенетін жүйесі, ел экономикасының даму перспективаларының көрсеткіші. PISA дегеніміз не? Ол: 15 жастағы балалардың білім жетістіктерін халықаралық зерттеулер; PISA зерттеуін АҚШ, Англия, Бельгия сияқты жетекші елдердің қатысуымен Консорциум жүзеге асырады. Зерттеудің негізгі бағыттары – мектеп оқушыларының математикалық, оқу және жаратылыстану сауаттылығы. Оқу сауаттылығы дегеніміз не? Оқу сауаттылығы – оқушылардың мәтін мазмұнын түсіне білу және оларға ой жүгірте білу, мәтін мазмұнын өз мақсаттарында жете түсіну, ой жүгірту, алынған мәтіндегі қорытынды ойды өз мақсаттарына жету үшін пайдалана білу, қоғам өмірінде белсенділік таныту мақсатында білімдері мен мүмкіндіктерін дамыту қабілеттері.

Оқу сауаттылығы концепциясы өзгеруде. Ол білім беру мазмұны мен мақсаттарының өзгеруінде: білім жүйесін түрлі мәселерді шешу қабілеттерін қалыптастыру үшін қолдану, жаңа білім мен технологияны дамыту үшін қажетті ақпаратты табу. Жаңа технологиялар оқу түрі мен ақпарат берудің сипатын өзгертті, түрлі ақпарат көздерін пайдалана отырып, өзгеріске тез бейімделетін мамандардың қажеттілігі артты. Оқу сауаттылығы мәтінге негізделеді, ақпаратты табу немесе мәтінге қатысы жоқ жауапты көрсету, мәтінге тақырып қою, тұрақты тіркестер мен мақал – мәтелдердің сипатын ашу, абзацтармен жұмыс істеу, ой реттілігін табу сияқты түрлі тапсырмаларға құрылады.

Білім алушылар жазбаша түрде берілген мәтіндермен терең жұмыс жүргізеді. Мәтінде хабарланатын жаңа мәліметтер мен тілдің дыбыс, сөз, сөйлем сияқты бірліктерімен жұмыс жасауға, оларға сипаттама беру мен тіл көмегімен әртүрлі мәтіндерді құрастыруға, өзінің білімі мен мүмкіндіктерін дамытуға пайдалану қабілеттері артады. Ол мәтіндер әр қилы және кез келген тақырыпта болуы мүмкін. Бірақ алынған мәтін оқушыға қосымша ақпарат беруі тиіс. Оқулықтарда, ҰБТ – да кездесетін мәтіндер әртүрлі стильдерді, тақырыптарды камтиды.

Мысалы: Інжу тірі жәндіктен өндіріле ме?

Інжу тірі жәндіктің бойынан алынатын бірден – бір асыл тас. Інжу табиғаттың адам баласына тартқан сыйы деп білеміз. Інжу қатты дауыл мен қатты ағыстар құм иірімдерін шарлап жүрген баровиктер мен личинкаларды ағызып әкелгенде қалыптасады. Ұлудың денесіне бөтен зат түссе, ол тітіркенетін көрінеді. Міне, осы бір қолайсыздықты жою үшін

ұлулар перламутрий деп аталатын микроскопиялық клеткалар қабатын түзеді. Перламутрий інжудің түсін ашып, өңін өңдеп, жарқылдатып тұрады екен.

Ұлу отыз жыл өмір сүреді. Бұршақтың көлеміндей інжу жасау үшін, оның он жылы кетеді екен. Сапасы жоғары ұлу айна тәрізді жылтыр, таза, мөлдір болады екен. Ұзақ жылдар бойы інжу табиғи түрде өндіріліп келген екен. Ал қазір ғылым мен техника дамыған кезде, інжуді жасанды жолмен де өндіре бастады.

Оны өндіруді жапондықтар жүзеге асырды. Оның табиғи өндірілген інжуден ешбір жері кем емес. Бүгінде құны, бағасы бір миллион доллар болатын інжу әшекейлері бар екен. Парижді әлем інжуінің астанасы дейді.

Мәтін бойынша сұрақтар мазмұны мынандай:

1. Інжу
 - А) асыл тас
 - В) жеміс
 - С) жәндік
 - Д) бұршақ
2. Микроскопиялық клеткалар дегеніміз?
 - А) тірі организмдердің құрылымы
 - В) жай көзге көрінбейтін нысандар
 - С) ағзадағы ақуыздық алмасулар
 - Д) жәндіктердік жасушаларының құрылысы

3. бұл ненің суреті?
 - А) інжудің суреті;
 - В) шегірткенің суреті;
 - С) ұлудың суреті;
 - Д) тасбақаның суреті.
4. Інжудің орысша аудармасы қандай?
 - А) улитка;
 - В) жемчуг;
 - С) украшение;
 - Д) насекомое.
5. Табиғи өндіру дегеніміз не?
 - А) қайта өңдеу;
 - В) табиғи ресурстарды пайдалану;
 - С) жасанды жолмен өндіру;
 - Д) технологиялық жолмен өндіру.

Осындай тест түріндегі тапсырмалар мен оларды орындаудан қалыптасатын білік – дағдыларды көрсетейік.

А) Мәтінге сәйкес келмейтін ақпаратты таңдаңыз. Осыдан шығатын білік – дағды: қысқа мәтінді толық түсіуіне, берілген ақпараттан өзіне керек мәліметті ажырата алады. Қарым – қатынас түрлеріне тән сөз әдептерін игереді.

Ә) Мәтіндегі басты тірек сөздерді табуға арналған тапсырмада – мәтіннен өзіне керекті негізгі ойды білдіретін мағыналы, маңызды сөздерді іріктей алады. Тірек сөздерді қолдану арқылы өзінің сөздік қоры арта түседі. Іскерлік қатынастағы тіл табысуға қажетті. Тілімдік амалдарды орнымен жұмсай алады.

Б) Мәтін бойынша толық және нақты ақпаратты табыңыз. Қалыптасатын білік – дағды – берілген ақпаратты керекті толық және нақты мәліметті іріктеп алып, өз ойын жинақтап, ақпаратты нақты, дәл, толық жеткізе біледі. Ойды айқын, әсерлі жеткізуде сөз мағыналарын дұрыс қолдана алады. Тіл табыса білуге қажетті коммуникативтік дағдыларды меңгереді.

В) Мәтінге нақтырақ тақырып таңдаңыз. Білік – дағды: күрделі емес мәтіндегі дәйектемелер тізбегін түсініп, қорытынды жасай алады, мәтіннен негізгі ойды ажырата алу дағдысын меңгереді.

Г) Мәтіндегі асты сызылған сөз тіркестерінің мағынасын ашыңыз деген тапсырма мынандай білік – дағдыны қалыптастырады: мәтіндегі берілген сөз тіркестерін түсініп, күнделікті өмірде қолдана алады. Сөз сапасына қойылатын талаптарды анықтай алады. Іскерлік қатынасқа тән сөз орамдарын пайдалана алады.

Ғ) Мәтін мазмұнына мақал – мәтелді сәйкестендіріңіз: сөз құдіретін танытатын мақал – мәтелдер, даналық сөздерді сөйлеу дағдысына сіңіреді [2].

Оқу сауаттылығы мәтіндер негізінде жүзеге асырылады. Жоғарыда берілген тапсырма түрлері мен қалыптастыратын дағдыларға сай мәтін талдауға мысал береміз.

Қай жеріңізде қалыңыз бар?

Қалсыз адам болмайды. Ал психолог – мамандар болса, адамның қалының қай жерде екеніне қарап – ақ, адамның мінез – құлқы мен өмір салтының қандай екенін анықтап беретін көрінеді. Мәселен, психолог – мамандарға сенсек, маңдайында қалы бар адамдар жаңалыққа құштар болып келеді.

Маңдайдағы қал адамның еңбекқорлығынан ғана емес, бақытты екенінен де хабар береді. Оң жақ қасының үстінде қалы бар адамдар бай әрі бақытты болса, сол жақ қастың үстіндегі қал жалқаулықтан хабар береді.

Мұрынның айналасындағы қалдар қал иесінің, яғни адамның ашуланшақ екенін білдіретін болса, еріннің айналасындағы қал тәуелсіз, жақсылыққа жаны құштар жандарға тән. Құлақтағы қал байлықтың белгісі. Шынтағыңызда қалыңыз бар ма екен? Онда сіз мазасыз адамсыз. Саусақ ұшындағы меңдер қолының жымқырмасы бар адамдарға тән болады. Сонда осының бәріне сенуге бола ма?

1. Асты сызылған сөз тіркесінің мағынасын анықтаңыз.

А) өтірікші;

В) ақылды;

С) ұрлықшы;

Д) шебер.

2. Мәтінге сәйкес келмейтін ақпаратты белгілеңіз.

А) Қалсыз адам болмайды.

В) Арқаңыздағы қал бақытты екеніңізден хабар береді.

С) Мазасыз адам белгісі де қалға байланысты көрсетілген.

Д) Жаңалыққа құштарлықтың белгісі берілген.

Мәтіндер ақпарат бір – бірінен кейін бірі жүретін абзацтарға құрылған тұтас мәтіндер және тұтас емес мәтіндер, ақпарат карталар, кестелер, суреттер, диаграммалармен қамтылған толық мәтіндер деп топтастырылады.

Оқу сауаттылығын тексеруге берілетін тапсырмаларды, сұрақтарды мазмұны мен ерекшелігіне қарай бірнеше түрге бөліп қарастыруға болады: логикалық сұрақтар, пәндік сұрақтар, зейінге байланысты сұрақтар, пәнаралық байланысқа арналған сұрақтар, т.б. Мысалы, мына суретке байланысты.

1. Суретте не бейнеленген?
2. Адам ағзасына қандай пайдасы бар деп ойлайсыз?
3. Қай жерлерде өсіріледі?
4. Бұл жеміс жайлы не білесіз?

Осы сурет бойынша сұрақтарға жауап беріп болған соң, білім алушыларға шағын мәтін беріп, өз жауаптарымен салыстыруға тапсырма беруге болады. Мысалы:

Құрманың 500 – ге жуық түрі бар

Құрма дәмді ғана емес, өте пайдалы жеміс. Ол алғаш Қытайда өсірілген, кейін Шығыс Азияға да таралды. Содан кейін Жапония да бұл жемісті өсірумен айналыса бастады. XIX ғасырдың соңында ғана бұл тәтті жеміс бүкіл дүниежүзіне белгілі болады. Бүгінде құрманың 500 – ге жуық түрі бар екендігі анықталып отыр. Олардың көпшілігі тропикалық климатта өсіріледі. Құрмалардың ішіндегі бізге таныс деп есептелетіні – суыққа төзімді кавказдық құрма, сондай – ақ, жапондық тәтті құрмалар.

Алмаға қарағанда құрманың құрамында пайдалы микроэлементтер өте көп. Жеміс калий, кальций, фосфор және темірге, сондай – ақ, А, С және Р дәрумендеріне өте бай. Халық медицинасында бұл жемісті асқазан ауруларын емдеуге пайдаланады. Тапсырмаларды орындауға кірімпес бұрын, оқушылар мәтінді екі – үш рет оқып шығуы қажет, өйткені көп жағдайда зейін қойып оқымағандықтан, сұрақтың дұрыс жауабын көрсетер кезде асығыстық танытады. Тапсырмаларға назар аударсақ, өзің үшін қандай ерекше қызықты мәлімет алдың? Жауабыңызды бір сөйлеммен жазыңыз. Қай абзацта құрманың құрамы жайы баяндалған? Абзац нөмірін көрсетіңіз.

Балалар көбіне мәтінмен алғашқы танысудан кейін мазмұнын толық түсінгендей сенімді болады. Ал мәтін бойынша берілген тапсырмалар маңызды, баланы мәтінге қайта – қайта жүгінуге мәжбүр етеді: мәтіннің сөздерімен дәлелдеңіз, осы мәселе бойынша қажетті ақпараттың астын сызыңыз, негізгі әрекеттердің орындарын анықтаңыз, сіздің көзқарасыңыз қандай, тұжырымдаңыз және оны растайтын үзінді таңдаңыз, т.б. Мәтінге берілген мұндай тапсырмалар баланың мотивациясын өзгертеді: ол енді оқу процесінің өзі үшін емес, оқығанын түсіну үшін, автордың ойын түсіну үшін оқиды. Жұмыстың қалай қабылданғанын және түсінілгенін және баланың өзіне не алғанын көру үшін тапсырмалар ұсынылады (оқушылар оны орындауға қуанышты). Мәтін бойынша берілетін тапсырмалардың мазмұны кейіпкерлердің іс – әрекетін бағалауға, қорытынды жасауға және олардың мінез – құлқы туралы ойлануға көмектесу қабілетін қалыптастыруға ықпал етеді. Тапсырмалар шығармашылық пен зерттеушілік қабілеттерін дамытуға, олардың қиялы мен сөйлеуін дамытуға, эмоционалды – эстетикалық мәдениетті қалыптастыруға, функционалдық сауаттылықты қалыптастыруға үлес қосуға мүмкіндік береді: қорытындыны тұжырымдау, өз ойыңды дәлелдеу, өз көзқарасыңды тұжырымдау, проблемалық сұраққа жауап, т.б.

Мысалы, Географиялық атаулардың бойында жасырынған сырлардың атаулысының мәні, жалқы есімдердің қасиетін талдаумен ғылымда ономастика саласы айналысады. Бұл грек сөзінен алынған «ат қою өнері» деген мағынада алынған. Ономастика ғылымының жекелеген атаулар түрін қарастыратын көптеген салалары тағы бар. Соның ішінде негізгісі – топонимика. Тіл білімінің бұл саласы елді – мекеннің атауларын зерттеумен,

олардың ерекшеліктерін анықтап, пайда болу тарихын, дамуын белгілі бір сөздің, яғни атаудың шығуына себеп болған алғашқы сөздің мағынасын ашып, талдаумен шұғылданады.

Жалқы есімдерде халықтардың жайғасқан орны мен этникалық құрамы туралы ақпарат, материалдық және рухани мәдениеті жөнінде деректер, діни дүниетаным мен сенімдер, әдет – ғұрыптар мен салттар, халықтың рухани әрі әлеуметтік өмірінің басқа да салалары туралы мәліметтер болады. Мысалы, Саржайлау, Құлынды, Бұзауөлген, Қойсойған, Байтал, Құлынды, Ошақты, Найзатас, Аютас, Көкқой, Алабие, т.б. С. Мұқановтың «Аққан жұлдыз» шығармасында берілген топонимикалық атауға тоқталатын болсақ: «*Оқжетпес*» пен Көкше шоқтығының арасында «*Үш қыз*» аталатын біріне – бірі жалғаса біткен үш шоқы тас бар. Ертегінің айтуынша, «Оқжетпес бір кезде жаны бар батыр екен. Оның бір – біріне тетелес өскен, бәрі де бойжеткен үш қарындасы болады екен. Бір мезетте, қапыда қаптап жау келіп қалғанда, ұйқысынан шошып оянған Оқжетпес атып түрегелгенде, үш қарындасы артына тығыла қояды. Содан кейінгі бір заманда ағасы да, қарындастары да тас шыңға айналып кетеді...»

Құсмұрынның батыс жағындағы кең ойпат «*Ханжамқан*» аталады. Олай деу себебі, өткен ғасырдың отызыншы жылдарында Сібір әкімдерімен жанжалдасқан, Орынбор әкімдерімен келісуде дәмесі болған Кенесары Қасымов Көкшетаудағы мекеніне іргесін сөгеді де, соңынан ерген елді бастап Құсмұрын ойпатына қоныстайды. Сол кезде осы маңайды мекендейтін, ишандық дағуасын құрған Марал Құрманұлының «ғазават» аталатын дін соғысы жүріп жатады. Орынбор әкімдерімен де келісе алмаған Кенесары соған қосылып, көтеріліс ұлғайып кету қаупі туған соң, Сібірден де, Орынбордан да әскер шығып ғазаватшыларды екі жақтан қыспаққа алды да, олар Торғай, Ырғыз жағына ауады. Сол күндерден бастап Кенесары мекендеген орын «*Ханжамқан*» аталады («Аққан жұлдыз», 6 – бет).

1. Ономастика қандай сала?

- А) географиялық салаларды зерттейді;
- В) сөздердің этимологиясын зерттейді;
- С) жалпы есімдерді қарастырады;
- Д) бас әріптің емлесін анықтайды.

2. Мәтінге сай өнердің қай түрі алынған?

- А) сәулет өнері;
- В) балаларға ат қою өнері;
- С) елді – мекенге ат қою өнері;
- Д) тақырыпқа ат қою.

3. С. Мұқанов қай өлкеде туып – өскен?

- А) Оңтүстік Қазақстан облысында;
- В) Шығыс Қазақстан облысында;
- С) Солтүстік Қазақстан облысында;
- Д) Батыс Қазақстан облысында.

4. Мәтін түрі қандай?

- А) пайымдау мәтіні;
- В) әңгімелеу мәтіні;
- С) сипаттау мәтіні;
- Д) суреттеу мәтіні.

Осылайша түрлі тапсырмалар орындау арқылы зерттелген ақпарат есте қалады, белсенділігі төмен оқушылар жұмысқа басқа балалармен тең дәрежеде қатысып, табысты сезінеді, бұл білім беру мотивациясын одан әрі жоғарылатуда ерекше маңызды.

Оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастыруға бағытталған білім мазмұнын игерген оқушылардың білімдері мен біліктері өмірлік жағдаяттарда қолдана білуді, әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істей білуді және алынған ақпараттарды сыни

тұрғыдан бағалай білуді, өзінің болжамдарын ұсыну мен зерттеулер жүргізу, өзінің ойын негіздей білуді, іскерлігі мен дағдыларын адами іс – әрекеттердің әртүрлі салаларында, сонымен бірге, тұлғааралық қарым – қатынас пен әлеуметтік қатынастарда өмірлік міндеттерді шешу үшін пайдалануды қамтамасыз етеді. Сонымен, оқушылардың оқу сауаттылығы қалыптаспай, табысты нәтижеге жету мүмкін емес. Сонымен, бүгінгі таңба білім беру жүйесінде білімінің бәсекеге қабілеттілігін жоғарылату, оның нәтижесін өмір шындығына бейімдеу мәселесі тұр, өйткені қоғамда адам жоғары кәсіби шеберлікті және әртүрлі жағдайларда шешім қабылдай алатын интеллектуалды тұлға болуы қажет.

Әдебиет:

1. Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012 – 2016 жылдарға арналған ұлттық іс – қимыл жоспары. – Астана, 2012. <http://adilet.kz/kaz/docs/P1200000832>
2. Мамырбекова Г.А. Оқушылардың оқу сауаттылығын дамыту мәселелері. <https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder21017>
3. Мұқанов С. Аққан жұлдыз. – Алматы: Жазушы, 1990. – 496 бет.

ӘОЖ 821.512.122

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ ДЕҢГЕЙЛЕП ОҚИТУ АРҚЫЛЫ ҮЙРЕТУ

Жуанышпаева С.Ж., Баекина Н.М.

(М. Қозыбаев ат. СҚУ)

Бүгінгі жаңа заманда білім беру жүйесінде мемлекеттік тілде ойын дұрыс жеткізетін, жаңаша қисынды, сыни тұрғыдан ойлай алатын, алған білімін өмірде қолданып, кез келген мәселені шеше алатын сауатты да білімді тұлға қалыптастыру қажет. Осы сұранысты қанағаттандыру үшін оқытушылар өз тәжірибесіне уақыт талабына сай өзгерістер енгізіп, оқытудың жаңа әдіс – тәсілдерін тиімді пайдалану үшін өз сабағында қолданылатын тапсырмалардың нәтижелігін сынау мақсатында іс – тәжірибеден өткізеді. Соңғы екі жыл көлемінде онлайн сабақтарын ұйымдастырып, оның өзіндік қыр – сырын игеріп, соған орай пайдаланылатын пәндік әдіс – тәсілдер, берілетін тапсырма мақсаты мен көлемі қайта қаралды.

Тұңғыш Президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың: «Қазақ тілі ғылым мен білімнің, интернеттің тіліне айналды. Ешкім өзгерте алмайтын бір ақиқат бар. Ол – қазақ тілі Мәңгілік Елдің мәңгілік тіліне айналды», – [1, 3 б] дегендей, қазақ тілін оқытуды сапалы игерту мақсатында өткізген жұмыстарымызды негізге ала отырып, қашықтықтан оқытуда студенттердің практикалық жұмысын ұйымдастыру барысында кездесетін артықшылықтар мен қиындықтарға тоқталып кеткенді жөн көрдік. Артықшылықтар/оң жақтары: Студенттің ақпараттарды жинақтау барысында танымдық қызметі, сыни ойлау қабілеті артады, интернет ресурстар қолжетімді, әртүрлі платформаларды қолдануға болады, кездесуге кететін уақыт үнемделеді, кері байланысты кез келген уақытта орнатуға болады. Қиындықтар/теріс жақтары: Студенттердің белсенділігін арттыру, мотивация тудыру мәселелері туындауы мүмкін, интернет байланысының қолжетімсіз немесе баяу болуы, үздік идея авторын табу қиындығы, көшіріп алу, идея ұрлау мүмкіндігінің молдығы, көптеген онлайн – ресурстардың, ЖАОК/МООК ақылы болуы.

Жастар бойында тілді үйрену үшін еңбексүйгіштік қасиет болуы керек. Еңбексүйгіштік – адамның негізгі өлшемі деуге болады, өйткені «Токтаусыз еңбек тосқауылды бұзып өтеді», – [1, 22 б] деп даналарымыз тегін айтпаған. Әрбір тапсырманы

студент уақытылы орындап, үнемі сапалы жасап отырудың арқасында бір жыл ішінде тілді үйреніп шығуына әбден болады. Әрине, оқу, үйрену ниет пен қажырлы еңбекті қажет етеді. Сонымен қатар күнделікті дайындықтың болуы да шарт.

Жалпы қазақ тілін деңгейлеп оқыту барысында әр топ тапсырмаларының өзіндік ерекшеліктері болады. Мәселен, тақырып бір болғанмен, қарапайым деңгейде А1, А2 оқитындар үшін дайын ақпаратты қолдану, таныстыру, сипаттау, әңгімелеу болса, В1 орта деңгей бойынша шолу жасау, дәлелдеу, талдау, жинақтау, пікір білдіру, ал В2 ортадан жоғары деңгейде шолу жасау, ақпараттарды жинақтау, талдау, зерттеу, қорытындылау секілді тапсырмалар беріледі.

Тілді тиімді меңгерту төрт дағды арқылы жүзеге асырылады. Олар: оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым дағдылары. Біздер, А1 деңгейде оқитын студенттерге қазақ тілін үйретуде қазақ тілін оқыту барысында бұл деңгейінде сөздер шектеулі түрде береміз. Сондықтан оқытушы лексикалық минимумның шегінен асып кетуге болмайтынын ұмытпағаны жөн. Тілдік аспекті ретінде лексиканы меңгертуде грамматикамен тығыз байланыста жұмыс жасауы қажет. Студенттердің білім, білік дағдыларына қойылатын талаптар стандартқа сай белгіленеді.

Айтылым бойынша: – логикалық бірізділікпен әңгіменің сабақтастығын сақтап баяндауды;

– 8 – 9 сөйлем арқылы затты, құбылысты, іс – әрекетті сипаттауды; – естіген, оқыған ақпаратты қайта баяндауды;

Тыңдалым бойынша: – 10 – 12 сөйлемне тұратын диалогтағы мұғалімнің, сыныптас, курстастарының сөзін, ақпараттарды түсінуді,

– тыңдаған материал бойынша өз көзқарасын білдіруді;

Оқылым бойынша: – шағын мәтінді түсініп оқуды, тақырып, жоспар, сұрақтар құруды, өз пікірін бағалауды, білдіруді;

Жазылым бойынша: – естіп отырып сауатты жазуды; – грамматикалық дағдыларды бекітуге арналған тапсырмаларды орындауды;

– өз кестесін құруды (күн тәртібі, сабақ кестесі т.б.); – ашықхатқа құттықтау сөздер мен тілектер жазуды меңгеруі тиіс.

Қазіргі уақытта А1 деңгейге байланысты оқу – әдістемелік құралын дайындадық. Оқу құралының негізгі мақсаты – орыс тілде сөйлейтін студенттердің қазақша сөйлеу тілін, сауатты жаза білуін, ойды жеткізе баяндауын жетілдіру болып табылады.

Қарапайым деңгейде көрші елден, шет елден келген студенттермен қатар, өз өңіріміздің түлектері де білім алып жүр. Сондықтан олардың сөздік қоры мүлдем жоқ немесе жеткіліксіз. Жаңа сөздер естерінде ұзақ сақталуы үшін келесі факторлар әсер етеді. Қайталау, Елестету, Сөз жаттау (аңғарымсыз), Сөздің қолданыстық үлгісін ұсыну, Жаттығу орындатқызу.

Қиындықтардың алдын алу үшін:

- көп буынды сөздердің, айтылуы қиын сөздердің көлемін азайту;
- қабылдауға қиын болатын сөздердің үлесі аз болуын қамтамасыз ету;
- бұрыннан бар білімді тірек ету;
- қатені түзеуге сақтықпен қарау.

Студенттердің сөздік қорын молайту, сабаққа қызығушылықтарын арттыру үшін сабақ барысында ойын элементтерін, өлең жолдарын, чайнворд, сөзжұмбақ және т.б. қолдануды дұрыс деп ойлаймыз. Мысалы, айтылым бөлігінде «Отбасы» тақырыбын өткен уақытта туыстық атауларды еске түсіру кезеңінде мынандай жұмбақ, өлең шумақтары, қызықты ұйқастарды қолданамыз. Бұндай тапсырманың мақсаты: өлеңнің мағынасын түсіну, жақын туыстық атауларды табу.

Жұмбақты шешіңіз.

Маған да, саған да,

Жақын туыс – бес адам.

Үш әріптен тұратын
Оңға оқы, солға оқы,
Өзгермейді еш одан
Айтады, қане, кім атын? (..... , , , ,)

Нәтижесі: отбасы тақырыбына қатысты туыстық атауларды есіне түсіреді, естерінде сақтайды. Сондай – ақ мынадай тапсырманы қолдануға болады. Өлеңді оқып, көп нүктенің орнына тиісті туыстық атауларды атаңыз.

Папа с мамой всех родней,
Он — ... , она —
Бабушка моя — ... ,
Папы папа — мой
Старшая сестра — ... ,
Ну а старший брат —
Мой — братишка мне,
А сестренка —
Папе буду я ,
А аташке
А детишек — немере .
Называют
Вот женился мой ага,
.... привел домой,
И теперь ... она.
Ей теперь мой дом родной.
Я зову ее жёнге.
А потом моей эрке
Свадьбу справили, и вот
У меня есть свой ...
Он ... меня зовет.
Вот такая вот семья,
Это вся моя родня.

(*Керекті сөздер:* жеңге, балдыз, ата, аға, сіңлі, жезде, әпке, іні, шөбере, бала, қалыңдық, немере, шеше, әже, әке). Осындай тапсырма нәтижесінде тіл үйренушілер өлең шумақтары арқылы туыстық атауларды әрі жеңіл, әрі тез есте сақтайды.

Өлең орыс тілінде болғанымен қарапайым деңгейде оқитын үйренушілер үшін өз күшіне сеніп, тілге деген қызығушылығын арттыруға көмектеседі. Сол арқылы туыстық атауларды тез жаттап алады. Білім алушылардың сөздік қорын байытатын және өлең ұйқастарын құрастыруға дағдыландыратын жұмыс түрлерін де төменде ұсынып отырмыз.

Қызықты ұйқастар. Әрі оқу, әрі ойын.
Шарты:сөздердің ұйқасын тауып айтыңыз.
Новый – жаңа, брат –
Степь – дала, мальчик –
Мудрый – дана, мать –
Соль – тұз, дочка –
Договор – шарт, старик –
Карандаш – қарындаш, сестра –
Ошибка – қате, тетя –
Продавать – сату, дружный –
Шея – мойын, вот кончился игра –

Сабақты өткізу барысында «Жыл мезгілдері» тақырыбын өткен кезде мынадай ойын түрін қолдануға болады. Яғни, «Жұбын тап» ойыны, сол арқылы білім алушылар

сөздердің аудармасын табу негізінде сөздік қорларын дамыта алады. (Жаңбыр, желтеют, тает, дождь, сарғаяды).

Сабақты ұйымдастыруда ойын элементтерін қолданудың нәтижесінде тіл үйренушілердің есте сақтау, көру қабілеттері дамиды. Және де осындай көптеген жаңа сөздерді жаттап, есінде сақтап, сөздік қорын байытатын тапсырмаларды қолдануға болады. Келесі «Біреуі артық» ойынын кез келген тақырыпта қолдануға болады. Ол үшін экраннан суреттер көрсетіледі, соның ішінен артық тұрған бір суретті табу қажет. Әсіресе, қашықтықтан оқыту кезінде қолдануға өте тиімді болды. Тапсырманың мақсаты: жүйрік ойлауға дағдыландырып, шығармашылық белсенділігін, танымдық дербестігін арттыру.

А) Жаңбыр, найзағай, жылдам, бұршақ.

Б) Суреттерді атайды. Артық сөзді алып тастар алдында студенттер оның неліктен алынғандығын түсіндіреді. (*Алма, алмұрт, жидек, лимон, бұрыш*)

В) «АОЕЫҰ» дауысты дыбыстарға қатысты сурет бойынша жаттығулар беру арқылы іс – әрекет нәтижесінде студенттердің тез ойлану дағдылары қалыптасады. Олар неге сол суретті таңдағанын түсіндіре алады. Ал жазылым бөлігінде сөздік қорын дамытумен қатар сауатты жазу қабілеттерін де үйретуге де болады. Бұл дағдыны қалыптастыру үшін орындалатын тапсырмалардың мақсаты: тақырыпқа қатысты сөздерді қолдану және олардың жазылу емлесін есте сақтау. Мысалы, «Чайнворд» ойынын қолдануға болады. Яғни, торкөзге әріптер жазу арқылы сөздерді тапқызу.

Нәтижесі: осы тапсырманы орындау барысында тыңдаушылар сөздерді тауып, тақырыпқа қатысты сөз тіркестері мен сөйлемдер құрастырады. Бұл тапсырманы zoom платформасында синхронды өткізу кезінде тапсырылымды экранға шығару арқылы онлайн орындаймыз. Студенттердің тапқан сөздерін өзіміз басқа түспен белгілеп отырамыз, құрастырған сөз тіркестері мен сөйлемдерін ауызша тыңдап қабылдаймыз.

Мына тапсырма орындау арқылы студенттердің қызығушылығын арттыра отырып, сауатты жазу дағдысын қалыптастыруға болады. Бұл супермаркет дүкені. Мұнда азық – түлік сатылады. Супермаркетте , және бөлімі бар бөлімінде қара , бар. Бұл дүкенде нан жұмсақ және дәмді. бағасы 110 немесе 120 теңге. Ал бағасы әртүрлі.

Жазылым бөлігінде студенттермен гугл – документ форматында жұмыс істеген қолайлы, өйткені ол жерде жазылым дағдыларын қадағалап, жіберген қателерін көре аламыз. Ал енді үй тапсырмасын тексеру барысында олардың жіберген қателерін түзететуге ыңғайлы. Тапсырманы дұрыс орындамай жатқан жағдайда, zoom платформасы арқылы бағыттап отырамыз. (менің үйім не пәтерім жайында 5 – 10 сөйлемнен тұратын әңгіме жазу). Менің пәтерім қала орталығында орналасқан. Үш бөлмеден тұрады. Пәтерім жарық, кең. Өзіме қатты ұнайды. Жазда жөндеу жұмысын жасаймыз. Мен бұл пәтерде тұрғаныма 5 жыл болды. Ауламыз да таза, гүлдер өседі.

Оқылым бөлігінде шағын мәтінді түсініп оқиды, мәтіннің тақырыбын анықтайды, жоспар, сұрақтар құрастырады, өз пікірін білдіреді. Мысалы, «Адамның мінезі мен қасиеттері» тақырыбын өткен кезде мәтін бойынша мынадай тапсырмаларды орындауға болады. Берілген адамның сипаттамасымен төмендегі суреттегі адамның сәйкестігін табу қажет.

1) Ол өте әдемі. Көзі үлкен, қой көзді. Шашы ұзын, бұйра, қоңыр. Бойы ұзын, бірақ толық. Өте белсенді, ақкөңіл адам. Оның есімі –

2) Бұл өте жарқын адам. Оның шашы ақшылт, ұзын. Денесі орташа. Көзі көк, үлкен. Аққұба, бетінде сол жағында тыртық бар. Ол өте адамгершілігі мол, жомарт кісі. Ол –

3) Ол өте сүйкімді адам. Оның шашы қысқа, қара түсті. Бойы ұзын. Дене бітімі сымбатты. Көзі қоңыр, үлкен. Ол барлық қыздарға ұнайды. Бұл өте танымал адам. Оның есімі –

4) Бұл – Ол өте сұлу адам. Оның көзі үлкен және көк. Шашы ұзын және бұйра. Ол ұзын бойлы, дене бітімі орташа. Ол байсалды, еңбекқор, өте белсенді адам.

5) Бұл адам өте ұзын бойлы. Оның шашы қара, ұзындығы орташа, бұйра. Көзі жасыл. Оның бойы екі метр жиырма сантиметр. Дене бітімі арықтау. Ол

6) Оның шашы ұзындау. Түсі қара. Оның көзі қара, үлкен. Ол қатал, сараң адам. Бұл өте арық адам. Оның есімі

Ұсынылған мәтінді оқып, төмендегі тапсырмаларды орындайды.

Мәтін бойынша сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. Мәтінге сәйкес келмейтін ақпаратты таңдаңыз.

А) Оның үйінің сырты ескі болғанымен, іші таза.

Ә) Оның пәтері бес бөлмелі.

Б) Ол жылы және жайлы пәтерде тұрады.

2. Мәтінге байланысты ақпаратты таңдаңыз.

А) Үйдің сырты кішкене жайсыздау, бірақ таза, жылы.

Ә) Үй Төлебаев көшесінің сол жағында орналасқан.

Б) Пәтер көп бөлмелі, жарық әрі жылы.

Тыңдалым бөлігінде мәтіндерді тыңдау арқылы жұмыс істейміз. Тыңдалымның мақсаты: қысқа мәтіндерді тыңдау арқылы түсіну, таныс сөздер мен қысқа фразаларды ұғу, таныс тақырыптар бойынша сұрақтарға жауап беру. Мысалы, «Отбасы» тақырыбын өткен кезде мынадай диалог беріледі, (аудиожазба қосылады). Осы аудио арқылы студенттер қысқа мәтінді тыңдайды, түсінеді, таныс сөздерді, қысқа фразаларды ұғады, отбасы тақырыбы бойынша сұрақтарға жауап береді. Өзге елден келген студенттер үшін қарапайым және қолжетімді тапсырма.

Дұрыс нұсқасын табыңыз

А) Зауреш апа ауылға барды.

Ә) Зауреш апа ауылда тұрады.

Б) Зауреш апа ауылға барып келді.

Диалог мазмұнында жауабы бар сұрақты табыңыз.

А) Зауреш апа кіммен барып келді?

Ә) Зауреш апа қалай барып келді?

Б) Зауреш апа кімге барып келді?

Сабақтарымызға жаңа технологияларды енгізіп, оқыту құралдарын кеңінен пайдалану білім беру үдерісінде маңызды орын алады. Оқытудың төрт дағдысын бірдей қолдану тілді игеру кезінде көп мәселелерді шешеді. Оқытушы сабақ құрылымын жоспарлау кезінде және сабақ барысында осы дағдыларды тиімді қолдану арқылы көптеген жетістіктерге жете алады. Тіл білмейтін студенттер үшін сабақ кезінде қарапайым да қызықты, әртүрлі тапсырмаларды қолдану арқылы білім алушылардың бойында тілге деген қызығушылығын арттыруға, сөздік қорын байытуға, сауатты жазу дағдысын қалыптастыруға, есте сақтау қабілетін күшейтуге, тілге деген құрметін оятуға болады. Сол себептен әр өткізген сабақты түрлендіріп, студенттердің белсенділігінің пайда болуына, өздеріне деген сенімінің артуына, бір – бірімен өзара әрекеттесіп, тапсырмаларды орындау арқылы тілді үйренуге деген қызығушылықты арттыруға болады.

«Әр ұстаз талантты болса, шәкірті талапты болады» немесе «жақсы мұғалімдер жақсы оқушыны жасайды», – [3, 37 – б.] демекші, ұстаздар қауымына көп нәрсе байланысты, сондықтан олар өз білімін шындап, тәжірибесін дамыту керек.

Әдебиет:

1. «Егемен Қазақстан», «ҚР президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы», Астана, 2014.
2. Даналардан қалған ұлағатты сөздер. Алматы, 2005.
3. Амонашвили Ш. «Обучение», «Оценка», «Отметка». Москва, 1980.

С. ТОРАЙҒЫРОВ ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРКЕМДЕГІШ – БЕЙНЕЛЕГІШ ҚҰРАЛДАРДЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қадыров Ж.Т., Нургазина М.Б.
(М. Қозыбаев ат. СҚУ)

Кейіпкерлердің тілдік мінездемесін бір – бірімен салыстыра талдау, табиғат суретін, кейіпкерлер портретін жасаудағы автор шеберлігіне нақты мысалдар келтіріп талдау жасау. Ғалым Б. Шалабаевтың пайымдауынша «Қай жазушының болмасын шығармаларының тілін талдауда жүзеге асырылуға тиіс маңызды шарттардың бірі – салыстырмалы талдау жүргізу» [1, 78 б]. Сондай – ақ сөз өнерінде адамнан тыс, адам тағдырынан тыс бірде – бір өрнек – өмір Суреті жоқ және болуыда мүмкін емес десек [2, 136 б], онда сол адамның алуан сезімін, мінез – қылығын, типі, қимыл – қозғалысын, жүріс – тұрысына дейін бейнелеуде жазушылық шеберлік тұратыны ескерлуі керек. Сонымен бірге жазушының тілдік қолданыстары шығарманың идеясы мен мазмұнына, композициялық құрлымына қарай әсері барын да ажырата білу қажет.

Сұлтанмахмұттың мақал, мәтел боларлық осы және басқа осылар сияқты шумақтары оның шеберлігін, кесек ой, өткір сөз тапқыштығын көрсетеді.

Сонымен, Сұлтанмахмұт өз шығармаларында халық мақалдарын, өзінен бұрынғы ақындар жасаған келісті сөз тіркестерін көп және орынды, ұстартып қолданған. Өзі де жаңа сөз тіркестерін жасаған. Сұлтанмахмұт қолданған халықтың, бұрынғы ақындардың сөз тіркестері болсын оның еңбекші бұқара жыршысы екенін айқын сыйпаттайды.

Жазушы өз шығармаларында жалпыхалықтық тілдің негізгі сөздік қорын, жалпыхалықтық тілдегі мақал, мәтел, шешен, кесек сөз тіркестерін пайдалану, ұстартумен бірге, тілдің сөздік құрамын да пайдаланады, байытады. Оған заманында болған саяси – шаруашылық, ғылыми – мәдени өзгеріс – жаңалықтар – ға сай, солар туғызған жаңа сөздерді енгізеді.

Сондықтан жазушы шығармасының тілін зерттегенде айқындалуға тиісті тағы бір мәселе – жазушы жалпыхалықтық тілдің сөздік құрамын қаншалық – ты пайдаланды, оған қайдан, қанша, қандай жаңа сөздер енгізді, олары қанша – лықты орынды деген мәселе. Соған лайық, біз енді Сұлтанмахмұт қазақ тілінің сөз құрамын қаншалықты пайдаланды, оған қанша, қандай жаңа сөздер енгізді, олары қаншалықты орынды, жарасты болды деген сұрауларға жауап береміз.

Сұлтанмахмұт тұсында қазақ қауымы ортасында қазақтың өз әдеби тілінен басқа арап, фарсы, татар, діни кітаптар негізінде шыққан жаргон, диалекті бар еді; бұлардың басқа ақын – жазушылармен қатар Сұлтанмахмұтқа да әсері тигізген әсері ақын шығармаларының тілінен, оның қазақ халқы әдеби тілінің сөз құрамына енгізген жаңа сөздерінен аңғарылады.

Сұлтанмахмұт шығармаларында бірсыпыра татар сөздері қолданылған. Санап көрсеткенде, татардың бәліш, міллет, бек, тауфик, дауам, шат, зинһар, хикая, ғапу, жамағат, матбұғат – деген сөздерін алған. Бұларды өлең тіркесіне былай қиыстырған:

Ағызбаған тер қоймай мінген аттан,
Ол қоянды қуғанда талай шаттан («Кедей»).

Айта берсең, Сұлтанмахмұт бір өлеңніңұзын бір шумағын түгелдей татар тілінің нормасымен, ықпалымен құраған. Кейбір сөздердегі «лар» жалғаулары қазақ тілінің нормасы емес, қазақ тілінде бұлай, есімшенің үшінші жағынан кейін көптік жалғау жалғанбайды: «Қашады», «жасайды», «тасады», «сасады» болып келеді. Есімшенің

үшінші жағынан кейін көптік жалғау жалғану қазақ тілінен басқа бірқатар түрік тектес тілдердің, әсіресе әсіресе татар тілінің нормасы.

Бір қызығы: Сұлтанмахмұт алғашқы, өз ауылында жүрген кезіндегі (1907 – 1911 жылдары) жазған шығармасында араб, фарсы, татар сөздерін қолданбаған. Ол араб, фарсы, татар сөздерін көбінесе өмірінің екінші кезеңінде, Троицкіде болған кезінде (1912 – 1914 жылдарда) жазған шығармасында қолданған. Өлгі келтірілген араб, фарсы, татар сөздері түгелдей оның осы дәуірде жазған шығармаларында кездеседі.

Мұны Сұлтанмахмұттың біраз уақыт бұрынғы кейбір ақындарға елік – теу, кітап сөзіне әуестенуі деуге болады. Бұл еліктеу, әуестенуінің қате еке – нін Сұлтанмахмұт тез аңғарды. Сонан кейінгі дәуірлерде (1915 – 1920 жылда – ры) жазған шығармаларында, ол араб, фарсы, татар сөздерін қолданған жоқ.

Мысалы, ол 1913 – 1914 жылдары жазған «Қамар сұлу» романында жиыр – маға жуық араб, фарсы сөздерін қолданса, соның артынша, 1914 – 1915 жыл – дары жазған «Кім жазықты?» романында бірді – екілі ғана араб, фарсы сөздері қолданған. Онан кейінгі шығармаларында бір де бір араб, фарсы сөздері кез – деспейді.

Сұлтанмахмұт қазақ тілінің сөздік қрамын көбінесе орыс тіліндегі сөз – дер, саяси – әлеуметтік, мәдени – шаруашылық, ғылыми – техникалық атаулар арқылы байытуға тырысқан. Яғни ол өз шығармаларында орысша сөздерді көп қолданған.

Мұның ішінде 23 сөз (самород, прошение, штык, гулять, князь, уезд, адвокат, съезд, начальник, школа, ярмарка, ноль, доктор, закон, газета, знак, роман, форма, тағы басқа біраз сөздер) қазақ тіліне Сұлтанмахмұттан бұрын Абай енгізген сөздер. Қалған 107 сөз қазақ тіліне тек Сұлтанмахмұт кіргіз – ген сөздер. Мысалы Сұлтанмахмұт өз шығармалында орыс тілінен мына сөз дерді кірістірген:

Автономия, аэроплан, агроном, атом, август, басня, билет, больница, винт, вексель, география, гимназия, газ, город, гений, гир, галош, дурак, жулик, журнал, жалования, заграница, завод, история, идея, идеалист, капитал, капиталист, квартира, книга, конвой, кандидат, конверт, машина, магнит, медаль, мода, миссионер, минута, миллион, нефть, номер, окружной, отказ, очки, офицер, пушка, пулемет, подвал, правитель, полиция, почта, пристав, пароход, поезд, пожалуйста, портсигар, паразит, план, память, планета, палата, пальто, портфель, пар, папа, покров, революция, редакция, социализм, социалист, стол, семинария, солдат, стипендия, телеграф, телефон, талант, техника, утрядник, указ, учитель, флот, фальш, философ, фельдшер, фелье – тон, фабрика, хозяин, ход, царь, цифр, цыган, чехотка, шар, шляпа, экватор, электр.

Сұлтанмахмұт орыс тілі арқылы алған сөздерінің біразін өлең тармағына былай кірістірген:

1. Кімде түйме көп болса, тілін алып,
Оларға пальто әперіп, галош салып («Адасқан өмір»).
2. Соғыс болса, жауғандай көктен алтын,
Капиталист, байларға әдейі арнап («А.Ө.»).
3. Папа мен ферғауыннан қадыр кетпек,
Өзі үшін тап өзінен басқа құдай.
Жоғына әр адамның көзі жетпек («А.Ө.»).
4. Атақты чиновниктің баласынан,
Аз көрдім стипендия артылғанын...
Пайда етуге агроном болсаң тағы,
Бұл ісің кедейге сор, байдың бағы («А.Ө.»).
5. Адамдағы күш, қуат, тапқыш талант,
Гүл шашпай, жеміс бермей қалу болмас («А.Ө.»).
6. Ақыл, ой, адамдықтан мүлде безіп,
Бас кесер машина боп тұрмақ үшін («А.Ө.»).
7. Не болар бәрін көрген көз топырағым,

Топырағы миымның, білегімнің.
Тозған жердің атомы күлдей ұшып,
Жүргенде әлдеқайда барын түсіп («А.Ө.»).

Сұлтанмахмұт шығармаларында қолданылған бұл орысша, халықаралық сөздер мен атаулардың көпшілігі бұрын қазақ тілінде жоқ, қазақ тілінде басқашаайтылуы мүмкін емес, қазақшылығында мағынасы бұзылып кететін, күлкі болып шығатын сөздер мен атаулар. Сондықтан да ақын оларды сол өз қалпы, өз мағынасында алған. Онысы тіпті орынды.

Ал, бірсыпыра сөздер мен атаулар қазақшылауға келетін, қазақ тілінде теңеуі бар сөздер мен атаулар. Жазушы оларды өз қалпында, өз мағынасында алып, бір жағынан, сөз етіп отырған объектін сықақ, күлкі ету үшін қолданады да, екінші жағынан, жаңа, екінші түрлі мағына беру үшін пайданылады.

Бұл жөнінде бір ғана «учитель». Ол заманда балаларға діни сабақтар беретін молдамен, дүниетану ғылымдарың оқытатын мұғалімдармен қатар орыс тілін үйрететін пәндік ғылымдарды орыс тілінде оқытатын оқытушылар да бар еді. Бұларды жазушы: молла, мұғалім деп алса, онысы үлкен қате болған болар еді. Содан жазушы, қазақ тілі шет сөздермен шұбарланып кетеді деп қорықпай, әлгі орыс тілін үйретуші, пәндік ғылымдарды орыс тілінде оқытушы деген мағынаны беру, аңғарту үшін УЧИТЕЛЬ деген сөзді қолданады.

Басқаша айтқанда, Сұлтанмахмұт шығармаларында қолданылған орысша, халықаралық сөздер мен атаулардың бәрі де өте қажетті атаулар. Олар өте орынды, қазақ тілінің нормасына сыйымды, дәл қолданылған. Осыдан бұл сөздер қазақ тіліне сіңісіп кетті.

Орысша сөздерді Сұлтанмахмұт өз шығармаларында бұрынғы және өз кезеңдегі қазақ ақын – жазушыларының бәрінен көп қолданған. Бұл, бір жағынан, Сұлтанмахмұт тұсында қазақ халқы мен орыс халқының тұрмыс, мәдениет жағынан болсын, саяси – шаруашылық жағынан болсын байланысының мықтап нығайғаның, олардың өмірінің мүлде араласып кеткенің көрсетеді, екінші жағынан, Сұлтанмахмұттың қазақтың әдеби тілінің орыстың тіл мәдениетінің ықпалымен, соның бай сөздік қоры, сөздік құрамын көп алу жолымен дамуға тиіс екенің және мұның қай жағынан болсын қажетті, пайдалы екенің айқын аңғарғаның сыйпаттайды.

Адасқан өмір поэмасыдағы көріктеуіш құралдар
Мен бала
Мен сәби мейірімді ана құшағында, – метафора
Ақ мамасын сүйемін, құшамын да:
Алтын ана жек көрер шамасы жоқ; – эпитет
Былғанам ба, мейлі құсамын ба.
Мен ұжмақ періштесі, көңілім таза, – метафора
Қандай нәрсе білмеймін: бәле, қаза.
Жас тәнім ажарланып күннен – күнге, – эпитет
Бәйшешектей құлпырар түрден – түрге.
Талпынам асыққандай жігіттікке,
Ұқсайтын жүзім гүлге, шаш сүмбілге.
Жас тән мен сезім, білім қабат өсіп,
Барамын кәмілдікке таман көшіп.
«Кедей» поэмасындағы көріктеуіш құралдар.
Адамға аса қымбат балалық шақ, – эпитет
Ойға кіріп, шықпайтын сор менен бақ.
Қозы қуып, бұзауға құрық салып,
Торғай көздеп, шиді иіп, жасайтын жақ.
Мұрның ғана көзіңе көрінгенде.

Жазғы бұлттың жалтылы жай астында,
Үйде отыру болды ма, жаным, менде? – эпитет
Илікпей су киімдер қатқанында,
Күн көріске қай жұмыс керек болса,
Терлемеп пе ем мен істеп соның бәрін?
Әсіресе, жаздың қысқа түндерінде, – эпитет
Шаршап, тәтті ұйқыға кіргенімде, – эпитет
Көзді тырнап, күн шықпай, қой өргіздім,
Ауыз кебер шілденің күндерінде.

Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармаларының тілін зерттеуден мынадай жағдайлар айқын аңғарылады; ақын шығармаларында қазақ халқының жалпыхалықтық әдеби тіліндегі қарапайым сөздерді, қазақ кедейінің тұрмыс – тіршілігінде көп ұшырайтын, қызмет, кәсіп жайын, білім дәрежесін дәл бейнелейтін сөздерді көп қолданған; оның шығармалары қазақтың таза, әдеби тілінде жазылған, жазушының тілі, сөз қисыны, сөйлем құрылысы жатық, айқын, бұқараға түсінікті болып келеді.

Сұлтанмахмұт өз шығармаларында қазақ тіліндегі бұрынды – соңды жасалған жарасты сөз тіркестерін әлінше мол, орынды пайдаланған, заманындағы саяси – әлеуметтік, мәдени – шаруашылық жағдайларға, жырлаған тақырыбына сай оларды көп ретте байытып, өңдеп, ұстартып отырған; жазушының ол байыту, ұстартулары заңды, жарасты және халыққа ұғымды.

Сұлтанмахмұт шығармаларының тіл, стилінен (Қолданған атаулары мен сөздерінен, өзі ұстартқан сөйлемдері мен сөз тіркестерінен) қазақ халқының Ұлы Октябрь социалистік революциясына бұрынғы және революция жылдарындағы өмірінің шындығы, бектік – феодалдық, капиталистік о жарлық қанаулар азабы арқасына әбден батып, ашынған, әлі революцияны еміс – еміс аңғарып, толықсып жүрген қазақ кедейінің жай – күйі, мұң – тілегі, ой – түсінігі айқын көрінеді. Басқа сөзбен айтқанда, Сұлтанмахмұттың тіл, стилінен ақын шығармаларының екі қасиеті; реалистігі мен халықтығы айқын сезіледі.

Әдебиет:

1. Шалабаев Б. Көркем шығарма тілі және оны мектепте оқыту. – Алматы, Мектеп, 1982. – 182 б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
3. Сартбаева Д., Кенжебаев Б. – қазақ әдебиеті тарихын зерттеуші. Филол. ғыл. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. – Түркістан, 2002. 36 б.
4. Қирабаев С. Ақын тағдыры // Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. 1 – т. – Алматы: Ғылым, 1993. – Б.3 – 18.

УДК 82 – 84

ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ В ПОЭМЕ Н.А. НЕКРАСОВА «КОМУ НА РУСИ ЖИТЬ ХОРОШО»

Камзинова С.М.

(СКУ им. М. Козыбаева)

Проблема исследования паремиологических единиц интересная, многократно рассматривалась учеными, наиболее известными являются труды «Из творческой истории «Кому на Руси жить хорошо», «Мастерство Некрасова» таких ученых как Е.В. Базилевская, К. Чуковский. Хоть этот вопрос многократно освещался в научной сфере, но мы считаем целесообразным обратиться к функционированию пословиц и поговорок в поэме Н.А. Некрасова «Кому на Руси жить хорошо». Выбор данной тематики

статьи обусловлен тем, что как показывает опыт, для школьников вызывает затруднение усвоение лексического материала, представленного в данной статье, так как в ней представлено много устаревшей лексики, которую учащиеся просто не воспринимают. В данной статье мы рассмотрим и проанализируем определения паремий с разных точек зрения, какие и для чего использует пословицы и поговорки в поэме «Кому на Руси жить хорошо?» Н.А. Некрасов, а также о способах анализа паремиологических единиц на уроках литературы.

В современной научной литературе представлено много определений «паремий». Г.Л. Пермяков определяет паремии следующим образом: «Паремии – это не что иное, как знаки определённых ситуаций или определённых отношений между вещами» [6, с.26] в статье, которая посвящена исследованию определения такого понятия, как "паремия" Г.Г. Матвеева и М.А. Серегина предлагают свою формулировку: «Паремии – это одна из подсистем языка синтаксического уровня, представленная в виде полного или незаконченного предложения, обладающего лаконичностью и ритмичностью. Для них характерны устойчивость в языке и воспроизводимость в речи, частичное или полное переосмысление, а также семантическая многозначность. Они общеизвестны, широко используются народом, употребляются в дидактических целях, являются единицами осознаваемого выбора в зависимости от речевой ситуации, что делает их прагматически многозначными. К ним относятся пословицы, поговорки и пословично – поговорочные комплексы» [8, с.176]. Проанализировав такие работы, как Кацюба Л.Б. «Определении паремии (лингвистический аспект дефиниции), Иванчикова Е.А. «Об основном признаке фразеологических единиц», мы остановились на следующем определении, так как считаем, что оно наиболее полно освещает это понятие.

Паремии – это часть малого фольклорного жанра. К ним: относятся пословицы, пословичные выражения, поговорки, афоризмы, частушки, скороговорки, прибаутки, загадки, притчи и другие. Они передают специфическую информацию и логическое содержание, обозначают жизненные ситуации.

Введение паремий в текст произведений делают их более насыщенными, более колоритными. Они отражают взгляд автора, при этом не навязывая его, так как большинство из них воспроизводятся в речи персонажей.

Поэма Н.А. Некрасова «Кому на Руси жить хорошо» читается очень легко и просто. Так как автор использовал речь простых мужиков, персонажей из народа, чтобы прочувствовать весь колорит русского «духа». И передать характер самих героев без паремиологических единиц невозможно. Поэтому в поэме мы можем увидеть большое количество пословиц и поговорок, что помогает нам, читателям, мысленно перенестись в эпоху отмены крепостного права и жизни крестьян в то время. Некрасов добивается невероятной простоты, а также доступности изложения, которое вобрало в себя всю поэтичную красоту, свойственную фольклору. А паремии помогли воплотить сложный замысел и не только передать картину крестьянской Руси, но и отразить особенности русского национального характера. И это только одна сторона использования паремиологических единиц, другая сторона гораздо масштабнее. Песни, поговорки, пословицы не только описывают мировоззрение простого человека, но они сопровождают путников, оберегают их, развлекают, греют душу, утешают.

Долгие годы Н.А. Некрасов собирал материал для своего произведения. Он общался с простыми людьми, пользовался воспоминаниями из детства. Будучи маленьким ребенком, он играл с крестьянскими детьми, слушал русские народные сказки и песни от своей няни – крепостной. А повзрослев, приезжая на охоту, всегда останавливался в домах у простых крестьян. Все это и послужило написанию столь прекрасной поэмы.

Пословицы и поговорки, использованные в произведении – это кладёзь народной мудрости.

Характер русского народа автор передает через паремии, он старается передать желания, мысли, отношение народа к барству:

"...с работы, как ни мучайся, / А будешь ты горбат!.." (в основе лежит пословица «От работы не будешь богат, а будешь горбат»)

"...Добра ты, царска грамота, / Да не при нас ты писана..." (в основе лежит пословица "При нас читано, да не при нас писано")

"...Бояре – кипарисовы, / <...> А мужики вязовые – / И гнутся – то, и тянутся..." (в основе лежит пословица «Бары кипарисовые, мужики вязовые (и гнутся и тянутся)»)

"...Хвали траву в стогу, / А барина – в гробу!.." (в основе лежит пословица «Хвали рожь в стогу, а барина в гробу!»)

Итак, мы видим, что русский народ ценил свободу и понимали, что на бумаге жизнь крестьян изменилась, стала лучше, но на деле все осталось прежним.

В русском мужике, как и во всем народе, виден крепкий характер. Если он что – то решил, то уже его никак не переубедишь:

"Мужик, что бык, – упрется, не своротишь", "У упрямого на голове хоть кол теши")

Жизнь природы, зависимость животного и растительного мира от реального отражены в русских пословицах и поговорках. Поэтому народ внимателен к природе, людям и ко всем живым существам.

"...Пташка малая, / А ноготок востер!.." (в основе лежит пословица «Невеличка птичка, да ноготок остер»)

Оценивать человека нужно не по внешности, а по уму.

...А ты, примерно, яблочко / С того выходишь дерева?.." (в основе лежат пословицы: «Каково деревце, таковы и яблочки», «Яблоко от яблоньки недалеко откатывается»)

Глупость порождает глупость, т.е. от подобного происходит подобное.

"...Горда свинья: чесалась / О барское крыльцо!.." (в основе лежат пословицы: «Где прошла свинья, там и почесалась», «Напала на кошку спесь: не хочет с печи слезть»)

"...Зажгло грозю дерево, / А было соловьиное / На дереве гнездо..." (в основе лежит пословица «Бор сожгли, а соловушек по гнездышку плачет»)

"...Кто с чем, а нашей галочке / Родные галченяточки / Всего милей..." (в основе лежит пословица «Нет певчего для вороны супротив родного вороненка»).

Метод сплошной выборки позволил нам выделить 35 пословиц в этом произведении. Семантический анализ этих паремий позволил нам выделить несколько тематических групп, из которых наиболее многочисленная группа – о приметах и наблюдениях (она представлена в количестве семнадцати пословиц). Далее следует группы: о труде (в количестве восьми пословиц), о характере народа (в количестве пяти пословиц), о мужике (в количестве трех пословиц), о родне (в количестве двух пословиц), о религии (в количестве одной пословицы).

Пословицы и поговорки в поэме помогают стать участником спора – «Кому на Руси жить хорошо?». Паремии украшают текст, делают его незабываемым. И каждая строчка может стать отдельным сюжетом для отдельного произведения.

Также работа на уроках литературы станет более интересной и продуктивной, если рассматривать паремиологические единицы в поэме «Кому на Руси жить хорошо». Например, групповая работа по рассмотрению жанров устного народного творчества, которые Некрасов использует в своём произведении. Учащиеся смогут отметить, что загадки, которые автор использует в тексте, предстают нам в виде метафор и сравнений, пословицы же имеют яркий социальный характер. Также огромное количество использование различных народных примет и поверий, которые также встречаются и в сами пословицы и поговорок. Они помогут школьникам разобраться и в характеристики конкретных персонажей, ведь речь многих героев так и пестрит житейской народной мудростью, многие выражение по своей семантики и форме напоминают пословицы. Само переосмысление пословиц мотивируется характером каждого героя, а также их

взглядом на мир. В итоге данная статья способствует воспитанию интереса к изучению творчества Николая Алексеевича, воспитает чуткое, бережное отношение к народным истокам, традициям, обычаям русского народа, научит видеть и анализировать своеобразие художественного текста, а также языковых особенностей поэмы.

В поэтическую основу поэмы включено, чаще в художественно преобразованном виде, народные пословицы и загадки, тексты, мотивы и отрывки народных песен, свадебных и похоронных причитаний. В произведении слышатся отголоски былин и народных легенд, зачин сюжета напрямую связан с внедрением сказочных элементов. Рисуя народный быт, раскрывая структуры крестьянского мирозерцания, Некрасов часто отмечает и о бытовавших в народе обычаях, приметах и поверьях.

Некрасов широко вносит в поэму просторечную лексику, сугубо народные речевые обороты, фразеологизмы, которые придают произведению уникальный национально – самобытный колорит, при этом опираясь на ловкую образную народную речь не только в ее устно – поэтической, но и в живой, разговорно – бытовой форме.

Глубинное знание народной поэзии поэт приобрел, когда вёл долго общение с ярославскими, костромскими и владимирскими крестьянами. В то же время он с огромным интересом читал и перечитывал, изучал фольклорные сборники Афанасьева, Даля, Рыбникова, Барсова, который выходили при его жизни. Желания автора погрузить читателя в атмосферу повседневности российской провинции, приводит его к смелому сочетанию разговорного, литературного стилей и фольклора. Также он часто использует диалектные слова, чтобы передать мелодичность и мягкость русской народной речи. «Именно потому, что Николай Алексеевич Некрасов был органически близок к народу, фольклор никогда не был для него фетишем. Поэт распоряжался им совершенно свободно, творчески подчиняя его своим собственным – некрасовским – идейным задачам, своему собственному – некрасовскому стилю, ради чего и подвергал его, в случае надобности, решительной и энергичной трансформации, по – новому переосмысляя» [5, с.426].

Также в сам сюжет часто включаются разные песни, легенды, былины, загадки. Например, песня «Соленая», написанная мамой Гриши Добросклонова, из – за нехватки соли. Что показывает бедность и голод крестьянства. Таким образом, темы и настроение очень близки русскому народу.

Использование фольклорных элементов делает произведение «Кому на Руси жить хорошо» особым народным. Некрасов поставил для себя задачу – показать жизнь крестьянского народа, вызвать сочувствие и борьбу за право народа. «Любование народным умом и многообразной народной талантливостью чувствуется на каждой странице поэмы. Некрасов расцвел, испестрил, раззолотил всю поэму самыми яркими словами и образами, взятыми из народных загадок, причитаний поговорок, пословиц и песен... Восхищаясь русскою народною речью, Некрасов утверждал, что в отношении её меткости, её выразительности никому из так называемых культурных людей не под силу сравниться с крестьянами». [5, с.532].

Литература:

1. Этимологический словарь русского языка: в 4 томах / Макс Фасмер; пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – 4 – е изд., с. 206.
2. Фролова О.Е. Пословица и её отношение к действительности / Филология. – 2005 – №4. – С.125 – 131.
3. Некрасов Н.А. Избранные сочинения, М., Художественная литература, 1987.
4. Даль В.И. Пословицы и поговорки русского народа. – М.:1957.
5. Чуковский К.И. Мастерство Некрасова, М., 1971.
6. Пермяков Г.Л. Избранные пословицы и поговорки народов Востока. М.: Наука, 1968. 376 с.
7. Матвеева Г.Г., Серёгина М.А.» (на материале русского и немецкого языков) // Вестник Пятигорского гос. ун – та. 2009. № 3. С. 175 – 178.

АКАДЕМИК ЕВГЕНИЙ БУКЕТОВТИҢ ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ТӘСІЛДЕР

Қуандықова Д.К.
(М. Қозыбаев ат. СҚУ)

Әдеби шығарманың мәні оны оқу, түсіну үстінде ашылып, оқырманға жаңа көркем дүниені тарту етеді. Әдеби туындының идеясы мен мазмұны, образдары оқырмандарға ықпал жасайды, ойландырады, тағылым береді.

Қаламгер Е.Букетовтің өткен дәуірдің 1950 – інші жылдарынан бастап, әдебиетке, әдеби – сынға батыл қадамдар жасап, ой – пікірін жұртшылықтың назарына ұсынып отырғаны белгілі. Жалпы, әдебиеттің өркендеуі, жазушылық шеберлік, жетілу, стильді қалыптастыру сияқты мәселелер төңірегінде ой қозғау, көркем туындылардың сапасын жоғарылатуға септігін тигізеді.

Ұлтымыздың бүгінгі тәуелсіз әдебиеті 20 ғасырдағы шет ел, кеңестік мемлекет, ұлттық әдебиеттің қайнарларынан нәр алған, жанры мен көркемдік – эстетикалық қуаты бекіген дүниелер болып табылады. Тәуелсіз кезең қазақ әдебиеті үшін еркін шығармашылық кезең болып табылады. Еркіндік орнап, бостандық баянды болғаннан кейінгі кезде қазақ жазушыларының шығармашылық ізденісі жан – жақты өрістей түсті. Жаңа дәуірдегі өзгерістерге өзінше келген қаламгерлер үшін мәңгілік жасампаз тақырып – адам болды. Адам мен қоғам, табиғат пен жаратылыс болды. Адам ғұмыры несімен бағалы, мәні неде деген сауалдар қаламгерлердің басты мәселесіне айналды. Осы ретте, ғұмырнамалық шығармалар жалпы мемуарлық шығармалардың негізгі формасының бірі болғандықтан, шығармалардың баяндау стилінде алшақтықтар кездеседі. Мемуарлық шығармалардағы бір ерекшелік – оның негізгі сюжет желісіндегі бейнеленетін адамдар мен олардың іс – әрекеттерінен түзілмейді, олардың бәрінің куәсі болған, сол сандаған оқиғаның нағыз бел ортасында болып бәрін сезінген жазушының автор – кейіпкердің өмір жолынан табылуында. Негізгі дінгек сюжеттегі ірілі – ұсақты көп сюжеттердің де болуы – автобиографиялық – мемуарлардың баршасына тән жағдай.

Көркем әдебиет өткеніне қайырылмай, өзінің бүгінгі жеткен шығармашылық жетістігін, биігін өткенмен салыстырмай, қоғамы мен ортасында өткен дүбірлі оқиғалар мен көрнекті тұлғаларды бейнелемей тұра алмайды. Бұл ретте, суреткер өзінің көркемдік таным – қабілетін жұмсай отырып, дәуір рухын, өмір болмысын танытатын шығармалар тудырды. Бұл мәселеде көрнекті орынды ғұмырнамалық – өмірбаяндық туындылар алады. Зерттеуші Л. Гинзбург: “Естелік, өмірбаяндық әдебиет адам туралы тікелей әңгіме (прямой разговор) жүргізеді”, – дейді. Зерттеуші XIX ғасырдағы орыс әдебиетіндегі ғұмырнамалық жанрдың дамуы туралы айта отырып, оның бұрыннан, бар екенін, алайда, бертінде ғана жаңа бағыт ала бастағанын айтады. Ал, зерттеуші С.Розанова: “Тарихи – әдеби және өмірбаяндық мәліметтерге жанама құжат ретінде қызмет еткен естеліктер, енді сөз өнерінің дербес жанры ретінде, жеке тұлғаны танып – білуде әдебиеттің өзіне ықпал етті”, – деп көрсетеді.

Қазіргі әдебиетте тарихи тұлғаны таныту, оның өмір кезеңін, айналасын, жеке мінез – болмысын суреттеуге деген қызығушылық өсті. Оған себеп – ел болып, еңсемізді тіктеп, дербестік алғаннан кейінгі кезеңде, тарихқа қайта үңіліп, бар – жоғымызды түгендедік, ақтандақтар ақиқаты ашылып, көмескі дүниелер айқындалды. Әдебиеттің түрлі жанрларында шынайы адам болмысын жасау өрістеп, әсіресе, бұл мемуарлық – өмірбаяндық, публицистикалық салада белең алды.

Өткен ғасырдың төңкерістен кейінгі кезеңінде Сәкен Сейфуллиннің “Тар жол, тайғақ кешу” романынан кейін бұл салада көптеген шығармалар туып, “Тамаша адамдар өмірі” сериясынан Ш. Уәлиханов, С. Сейфуллин, Қ. Сәтбаевтар туралы еңбектер жарық көрсе, одан кейін қазақ халқының хан – билері мен алаш өкілдеріне байланысты ғұмырнамалық – публицистикалық жанрдағы шығармалар жарық көрді.

Қоғам ілгерілеген сайын ұлттар мәдениетінің байланысы артып, бір – біріне жақындауы дамыды. Бұл әдеби процесте, оның ішінде прозада айқын байқалды. Прозаның ішкі жанрлық белгілері артып, ұлттық дәстүрлі формалары байыды. Бұл өзгерістер әсіресе, повестен байқалды. Осы жанр табиғаты туралы аз – кем айта кетсек, Белинский “повесть дегеніміз шағын көлемді жанр” деген. Әрине, повестің романға жақын келетін тұстары бар. Екеуі де қаһарманның сипатын, қоршаған орта мен адам, қоғам арасындағы қарым – қатынасты эпикалық тұрғыда кең суреттейді. Алайда, роман мен повесть арасында айырма бар. Романға қарағанда хикаятта қамтылатын материал көлемі шағын болады. Сөйте тұра, повесте көтерілетін мәселе барлық қырынан дерлік мұқият қарастырылып, мейілінше айқын көрсетіледі. Сонымен бірге, хикаятта автордың өзі бейнелеп отырған құбылыстарға, кейіпкерлерге деген көзқарасы анағұрлым айқын сезіледі де, онда субъективтік элемент басым болады. Белинскийдің пікірін кеңейте түссек, “драмаға да, романға да жетпейтін оқиғалар мен тіршіліктің кейбір сәттерін хикаят өзінің тар шеңберіне сыйғыза алады. Өзінің шағындығымен және өмір құбылысын тез игеретін сипатымен повесть бір құбылыстан екіншісіне ауысып, өмірдің ұсақ – түйегі арқылы өмір ұлылығының беттерін ашады”. Қазақ әдебиеттануында бұл жанрды дербес зерттеу нысаны еткен зерттеуші А. Нағыметов өзінің “Қазіргі повесть және көркемдік ізденіс” еңбегінде: “Повесть – орыстың төл сөзі. Он екінші ғасыр басында құрастырылған орыс шежіресі, ежелгі русьтің көрнекті тарихи ескерткіші “Жыл мезгілдері жайлы повесть” деп аталады. Сондай – ақ он екінші ғасырдың және бір даңқты туындысы “Игорь полкы туралы сөз”: “...туыстар, еліміздің ежелгі сөздерімен Игорь полкы туралы повесті бастаймыз...” делінеді. Сөйтіп, шежіре мен “Игорь полкы туралы сөз” де “болған оқиға жайлы әңгіме деген ұғымды білдіреді. Бірақ ол кезде жанрлық мағынаға ие бола қоймаған”, – дей келе, “тек он жетінші ғасырдан бері “повесть” сөзі жанрлық сипатқа едәуір жақындау мағынада қолданылады. Қайткен күнде де, белгілі бір уақыт межесіндегі оқиғаны баяндап, кезеңді құбылыстарды едәуір дамыта суреттейтін повестің оңтайлылығы, шағындығы бұл жанрдың мүмкіндігінің молдығын танытады.

«Көркем шығармашылықтың екі нысан тұтастығынан туатын бір ғана пәні бар: белгілі қоғамдық орта және сол ортада өмір кешуші адам. Көркем шығарма адам арқылы қоғам тынысын, оның ішкі сыр – сипатын, әлеуметтік бетін танытады. Қоғамдық түрлі құбылыстар арқылы адам жаратылысының сан салалы жұмбақ тылсымдарын ашады. Материалдық дүниенің санадағы сәулелену процесін көрсетеді. Суреткер барлық күш – жігерін, шеберлігін бір ғана мақсатқа – адам жүрегінің сырын, адам жанының шындығын танытуға жұмылдырады. Көркем шығарманың әрбір жалқы, сыңар деталіне дейін адам өмірімен тығыз байланысты. Суреткер өз шығармаларында не жайлы, қандай өмір шындығы жайлы ой толғағанда да, басты шындықты адам образы арқылы ғана ашып береді, тек сол арқылы ғана бейнелеп отырған дәуір тынысын таныта алады». Қаламгер Е. Букетовтің “Жас Қаныш” деректі хикаяты – белгілі тұлға Қаныш Сәтбаевтың балалық, жастық кезеңдерін қамтитын шығарма. Хикаяттың алғашқы тарауынан – ақ, қазақ халқының салт – дәстүрі мен әдет – ғұрпы мол көрініс береді.”Аттың жалы түйенің қомында”деп аталатын алғашқы тараудың өзі – ақ таза қазақы болмыс пен дүниетанымнан хабардар етеді.

Қаныштың өмірге келуі, ат қойылуы былайша суреттеледі: “Доңыз жылында, яки, жаңа есеппен 1899 жылдың наурыз айында, яки марттың 31 жұлдызында, жаратқан ием Имантай деген пендесіне ұл береді. Нәрестенің есімін Ғабдул – Ғани қойдық. Құдай – тағалам бергеннен жазбасын. Аллахуәкбәр. Әумин!” Имантай ақсақал бұл сөздерді жай

қағазға емес, құран кітабы мұқабасының астар бетіне жазып қойғанында мән бар: ол кезде бір жерге түртіп қою қалыпта жоқ, әрі киелі кітапқа жазылған сөз сол киелі кітаппен бірге сақталып, бірге жасамақ. Жарықтық әулие кісі екен, Имекеңнің сол ықтияттығының арқасында біз бүгін болашақ ұлы ғалымның нақ қай күні туғанын нақтылы біліп отырмыз”.

Қазақ халқының тұрмыс – тіршілігіндегі көптеген құбылыстар олардың санасында сіңісті болып, күнделікті өмірінде қолданыс тапты. Жас сәби өмірге келгеннен бастап, оған есім беру, осыған қатысты түрлі ырым – дәстүрлерді орындау қажет болған. “Жас Қаныш” еңбегінде халықтың осы дәстүрі егжей – тегжейлі баяндалады.

Қазақ халық әдебиетінің мұралары мен этнографиясын зерттеген Ә. Диваев, XIX ғасырдың соңғы ширегінде қазақ ауылдарын аралап, өлең – жырлары мен салт – дәстүрлерін жинап, зерттейді, діни наным – сенімдеріне назар аударады. Зерттеуші кісі есімдеріне байланысты туған аңыздарға да тоқталып, “Туркестанские ведомстидің” 1916 жылғы 206 санында “К вопросу о наречении имен у киргизов” деген мақаласын жариялап, қазақ халқының адамға қоятын есімдерін басқа түркі тілдес халықтардың есімдерімен салыстыра келе, ат қою ерекшеліктеріне, кейде ер адам есімдерінің (Ұлтуған, Ұлболсын, Ұлмекен т.б) әйел адамдарға қойылу себептеріне талдау жасайды. Тіпті “Жалпы біздің көшпенділер жаңа туған нәрестелеріне есім қоюға мән бермей, қалай болса солай қарайды, – деп, оған дәлел ретінде өте бір қолайсыз есімдерді келтіреді”. Зерттеушінің бұл пікірі халқымыздың ұзақ күткен сәби өмірге келгенде, оған “көз тимесін,” “жасы ұзақ болсын” деген ырыммен қосалқы, қарапайым, дөрекі есімдерді беруіне байланысты айтылған.

Қаламгер Е. Букетов балаға ат қоюдың мәнісін негізді түрде түсіндіріп: “қазақ балаға ат қоюда ешқашан немқұрайды қарамаған. Керісінше, бұл рәсімге ерте дайындалған, той – томалақ жасалып, ат қойған адамға сый көрсетілген. Әдетте, мұның бәрін молда атқарған, араб есімдері қойылған,” – деп бұл рәсімнің жағымды мәнін ашып, “Ғабдул – Ғани есімі таза араб сөзінен құралған. “Ғабдул” – “құдайдың құлы”, “Ғани” – “бай, дәулетті” деген сөз деп ұғындырады.

Қандай қоғамдық жағдайда да, адамның, отбасының міндеті – бала өсіру. Қоғамдық дамудың ең төменгі сатысында тұрған отбасылардың өздері бала туу арқылы ұрпағын жалғастыруды мұрат еткен. Жеке меншіктің шығып, байлықтың жеке отбасыларының қолына шоғырлануы – өмір бойы жинаған – тергендерін тікелей өз мұрагерлеріне қалдыру мақсатымен де әр отбасына баланың керектігі артты. Әсіресе, ер баланың керектігі сонау патриархалды отбасының шығуынан бері, тіпті қазіргі кезге дейін мәнін жоймай, атадан балаға беріліп келе жатқан дәстүр. Сондықтан қай кезеңдегі некелес адамдар бала тууға, оны өсіріп, ер жеткізуге зор мән берген. Осы ретте, зерттеуші – этнограф Х. Арғынбаев: “...баласының тәуір болуын армандаған ата – ана оған ел ішінде жақсылығымен аты шыққан адамның атын қою немесе оған баласының атын қойғызу, тұсауын кестіру, қырқынан шығарып, бесікке салғызу, тағы осылар сияқты синдиасмилік магияға негізделген әдістерді де қолданатын дей келе, “жаңа туған балаға ат қою қазақ қауымының көп ойластыратын мәселесінің бірі, солай балғанымен де қыз балаға ат қою қиын болмаған. Халықтың түсінігі бойынша қыз балаға тіл – көз онша көп тие қоймайтын болған, сондықтан оларға ең жақсы аттарды таңдайтын. Ер балаларға ат қою бұдан гөрі жауаптырақ саналатын. Олардың атын көбінесе үлкен әкесі, ауылдағы қариялар, кейде өз әкесі немесе зәуде келіп қалған жолаушыға да қойғызатын. Ер балаға бұрынғы өткен ата – бабаларының, батырлар мен билердің, ақындар мен жыраулардың аттарын; баласы тұрмай жүрсе, ешкім ескеріп, көзге түспейтін жұпыны аттарды қоятын дейді». Міне, бұл пікір қазақ халқының ұрпағына, оның тәрбиесіне аса жауапкершілікпен, ата – ананың парызы деген ұғымға терең мағынамен келгенін байқатады.

Қазақтың біртуар ұлдарына есім беру өнегесі көркем туындыларда біршама көрініс берген. Мысал ретінде, Шоқанға ат қою суреттелетін үзіндіні келтіруге болады.

Қаламгерлік, зерттеушілік ізденісінің бір қырын – Шоқанның өміріне, шығармашылығына арнаған Сәбит Мұқанов “Аққан жұлдыз” романының бірінші кітабында: “Шыңғыс үйінде қонақтап жатқан Қалқай ишанға: – Әулие, сіз қойып беріңіз, нәрестенің атын, – деп өтінеді. Күллі ислам дүниесінің, олардың ішінде “Бағдатта жиырма бес жыл оқып, он екі пәнді тәмам ғып келіпті дейтін Қалқайдың сенімінде, бүкіл ислам тарихындағы ең зор ғазауатшы: Мұхаммед пайғамбардың әрі қызы Фатиманы алған күйеуі әрі әскерінің бас қолбасшысы, хазіреті – Ғали. Оның үш әйелінен он сегіз ұл болған, бәрі де батыр болған, солардың ішіндегі ең батыры – Мұхаммед – Ханафия дейтін ұлы екен, әкесіне еріп, ғазауат соғысын сол жүргізген деседі. Болашақтың Мұхаммед – Ханафиясы болар ма екен? – деген тілекпен Қалқай ишан баланың атын Мұхаммед – Ханафия қойды. Зейнеп сәбиін “Қанаш” деп, былай жұрт “Шоқан” деп кетті” – дейді. Бұл жерде де халқының сөнбес жұлдызы болған Шоқанға ат қоюдың қазақ халқындағы ырым – жоралғысы сақталғаны байқалады.

Осы тұста халықтың атақты адамдардың есімін ардақтап, құрмет тұту дәстүрі еске түседі. Текті адам деп құрметті ата – бабалары бар әулет аталады. Алайда, тектілік өзінен – өзі кісілік құндылық бола алмайды. Мәселен, олар қалың бұқарадан өзінің ерекше қасиеттерімен дараланып шыққан адам болады. Бұл әсіресе, көнедегі жыраулар поэзиясында мол жырланған. Ақын – жыраулар шығармашылығында текті адам туралы ой былайша түйінделеді: бұл дүниеде толыққанды өмір сүріп, халық жадында ерлік, елдік сипатымен мәңгі қалу. Олардың поэзиясында бейнеленген кісілік құндылықтар – әдептілік, тектілік, адамгершілік, көрегендік қасиеттер болып келеді.

“Жас Қаныш” хикаятының алғашқы тарауында көші – қон, үй тігу, еру беру, диқаншылық кәсіпке ден қою, саятшылық секілді этнографиялық көрініс мол. Мәселен, құс баптап, құс салу Ақтана бүркітке қатысты былайша суреттеледі: “Жемсауды тазартуға келгенде, балалар қатты қиналады. Ол үшін құстыратын затты (көбінесе сыртына май ораған шөкімдей таза киіз) ителгінің кішкентай аузына зорлап тығу керек болады. Құстың дөңгелек көздері жасаурап, қатты қипаланады, тіпті ол жылап отырғандай болады. Балалардың да көңілі босап, бір – бірінен теріс айналады”.

Халықтық шығармаларда бүркіт алғыр да өткір құс бейнесінде ерекше суреттелген. Мәселен, қаһармандық эпостарда болашақ ердің батыр, алып болып өсуіне айналасындағы тілекші, ақылгөй адамдар әсер етеді. Мысалы, Қобыландыны жылқышы Естеміс алты жасынан мергеншілікке, аңшылыққа баулиды. Осылайша кәсіп пен еңбекке жақын бола жүріп, ол шынығып, шыңдалады. Қобыланды мен Естеміс бір тауда қонып жатқанда шулаған дауыстар естиді. Оның себебін білген соң. Қобыланды ай астындағы жамбыны атып түсіріп, Құртқа сұлуды алады. Қобыланды жырда әрі қарай іс – әрекетінің ерекшелегімен даралана береді.

Фольклорлық шығармалардағы, әсіресе, эпостағы қаһармандар айырықша қасиеттің иесі ретінде ел есінде сақталуы үшін, олардың бойында көптеген мінез – қасиеттер, ерекшеліктер тоғысады. Батыр тіпті, дүниеге келмей жатып – ақ елден ерек болады. Анасы жерік асына не арыстанның жүрегін жейді немесе ұра тасты шайнайды. Міне осылай ерекше туған ер – болашақта еліне пана, қамқор болады. Яғни батырлардың жырда сұңқарға, бүркітке теңеліп, даралана берілуі осындай ерекшеліктеріне байланысты.

Көркем шығармадағы тұлға табиғаты арқылы, ең алдымен, қоғамдық проблема, ондағы ахуал бейнеленеді. Қаламгер Е. Букетов әлеуметтік болмысты көркем шындықпен егіз өрістетіп отырған. Болашақ тұлғаның жастық шағынан суыртпақтап сыр тарта отырып, жас Қаныштың белгілі бір өмір кезеңінен қызғылықты, шағын шығарма жасаған. Қазақ халқының этнографиясын, салт – дәстүрін жас кейіпкерінің өсіп, таным – түсінігінің қалыптасуымен сабақтастыра отырып, бала Қаныштың дара Қанышқа айналу, кемелдік сатыға ұмтылу кезеңімен ұштастырған. Қандай да бір көркем туындыдан біз болмыстың шынайылығын танимыз. Себебі, шығармада өмір, тірлік бейнеленіп, ақиқатты сол қалпында суреттемесе де, қоғам өзгерісі, адамның болмыс – бітімі, мінез – сипаты көрініс

береді. Ал, өмірбаяндық – деректік негізі мол туындыда бұл тіпті де терең байқалады. Қаламгер Е. Букетовтің “Жас Қаныш” хикаятында осындай ақиқаты, иланымы мол шынайы шығарманың табиғаты танылады.

Әдебиет:

1. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 17 том // – Алматы: Жазушы, 1978. – 345 б.
2. Букетов Е. Жас Қаныш // – Алматы: Қазақстан, 1999. – 180 б.
3. Қабдолов З. Сөз өнері. Екі томдық шығармалар // – Алматы: Жазушы, 1982. – 365 б.
4. Букетов Е. Алты хат // – Алматы: Жалын, 1996. – 230б.
5. Сыздық Р. Әдебиетші Жинақ. Біртуар. Академик Е. Букетов жайлы естеліктер // – Қарағанды: 1998, – 180б.
6. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. // – Алматы: Ғылым, 1991. – 208 б.
7. Соболев Л. Литературное мастерство. Литературная газета. 1970. 25 марта.
8. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық // – Астана: Елорда, 2002.

ӘОЖ 821.512.122

Ғ.МҰСТАФИН ПРОЗАСЫНДАҒЫ ЗАМАН ЖӘНЕ АДАМ

Кулибекова Ж.С., Акжигитова А.С.
(М. Қозыбаев ат. СҚУ)

Қазақ кеңес әдебиетінің өркендеп дамуы және проза жанрының кең құлаш жаюына айрықша еңбек сіңірген қаламгерлер қатарында М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафин сияқты танымал тұлғаларды бірінші кезекте атаған жөн. Көрнекті жазушы Ғ. Мұстафин де өз қатарластарындай, шығармаларының басым көпшілігін заманының өзекті мәселелерін көркем бейнелеуге арнаған. Негізінен сол дәуір қаламгерлерінің басты шығармашылық ерекшелігі де осында жатыр. Бұндай шығармашылық кезеңді әр қаламгер басынан өткерді деуге болады. Әрине, заманымен қатар жүре отыра, сол уақытқа белгілі бір көзқарас білдіру, сипаттау оңай емес. Бұлардың қатарында еңбек адамын, заман адамын көрсету, оның тағдырын суреттеу, өзара мәңгі бітіспес «жаман мен жақсыны» таразылау алдыңғы кезекте болды.

Әрдайым бүгінгіні, шамасы келгенше – ертеңгіні жазған Ғабиден Мұстафин де еңбек адамының образын жасауға барын салды, сол өзгерістерді жіті бақылай отыра, өз шығармалары арқылы оқырманына жеткізе білді. Заман талабына сай, еңбек адамының образы көпшілікке үлгі болып, бүгінгі сөзбен айтсақ, өзгелерге мотивация беріп, бойларында өмірге деген құлшыныс пен жігер ұялата білуі қажет еді.

Осыған байланысты жазушы туындыларында ХХ ғасырдың алғашқы жартысында қазақ ауылында орын алған маңызды өзгерістер көрініс тапты. Төңкерістің алдындағы қазақ ауылының жайы, кеңестік замандағы колхоз құрылысының дамуы, оның болашағы, өндіріс орындарының пайда болып, ірі индустриялы елге айналуы сияқты ірі науқандар суреткер шығармашылығының өзекті тақырыбына айналған. Олардың барлығында қаламгер заман бейнесін, сол дәуірдегі адам кейпін таныта алды.

1925 жылдың күзінен бастап, республиканың «Еңбекші қазақ» газетіне ұсақ хабарларды және басқа материалдарды С. Сейфуллин мен С. Мұқановтың жол көрсетуі бойынша жаза бастаған Ғ. Мұстафиннің кейін қалың оқырманға танымал «Қарағанды», «Дауылдан кейін», «Шығанақ», «Көз көрген», «Өмір мен өлім» романдары, «Миллионер» повесі ұзақ уақыт бойына белгілі бір идеяларды азық еткен қазақ оқырманының рухани сұранысын қанағаттандыратын туындыларға айналды.

Қаламгер, әсіресе, қарапайым халық пен жұмысшы таптың бейнесін шебер суреттейді – бұл образдарды көркемдеп жеткізе білу үшін сол ортада біте қайнасып, сол өмірді ішкі жағынан білген жөн еді. Өзі де жұмысшы адамның жайына сол ортада қанықты, үйренді, еңбек етіп, маңдай терін төкті: «Сонда егеуді қалай ұстауды да білмеймін.

– Үйретеміз, үйренуге ықылас болсын, – деді Донбасс жұмысшысы маған. Айтқандай – ақ, бір айдың ішінде болат сымнан арқан токуды үйретіп, бригадир қойды мені. Екі жетінің ішінде машинист етіп шығарды. Үш айда токарлықке үйретіп, қолыма станок берді» [1, 11 б.]. Сөйтіп, Қарағандыда үш жылдай жұмысшы болып, біраз тәжірибе жинақтап, еңбек жолын да, жазушылығын да шыңдайды. Атақты тарышы Шығанақ, жас агроном Жомарт, колхоз председателі Жақып, бұрынғы байдың жылқышысы Шойын, парторг Мейрам және бұлардан басқа механик, слесарь, токар, шахтер, инженер сияқты кейіпкерлер қатары мен оқиғаларды қиялдан емес, өмірдің өзінен ала отырып, туындыларын шындыққа негіздей алады.

«Менің ешбір шығармам әлдеқалай туған емес. Толғанудан, арманымнан туады» деген сөзде автордың нағыз жан ақиқаты жатыр [2, 17 б.].

Тарихта гектарынан 1232 пұт тары алудан дүниежүзілік рекорд жасап, агрономия ғылымына үлкен жаңалық қосқан Шығанақ Берсиев сияқты нағыз еңбекқор адамның бейнесін жасауда автор шынайылыққа көп барып, әсірелеуден аулақ болған. Сауатсыз болса да диқаншылық тәжірибесі аса мол, өте еңбекқор, өз ісіне үлкен жауапкершілікпен қарайтын, соңынан ерген озат та адал шәкірт тәрбиелей алған бұндай тұлғаның ісі де жалғасын табатыны сөзсіз. «Еңбек етсең – емерсің» деген қағиданы берік ұстанған Шығанақ, көптің қамын ойлап, жолдасы Олжабек сияқтыларды да ортақ іске жұмылдырып, еңбек арқылы тәрбиелеуді мақсат еткен. Ауыр еңбекті жеңілдету жолдарын қарастырып, үнемі ізденіп, іс, еңбек әдісін жаңалап отырады, өз тәжірибесі мен ғылым жаңалықтарын ұштастырып пайдаланады. Заманауи жағдайда айтар болсақ, жұмысты оңтайландыру арқылы молырақ нәтижеге қол жеткізуді көздейді.

«Ғ. Мұстафин шығармалары қазақ халқының тарихи тағдырын бейнелеуде жаңа құбылыс болып табылады. Жазушы бүгінгі өмірді жырлауда тек тақырыптық жағынан ғана ұтуды мақсат етпей, кеңес өкіметі жылдарындағы ел өміріндегі тарихи өзгерістердің ішкі сырын, мән – мағынасын терең түсіне білді. Оны шығармаларында шынайы бейнелей отырып, туған халқының тағдыры жайлы толғаныстар жасады. Оның романдарынан жазушының өз заманымен, замандастарымен байланысы ерекше сезіліп тұрады» [3, 6 б.], – деген С.Қирабаев пікірінен қаламгер туындыларынан берік орын алған халықтық бейнелерді, өмірде нақты кездесетін адамдарды танимыз.

Мысалы, Қабыш сияқты құрдасының жалқаулығын, шаруаға епсіздігін қолдамаған Шығанақ, оған «Жас алпысқа келе жатыр. Бір туған төлміз. Талай шарт сынатын жер келсе де, соны ойлап, қайыса берем. Барғың келсе, қайтейін, бықсыта бер әрнені, тұтанбай қалмас. Барғың келмесе аузыңды бақ. Әлің келгенше істей бер. Тіпті істей алмасаң оны айт. Аңшылық бар, дүкен бар, қыл – қыбыр, тері – терсек жинау бар – бәрі еңбек. Таңда бірін. Ендігі қиқаңыңа көне алмаймын. Ірітпе жұртты» [3, 123 б.], – дейді. Жол көрсеткен, жөнді кеңес беретін Шығанаққа күдікпен қарайтын Қабышқа колхоз ішіндегі ешбір жұмыс жакпайды, бәрі шетінен мазасыз тірлік болып көрінеді.

«– Әй, Төкен! – деді бір уақытта. – Бұл тарысы құрғыр шықса бір пәле, шықпаса екі пәле екен. Тары жемесем де өлмеспін. Жанға тынышын айтшы» [3, 125 б.], – деп немесе:

«– Мал бағу да оңай емес. Басқа бірдеңе айт.

– Қазақтың малдан қашқанын көргенім осы.

– Малың егіннен де қиын. Жауында да, қара суық боранда да басқалар жатса да, малшы жатпайды. Қартайғанда ұшып өлер жайым жоқ.

– Онда кладовщик бол, берсе.

– Ол құрғыр да мазасыз. Ананы бер, мынаны бер деп отырғызбайды» [3, 125 б.], – дегеннен – ақ Қабыштың еңбек етуге деген «құлшынысы» көрініп тұр.

Ғ.Мұстафин осылайша өз шығармаларында небір образдарды, олардың ішкі жан – дүниесін шебер суреттейді.

Төмендегі үзіндіде жазушының адам жанының шындығын көрсетудегі көркемдік ізденістерінің үздік жетістіктеріне куә боламыз:

«Әбен жайшылықта сөзуар емес, аузы ауыр кісі. Тек осындай оңашада аңқауларға, жастарға көсіле сөйлейді. Қазір халық аузындағы бір аңызды, өз басынан кешкен етіп, айтып шықты. Таймас күле береді, соны сезіп қалса керек. Тағы сөйлеткісі келіп:

«Мысықтай епті едім дейсіз, япырай,ә?» – деп Әбеннің сиқына бастан – аяқ қарап өтті. Тіпті епті болар қисыны жоқ. Қарны іркілдеп, ердің қасынан аса жатыр. Етектері тақымынан шығып, бетімен кеткен. Мойнына қоян жүні бөкебай ораған болыпты, кеңірдегі көрініп тұр. Қолында – камшы орнына шыбық. Құйысқан, жүгенде шылбыр жоқ. Артқы айыл алқылдап, аттының төсіне, ер мойнына барған.

Түсе қалып, оңдап алуға ерініп келеді. Қайта – қайта: «Шіркін, жастық!» – деп қояды. Жасында да онша қырмаған болар...» [4,78 б.]. Осындай детальдардан кейіпкер ерекшелігі, болмыс – бітімі, мінез табиғаты көрінеді. Осылайша, әлеуметтік шындықты көркемдік шындыққа айналдыруда жазушыға ең қажетті фактордың бірі – суреткерлік екеніне көз жеткіземіз. Жазушылар өз шығармаларындағы кейіпкерлерінің мінез – құлқын жан – жақты ашуға тырысады. Жазушы тілінің шеберлігі арқасында біз кейіпкерлерді сан түрлі қырынан тануға және түсінуге мүмкіндік алдық.

Мұстафин жасаған портрет үлгілері, негізінен, психологиялық мазмұнға, жанның сырына толы динамикалық қалпымен дараланады. Тіпті кейіпкерінің ең бір тыныш, қимыл – қозғалыссыз күйдегі портретін жасағанда да, сол арқылы оның ой, жан байлығын, парасат деңгейін танытуды көздейді. «Қарағандыдағы» Мейрам, «Көз көргендегі» Сарбала портреттерінен осыны анық аңғаруға болады. Жазушы өз заманының рухын танытатын әлеуметтік мәселелерді шығармасына арқау етіп, соған сәйкес көркем бейнелер жасаған.

Ал «Қарағандыдағы» Жанаттың жан баласына тіс жарып айтпаған ішкі сыры дәптер бетіндегі жазбалар арқылы көрінген: «Басқа түгіл өзімнен жасырған бір сырым бар. Тәнім таза, жаным қара бір жанмын. Адамшылық ар асқар таудай алдымда тұр. Жанымдай жақын Алманы қарайтқанша, қара күйедей қарайсамшы. Жанышта дейді сол жаралы жанды. Қалай барар батылым! Өйтіп татқан ләззаттан у ішіп өлген артық. У тек өлтіреді. Ал, мынау, мынау...

Бәріне, Жомарт, сен кінәлі. Неге тудың, неге көрдім. Аңдатпай алдың еркімді. Сала бер отқа, шыжысам да қабақ шытпан. Бірақ, бірақ, ақ бөпедей Алманы шырылдатып кете алман! Алтын сабыр мыс болмай, болат жігер бор болмай, берілме, Жанат, берілме! [3, 348 б.]. Бұл жерде басты кейіпкерлердің бірі – сұлу әрі нәзік жанды Алманың көзінен айырылғаннан кейінгі өмірі суреттеледі. Жазушы адамдардың он екі мүшесі сау кезінде осының өзі қандай бақыт екенін сезе алмайтынын көрсете алған. Көзінен айырылған адам басқа сау адамдарға қарағанда сезімтал және өмірге құштар болып келеді.

Шығармада егіздей бірге өскен Алма мен Жанаттың достығы Алманың күйеуі Жомарт пен Жанаттың махаббатынан биік тұрғанын байқаймыз. Екі ғашық қаншалықты бір – бірін жақсы көрсе де Алмаға деген адалдықтарын, адамдық қасиеттерін сақтап, өз – өздерін тежейді. Осындай эпизодтар арқылы романдағы кейіпкерлердің тағдырында орын алған жайт – өмірде кездесетін сан қилы оқиғаның бірі екені және ол кез келген адам басында болуы мүмкін дегенді еске салады. Осындай күрмеуі қиын мәселені шешуде кейіпкердің жан күйзелісі, өзін өзі жегідей жеуі, дұрыс шешімге келудегі ішкі арпалысы, тіпті жан азабы байқалады. Өмір болғандықтан, дұрыс не бұрыс шешім қабылдау – адамның құзырында.

Шығармадағы психологизм – адамның жан дүниесін, ішкі сезімін терең ашып көрсетуге айрықша мән беру арқылы байқалады. Жазушы адамды, адамның ойын психологиялық, мінездік толқыныстар тұрғысында бейнелеп береді.

Жазушылар өз шығармаларындағы кейіпкерлерінің мінез – құлқын жан – жақты ашуға тырысады. Жазушы тілінің шеберлігі арқасында біз кейіпкерлерді сан түрлі қырынан тануға және түсінуге мүмкіндік аламыз. Оларды көркем бейне ретінде қарастыра отырып, бастарындағы жағдайды сол кезеңдік оқиғалармен байланыста немесе жеке – дара тағдырларындағы ерекшеліктер ретінде саралаймыз. Себебі адамның қалыптасуында әр түрлі сыртқы факторлар мен ішкі рухани жайдың деңгейі маңызды орын алатыны белгілі. Кейбір өмірлік жағдайларда кейіпкердің өзін қай тұрғыда көрсете алғаны, сынақтан өте алғаны немесе өтпегені, қиындықтарды жеңе алу – алмауы, адамдық қасиеттерін жоғалту – жоғалтпағаны деген сияқты күрделі, сан қатпарлы жайттардың есепке алынатыны белгілі.

Осы орайда Ғ. Мұстафин шығарма кейіпкерлерінің іс – әрекет барысында көрінетін көңіл – күй құбылыстарын өте көркем түрде суреттеген. Олардың жан – дүниесін, мінез – құлқын, тебіренісін шебер суреттегенін байқауға болады «Ол – әдетте аз сөйлеп, көп тыңдайтын бұйығылау, ұялшақ жігіт. Әйтсе де бойында қайрат бары өңінен анық байқалады.

Қалың дөңестеу біткен қабағы, байсалды бүркіт көзі жұқалаң ақшыл жүзіне айбат та, келбет те беріп тұр. Өз қатары әлдеқашан араласып кетсе де, ол әлі тартысқа, топқа енген жоқ, оңаша, өз ойымен жүр. Сырты тыныш көрінгенімен, іші мазасыз... Ойлы жігіттің айтсам дегенінің көбін аз тәжірибе, шағын білім айттырмай жүрсе, біреулер сырттан оған «жасық», «өнерсіз» деген атақ жасырып жүр. Аман бұны жақсы сезеді, кейде тіпті соларды іштей қостап, өзін іске алғысыз қылады. Зады, өзіне ырзалығынан наразылығы, жұбатудан жануы көп жігіт еді. Тек жүйрік боздың үстіне шыққан кезде жабыңқы көңіл жарқ етіп, ашылып кететін».

Үзіндіде Аманның мінезінің басты ерекшелігін аңғартатын сипаттамамен, мінездеумен қатар оның түр – түсі, келбеті де көрініс тапқан [4, 85 б.].

Ғ. Мұстафиннің көлемді туындылары жайлы кең арнада талдау жасаған академик Р. Нұрғалидың әдеби – сын зерттеулері қазақ ғылымының алға ұстар бағыт – бағдары, тура жолы, ақиқат – шындығы ретінде берік орын алады.

Бұл бағдарда жазушының ұстаған позициясы ашық бояуын тауып, мүдде – мақсаттары жағынан қаһармандар әлеуметтік – таптық қайшылықтың ішкі сырын түйген. Халық шаруашылығын қалпына келтіру кезінде жүргізілген жаңа экономика саясаты тұсындағы қилы – қилы оқиғалар мен әр алуан күрес – тартыстар, шын мәнінде, «Дауылдан кейін» романында көркемдік шешімін тауып, жазушы тарихи бір кезеңнің картинасын алға тартты. Көптеген әңгіме, очерк, бірлі – екілі роман, повесть бой көрсеткенімен жаңа экономика саясаты тұсындағы ел өмірі, көркем шығармада ашық алаң тәрізді болып көрінетін еді.

Ғабиден Мұстафин «Дауылдан кейін» романында осы бір оқиғаны әр тараптан қамтыған да, төңкерістен кейінгі кезде болған күрес – тартыс, ұлы өзгеріс, зор жаңалықтар бір – бірімен жалғаса суреттеліп, тарих шежіресінен көркемдік түйіндеу жасаған. Романдағы Жұмабек Ералин, Алексей Федорович осы бір игі істі өз қолдарына алған. Бұл жолда көлденең тұрған кедергі де, ер төзімін сынға саларлық небір қиыншылықтар да аз кездеспеген – ді. Ұлан – байтақ кең сахараны билеп, төстеп келген би, болыс, бай – феодалдар бас көтеріп, ырық бермеуге айналған. Міне, осыны жазушы Мақыш, Малқар, Шәкен төңірегінен көріп, сол бір кездің шындығын типтендіре суреттейді [7, 163 б.].

Осыған орай, романның сюжеттік желісі таптар тартысына құрылады да, ұнамды герой күрес, тартыс үстінде танылады. Шығармада екі – ұдай, екі жар болып келетін таптар тартысы типтік жағдайдың аясында алынады да, бір – біріне бетпе – бет келген

шақтарда характерлер өзіндік өзгешелігі, өзіндік даралығымен айқындала түскен. Осы салада романның оқиғасын қоюлап, бір эпизод – екінші эпизод туындап отырады да, қаһармандар қақтығысы жиілеп, ұнамды, ұнамсыз бейнелер топ – топқа бөлініп, жеме – жемге келгенде бірін – бірі іздеп табады. Осы бір жайды терең бағдарлайтын суреткер ауыл ішінде қым – қуыт, қиян – кескі талас – тартыстарды өрбітіп, ушықтырып отыратын. Малқар мен Шәкендердің бір пердесін ашып, бірді – бірге соғып, ел тыныштығын бұзып жүретін Жакып пен Шөген әрекеттерін жіліктеп шағып, сендіре суреттейді [5, 164 б.]. Романның түйіні шындық.

Кең сахараның қиян бір түкпірінде болып жатқан талас – тартыстан үлкен оқиға өрбіген. Малқар болыстың ел ішіне салған лаңы бүкіл ауылды қамтыған. Қос тазысын ертіп, ақбоз атпен таң сәріден аңға шығып өзімен өзі болып жүрген Аман да осы лаң – жанжалдан тысқары қалмайды. Роман оқиғасының өзекті арқауы болып, басынан аяғына дейін қатысатын бас қаһарман – Аман. Алғаш ол ел ішіндегі дау, жанжалдан бойын аулақ салып, аң аулаудың қызығымен ғана жүретін.

Аман аң аулаудың қызығына батып жүрген кездерде талай дүние өзгеріп, талай дүние жанарып, ауыл кедейлікті қолға алып та үлгерген – ді. Аман, міне, осылардың бәрінен тыс, өз қызығы өзімен болып жүріп жатқан бір жан.

Осы бір көріністерге байланысты сыншылар тарапынан Аман және оның қарсыластарының төңірегінде әр қилы пікірлер де болды. Оның бірінде Аман шықпаған образ десе, енді бірінде, осы романның басты қаһарманы бар ма, бар болса ол кім деген сұрақтар да қойылды. Әрине, бұл ойланатын да, ойландыратын да жайлар [5, 164 б.]. Әдетте, бас геройдың іс – әрекеті қоғамдық орта, әлеуметтік мәселелердің төңірегінен алынып, болып жатқан оқиғаға бірден қоян – қолтық араласса, ол сияқты геройдың тағдыры да күрес, тартысы да қауырт басталып кетеді де, өзінен көз жаздырмайды. «Дауылдан кейінде» Аман ондай емес, ұзақ уақыт ойланып, толғанумен жүреді де, өмір өзгерістерін жіті барлай алмайды.

Өз геройын байтақ қазақ даласының аса бір алыс түкпіріндегі ауыл өмірінен алып суреттейтін жазушы шындықтан тыс кетпей, Аман характерінің қалыптасу заңдылықтарын эволюциялық жақтарынан алып дәлелдеп, біртіндеп жетілдірген. Аман сыры тым тұңғық, сол себепті де ауыл ортасында ол жөнінде әр түрлі болжам, әр қилы пікірлер тараған. Біреулер Аманды «жуас», «момын» десе, енді біреулері «момын» дегенше жаман десейші деп өзара таласып жатады.

Соның барлығы да Аманның жүріс – тұрысына риза емес. Ел болып, жұрт болып, жаңалыққа бет қойып, ендігі өмір тек біздікі ғана емес пе деп, белдерін бекем буып жатқанда Аман бәрінен де бейхабар тәрізді [5, 165 б.]. Бұл жердегі зерттеушінің Ғ. Мұстафин сияқты жазушының шығармашылығына дендеп барып, туынды кейіпкерінің характерін ашып көрсетудегі еңбегіне назар аударған жөн.

Жазушы Ғ. Мұстафин прозасында кейіпкерлерінің өмірін шындыққа негіздей отырып, көркемдеп жеткізе алған, қилы тағдырлар мен оқиғаларды заманына сәйкес аша білген. Бүгінгі өзгеріске түскен немесе ұмытылған әлеуметтік жайларды осындай туындыларды оқу барысында білуге мүмкіндік мол, танымдық маңызы да зор.

Әдебиет:

1. Ысқақұлы Д. Әдебиет алыптары. – Астана: Фолиант, 2004. – 304 бет.
2. Мұстафин Ғ. Ой әуендері. – Алматы: Жазушы, 1978. – 296 бет.
3. Мұстафин Ғ. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1981. – 384 бет.
4. Дәдебаев Ж. Ғабиден Мұстафин. – Алматы: Мектеп, 1989. – 92 бет.
5. Нұрғали Р. Жеті томдық шығармалар жинағы. 6 – т. Қазақтың жүз романы. – Астана: Фолиант, 2005. – 532 бет.

МҰҚАҒАЛИ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ НАҚЫШТАР

Кулибекова Ж.С., Кусаинова А.К.

(М. Қозыбаев ат. СҚУ)

Көрнекті ақын М. Мақатаев поэзиясы қазақ халқының ұлттық болмысы мен табиғатын танытуда айрықша орын алады. Қаламгердің шығармашылығының өне бойында тұнып тұрған ұлттық нақыштар мен белгілер, ұлттық идея мен ұлттық мінез ерекшеліктерін айқындайтын сөз оралымдары, қазақ халқының салт – дәстүрін көрсететін жырлары Мұқағали поэзиясының биік шыңы деуге тұрарлық. Себебі, әр ақынның өз халқының тарихын, ұлттық ажарын мадақтап, барынша суреттеп беретін туындылары жетерлік. Бұл тақырыпты ақындардың барлығы дерлік сөз еткен. Бірақ әркімнің өзінше жырлауы, өзінше жеткізуі болатыны сияқты, Мұқағали ақынның да өзіндік жырлауы тағы бар.

«Күпі киген қазақтың қара өлеңін шекпен жауып өзіне қайтарған» М. Мақатаев поэзиясының ұлттық бейнесін, ұлттық нақышын, ұлттық рухын ақын қаламынан туындаған кез келген өлеңдерінен көптеп кездестіруге болады. Автор қай тақырыпқа қалам тербесе де өлең бойынан қазақы тұрмыс – тіршілік, ұлттық болмыс, ұлттық мінез көрінеді. Сондай танымал жырларының бірі – «Наурыз айы туғанда».

Наурыз айы туғанда,
Той болушы еді бұл маңда.
Сақталушы еді сыбаға,
Сапарға кеткен ұлдарға.
Наурыз айы туғанда
Наурыз, наурыз, күні игі!
Күні игі жердің – түрі игі.
Шашылып ырыс шанақтан,
Шақырып бір үй, бір үйді
Шаттанушы еді бір игі [1,73 б.].

Бүгінгі күндердегі мәні әсіресе өзекті болып келетін бұл өлеңнің бойынан қазақ халқы үшін аталмыш ұлы күннің қаншалықты маңызды екені ашылады. Наурыз, той, сыбаға, ырыс, шанақ, бір үйді бір үйдің шақырып шаттануы сияқты сөздер мен сөз тіркестері арқылы игілікті күннің келуі халыққа қаншама қуаныш пен береке сыйлағанын жеткізеді. Алыс жолға кеткен азаматтарға міндетті түрде ырымдап сыбаға сақтаудың өзінде дана халықтың олардың саулығын тілеп, сапардан аман – есен келіп, дәм татуын сұрағанын білдіреді.

Қазақ халқының салт – дәстүрінен орын алған наурыз жырларының орны көрінеді. 90 – жылдарға дейін Наурыз ұлттық той – думан ретінде аталмай, мойындалмай тұрған уақытта оның барлық қадыр – қасиетін ашып берген осындай үздік туындыны дүниеге әкелген ақынның бұл өлеңі бүгінгі күні өзінің лайықты орны мен бағасын алып отырғаны, қазақы дәстүрдің мәні мен мағынасын танытуда, кеңінен көрсетуде үлкен роль атқаратыны даусыз. Белгілі бір ұлттың өзіндік бет – бедері мен ерекшелігін айқындап тұратын да осындай туындылар.

Ақын дала, ауыл, тау бейнелері арқылы қазақ халқының ұлттық ерекшеліктерін жырлайды. Олар ақсақал – қарт, дала мен тау, әже, ауыл, шаңырақ сияқты ұлттық нақыштағы ұғымдармен тікелей байланыста ашылады.

Атап айтқанда, ақынның анаға арналған өлеңдерінен де қазақ анасының бейнесі танылады.

...Ақ кимешек көрінсе, сені көрем,

Ақ кимешек жоғалса...

Нені көрем??? [2,71 б.], – осы бір – ақ шумаққа қаншама сезімді сыйғызғанына еріксіз таңданасың.

Өлең жолдарынан қазақ халқына тән ұлттық ерекшелік байқалады. Ақ кимешек – ұлттық киім. Қасиетті анаға лайық ұлттық бас киім. Ақын осы қасиетті ақ кимешектің жоғалмауын тілейді. Жыр бойында ақынның анаға деген сағынышымен қатар, қазақ аналарының ұлттық бейнесінің сақталуын қалайтын ақын арманы бар. Аталмыш тақырыптың заманауи жағдайда тағы да өзекті екені айқын. Ақ кимешек киетін аналар мен әжелер болса, ұлт болашағы – ұрпақ тәрбиесінің де негізі мықты болатыны сөзсіз. Ұлттық кодты сақтап қалуға деген сенім де молаяды. Себебі, өркениетті қоғамда әр ұлт өзінің айқын қасиеттері мен белгілерін осындай асыл да қастерлі, өте қажетті детальдар арқылы танытады.

Қонақпен күнді батырып,

Қонақ боп атып таң нұры.

Тұратын еді шақырып,

Әжемнің аппақ жаулығы [2, 62 б.]. Асыл әжеге деген шексіз сүйіспеншілік пен махаббат, ерекше жылулық пен құрмет орын алған осы жолдарда.

Әже, сен бірге жүрсің меніменен,

Өліге мен өзіңді телімегем,

Ақ кимешек киген бір кемпір көрсем,

Ақ кимешек астынан сені көрем.

Өңі – түсі өзіңнен бір аумайды,

Немересін ертпесе жүре алмайды.

Таныс дауыс, таныс сөз, таныс мәсі,

Көзіме оттай басылып, алаулайды.

Әппақтығы ұқсайды әрінің де,

Әжімің де, аумайды тәлімің де.

...Әлемдегі әженің бәрі бір ме?!

Әже, сен тірі екенсің әлі күнге [2, 129 б.]. Әженің ыстық құшағы мен алақан жылуына, мейірімі мен қамқорлығына бөленіп өскен немерелер өмір бақи сол сезімді ұмытпайды, сондай әжелерін сағынышпен еске алып, ризашылықтарын білдіріп жүреді, олардың берген тәлім – тәрбиесін

Ата – әжелердің өз немере – шөберелерін балаларынан артық жақсы көреді деген түсінік бар. Шынында немеренің асты – үстіне түсіп, бәйек болу, беттерін қақпау, ерекше еміреніп, айналып – толғану арқылы бар махаббаттарын арнайды.

Ұлттық мақтаныш деген де осы болар. Шіркін, асыл әженің ыстық құшағын, аялы алақанын сезініп өскен балаға одан өзге бақыттың керегі де жоқ еді. Немере үшін әже – дүниенің негізі мен барлығы, қорғаны мен шексіз махаббаттың, еміреніп – елжіреудің бесігі. Әже алақанының ыстық табын арқаңнан сезіну, шуаққа толы көздерін көру, «айналайыны» мен әлдиін үздіксіз есту – жұмақпен тең әсерлер ғой.

Ғалым Қ. Алпысбаев: «Ақын жырларының ешқандай алабөтен насихатсыз жүректерге жол тартуы сондықтан. Ұлттық рух – мәңгілік. Ақын рухының онымен ұштасуы шығармашылық бақыт» деуі [3,79 б.] – соның дәлелі.

Қазақ халқының сан ғасырлық дәстүрінде бар тағы да бір ерекше қасиет – үлкендерді сыйлау, кішіге ізет көрсету, үлкеннің жолын кеспеу, үлкеннің алдында ұстамдылық көрсету, ата – ананы ардақтау, сөз асылын қадірлеп, оған құлақ асу, көрегенділік таныту секілді салт – дәстүрді берік ұстанған. «Батамен ел көгерер демекші», бұндай тәрбиені бойына сіңіріп өскен ұрпақтың өмірде жолы болып, еңбегі де жанады деген қағиданы ұстанған.

Дуалы сөзімен елін аузына қаратқан, ел арасындағы дау – жанжалды бір ауыз әділ шешімімен тоқтата білген қариялар халық арасында ертеден бар.

Мен қарапайым қарттарды сүйем,

Не деген керім еді!

Сақалыңнан айналдым, қарт – бабалар,

Ұрпағына не айтасың артта қалар?

Осылай деп қарттардан қалап келем,

Өнеге, өсиетін санап көрем.

Санап көрем...тоймаймын...сұранамын,

Себебі мен де бір күн жауап берем [2,16 б.].

Көркемдік нақышы айқын болып келетін өлең жолдарының ұрпақ тәрбиесіне өнеге – өсиет беруде қарттар мен ақсақалдарды, әжелер мен аналарды перзенттік құрметке бөлеуі айрықша. Тәрбие от басынан, ошағын сүюден, ата – аналарына қамқорлық пен жанашырлықтан басталмақ.

Еліктей жортып өскен ем,

Еңіс пен қырат, дөңдерде,

Өнеге тұтып зердемде,

Осынау ұлы жерлерде...

Армандап, аңсап барғанда,

Алдымнан шыққан бар ма?

...Басымды ием тауларға,

Басымды ием орманға,

Бұлардан ыстық жан бар ма?.. [1, 61 б.].

Мұқағали поэзиясы ұлттық әдебиетті жаңа белеске көтеріп, қазақ өлеңінің ұлттық реңкі мен өзіне тән рухын ұстанды, оны түрлендіре байытты, сөйтіп қалың қазақ оқырмандарының жүрегін бірден және мәңгілікке жаулады. Ақынның сыршыл лирикасы қазақ әдебиетінің өркендеу тарихында лайықты орын алып, мазмұн мен көркемдіктің, шеберлік пен терең ойдың, жақсы жырдың биік үлгісін көрсете алды.

Әдебиет:

1. Мақатаев М. Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1982. – 318 бет.
2. Мақатаев М. Жырлайды жүрек. – Алматы: Жазушы, 1989. – 493 бет.
3. Алпысбаев Қ. Мұқағали өрнегі. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 187 бет.

УДК 398.431:432

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ БЫЛИЧКИ И БЫВАЛЬЩИНЫ В КАЗАХСКОМ КУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Леонтьева А.Ю., Ташқараева У.Е.

(СКУ им. М. Козыбаева")

Русский фольклор Казахстана в аспекте межнационального взаимодействия и взаимопроникновения представляет сегодня несомненный научный интерес и актуальную проблему фольклористики. Поэтому цель нашего исследования – рассмотреть процесс бытования былички и бывальщины как жанров русской сказочной прозы в культурном пространстве представителей казахского этноса. Специфика нашей работы заключается в том, что и собиратель – фольклорист, и информанты представляют казахский этнос,

являются изначальными носителями казахского языка и традиций национальной культуры.

Список информантов:

1) Касымова А.Т. // Касымова Аида Тойлыбаевна 2003 г.р., образование незаконченное высшее, жительница села Тонкерис Сарыагашского района Туркестанской области, студентка. Запись произвела Ташқараева Үкілімай Есқарақызы, студентка группы РЛ – 20, 20.10.2021, в городе Петропавловске.

2) Камал Д.Б. // Камал Диана Бауыржановна, 2002 г.р., образование незаконченное высшее, жительница села Тонкерис Сарыагашского района Туркестанской области, студентка. Запись произвела Ташқараева Үкілімай Есқарақызы, студентка группы РЛ – 20, 20.10.2021, в городе Петропавловске.

3) Мурат Н.Е. // Мурат Нуржан Ержанович, 2001 г.р., образование незаконченное высшее, житель села Саумалколь Айыртауского района Северо – Казахстанской области, студент. Запись произвела Ташқараева Үкілімай Есқарақызы, студентка группы РЛ – 20, 20.10.2021, в городе Петропавловске.

4) Сейдахметов Н.Б. // Сейдахметов Нурхан Бекжанович, 2002 г.р., образование незаконченное высшее, житель села Жилга Казыгуртского района Туркестанской области. Запись произвела Ташқараева Үкілімай Есқарақызы, студентка группы РЛ – 20, 20.10.2021, в городе Петропавловске.

Информанты и собиратель относятся к молодому поколению, их возраст – от 18 лет до 21 года. Возрастная характеристика разрушает традиционное представление о том, что носители быличек и бывальщин – представители старшего поколения. Кроме того, Государственная программа трёхязычия облегчает усвоение произведений и жанров русского устного народного творчества. Интересно отметить и тот факт, что беседа фольклориста с потенциальными рассказчиками ведётся на казахском языке, а былички и бывальщины излагаются по – русски.

В русском устном народном творчестве существует много жанров, каждый из которых имеет свои особенности. Сегодня быличка и родственная ей бывальщина входят в состав сказочной прозы, подобно легенде, сказу, преданию.

На первый взгляд кажется, что все жанры сказочной прозы похожи, их объединяет «установка на правду, на истинность повествования, независимо от характера содержания» [1, с. 13]. У былички и бывальщины свои особенности и назначение – они представляют собой мифологические рассказы об общении «очевидцев» с представителями нечистой силы. Эта специфичность объясняет второе название жанра, свойственное детскому фольклору, – страшилка.

Происхождение былички таится в глубинах истории Руси. Как справедливо отмечает В.Д. Глебов, «зарождение жанров былички и бывальщины относится, очевидно, к тем давним временам, когда сформировались древние языческие верования. Как и у многих народов Земли, у русских людей существовали тогда более или менее развёрнутые мифологические рассказы о языческих богах и божках, покровителях определённых природных явлений, стихий и местностей. С принятием христианства вера людей в высшие языческие божества была подорвана: с ней была утрачена и посвящённая им и широко бытовавшая некогда древняя языческая мифология». На современном этапе демонологические жанры отражают фольклорное двоеверие – соединение традиций христианства и язычества: «Вера же русских людей в низшую демонологию оказалась более стойкой. Существа, ответственные за жизнь леса, реки, поля или избы, всегда были более близкими и понятными простому крестьянину, чем высшие языческие божества, которые и были заменены единым христианским Богом. Именно поэтому вера в эти мелкие демонические существа удержалась в памяти народа на многие столетия и дошла до наших дней» [2, с. 9].

Слово «быличка» заимствовано у крестьян Белозёрья (один из северных районов Вологодчины) и употребляется фольклористами в практике исследовательской работы. Само название «быличка» утверждает правдивость истории, реальность событий, которые случились с людьми, хорошо известными рассказчику. Возможна и передача повествования знакомых, ставших очевидцами [1, с. 13]. Быличка отличается от легенды и сближается с бывальщиной тем, что она не апеллирует к традиции, а рассказывает историю из современной жизни, произошедшую с самим рассказчиком, но чаще – с его знакомыми или знакомыми его знакомых. То есть, отличительным признаком этого жанра является установка на реальность событий. Как и бывальщина, быличка описывает повторяющиеся события, которые могут случиться и со слушателями. В отличие от легенды и предания, быличка и бывальщина не объясняют некую реалию, а предостерегают или просто повествуют о сверхъестественном случае. Данный жанр подразумевает искреннюю веру в реальность произошедшего.

События былички бывальщины обязательно происходят в обычной жизни. Место действия – территория, хорошо известная рассказчику и слушателям. Это дополнительный способ акцентирования правдивости истории. Изначальная цель этого жанра – предостережение от каких – то поступков. Например, ходить ночью на кладбище (мертвеца встретишь) или не наклоняться близко к воде в реке (водяной утащит). С другой стороны, быличка и бывальщина в настоящее время могут исполняться просто как череда праздных историй о встречах с мифическими персонажами во время общения группы лиц на отдыхе.

В начале XIX в. набирает обороты интерес исследователей к этим произведениям. Начинается сбор и публикация их в общих сборниках наряду со сказками и другими устными жанрами. Многие писатели включают их в канву своих произведений как часть повествования. Во 2 – й половине XX в. быличка оформляется как официальный жанр, начинается её детальное изучение и типологическое разграничение.

Фольклористами составляются каталоги быличек по тематическим разделам:

- О духах природы.

Эта группа страшилок содержит подразделы, в которых главными персонажами выступают леший, водяной, кикиморы, русалки и прочая нечисть.

- О домашних духах. [1, с. 167 – 182].

- О чёрте, змее, проклятых

- О колдунах, ведьмах, покойниках.

- О кладках

- О вестниках судьбы, предзнаменованиях.

- О небесных силах [3, с. 305 – 320].

М.В. Рейли предлагает классификацию быличек «по функциям мифологических персонажей с учётом глубинной композиционной структуры текста в свете отражённых в нём запретов и предписаний»[4, с. 204].

Сюжеты объединяют дохристианские и христианские представления народа о сверхъестественных силах. Характерно, что нечистая сила приходит из язычества, а вот обереги (молитва, крестное знамение, святая вода и другие атрибуты) имеют христианский генезис. Современная фольклористика поднимает проблему разграничения жанров былички и бывальщины, долгое время воспринимаемых синонимически. Это устные народные рассказы, в которых повествуется о необычных событиях и явлениях, якобы происходивших с рассказчиком или с кем – либо из близких ему людей. Однако между ними есть одно отличие: в быличке предельно конкретизировано всё – герои, время, место действия; повествование изобилует бытовыми деталями, фантастическими подробностями. Весь рассказ подается как «свидетельское» показание. В бывальщине же действие предельно обобщено, герои, время, место действия лишены конкретности, довольно неопределённые и расплывчатые.

Весьма популярна структурно – нарративная дифференциация жанров Э.В. Померанцевой: былички – это «суеверные мемораты», бывальщины – «суеверные фабулаты» [1, с. 6]. Её концепцию развивает В.Д. Глебов: «В бывальщинах рассказчик использует совершенно иные художественные приёмы, что делает их также непохожими на былички. Так, например, быличкам свойственны одноэпизодность, лаконичность и скупость деталей, а также неожиданные завязки и напряженные кульминации (рождающиеся от неожиданного “вдруг”, которое случается с человеком). В бывальщинах иначе. По сравнению с быличками, в них более разработана фабула событий, многоэпизодность (нередко происходит контаминация нескольких сюжетов об одном демоническом существе в один, более развёрнутый). И наконец: бывальщина уделяет несравненно больше внимания описанию бытовых деталей, внешнего вида, поведения и привычек демонических персонажей» [2, с. 8]. При этом оба исследователя отмечают возможность перехода былички в бывальщину. Э.В. Померанцева полагает: «...действия героев – мифологических существ – могут усложняться, приобретать психологическую мотивировку. В таком случае простой эпизод разрастается в сложный сюжет – меморат превращается в фабулат, рассказ выходит за жанровые границы былички, становится бывальщиной» [1, с. 24]. По мнению В.Д. Глебова, жанровый переход осуществляется при условии, что былички «обретают форму фабулата, т.е. постепенно отделяются от личности рассказчика как непосредственного участника или заинтересованного лица событий» [2, с. 8].

Противоположную позицию отстаивает Е.А. Военушкина: «... разделение таких жанров, как быличка и бывальщина, обусловлено лишь формальным удобством, однако данное разобщение неестественно с точки зрения коммуникации, поскольку иногда в процессе изложения истории формы 1 л. и 3 л. смешиваются и становится не совсем очевидно, от чьего лица ведётся повествование. Полагаем, что для коммуникативной ситуации важен именно факт встречи говорящего с нечистой силой, причем не столь принципиально – самого говорящего или его знакомого, поскольку такая ситуация транслирует определённые закономерности мирового порядка. Это имеет значение не для отдельного человека, а для всего коллектива» [5, с. 78].

Мы разделяем дифференцированный подход к пониманию и атрибуции жанра, поэтому в процессе работы разграничиваем былички и бывальщины. Теоретическая значимость работы заключается в том, что собранный материал представляет картину мифологических представлений жителей сёл Туркестанской и Северо – Казахстанской областей; он подтвердит или опровергнет выдвинутую нами гипотезу бытования русской былички в культурном поле казахского этноса.

Практическая значимость заключается в сохранении образцов фольклорных произведений и сближении языческих верований, бытующих среди сельского населения страны. Собранный материал может оказаться полезным для проведения дальнейшей исследовательской работы по изучению фольклорного наследия нашего края, а тексты быличек обогатят фольклорный архив Северо – Казахстанской области.

Итак, наша цель – исследовать суеверные рассказы, бытующие в сёлах Южного и Северного Казахстана. Материал получен в результате online – опроса небольшой группы населения. Собиратель У.Е. Ташқараева, студентка группы РЛ – 20, задаёт информантам один вопрос: «Какие мифологические персонажи вам известны?». В ответ названы персонажи из группы низшей мифологии – домового и водяной.

Былички о домовом

Домовой, по народным поверьям, – дух, живущий в доме, его хранитель, иногда наказывающий за нарушение обычаев. По отдельным отрывочным сведениям, бытующим в сёлах, чаще всего он помогает следить за скотом и лошадьми (плетёт в гриве лошадей косички, чистит во дворах, пугает тех, кто не попросится ночевать в новом или чужом доме). Никто его не видит, но представляют маленьким старичком с седой бородой.

Указывают, что живёт он в подполье, под печкой. Есть и упоминания о том, что домовому нужно оставлять гостинец – корочку хлеба или конфетку положить в укромный уголок в избе. Некоторые верят, что при переезде в новый дом надо позвать с собой своего домового. Но ни действий, ни слов заговора назвать не могут.

Бытование в казахском культурном пространстве русских демонологических персонажей подтверждает процесс неомифологизации – включения образа домового в комплекс национальных мифологических представлений. «Домовой» переводится на казахский язык как «үй иесі». Он был создан во времена Адама ата и Хауа ана. Подобно русскому домовому – защитнику, если хозяева содержат дом в чистоте, готовят еду, он никого не трогает и не показывается на глаза. Если ночью на столе оставить солёную пищу и стакан молока, он защитит дом от воров и злых духов. Домовой – безопасный дух. Если дома бьётся посуда и двигаются вещи, можно понять, что домовой рассержен.

1) Рассказывает информант Аида Тойлыбаевна Касымова: *«Произошло это, когда мне было где – то 5 – 6 лет, не больше. Каждое лето я приезжала к бабушке в деревню. Была я вполне самостоятельной, родители были только на выходных. Соседкой нашей была шустрая бабушка, я её звала тётёй Алмой. Любила она целыми днями в огороде сидеть, а я от нечего делать ей помогала (забора между огородами нашими не было).*

Часто меня тётя Алма в гости приглашала, а точнее, я сама напрашивалась. И вот как – то раз говорит: “А давай мы с тобой домового поищем!” Я с радостью согласилась. Дом был большой, двухэтажный, с выходом на чердак и в подвал, со всякими каморками. Помню, встанем мы тихо – тихо, и прислушиваемся, а там где – то шуришит на чердаке. И мы бегом по лестнице. А как прибежим, так в другом месте скрипнет. Так и носились по всему дому. А на ночь я всегда у соседки на столе оставляла или пирожок, или бараночку, или сухарик, в качестве гостинца домовому. Наутро подарка на месте я не находила, но, конечно же, думала, что тётя Алма его взяла, чтобы меня не расстраивать.

Давно это было, но когда вспоминала деревню и бабушку, отчётливо всплыл этот случай. И не один раз это было, почти каждый день. Тогда, конечно, я маленькая была, ничего толком не понимала, воспринимала это как игру. А сейчас сижу и понимаю, что в доме соседки кроме её самой и меня никого не было, а моя бабушка была не в том возрасте и не с таким здоровьем, чтобы шутки шутить. И дом был хороший, крепкий, и совсем не старый, половицы сами по себе не скрипели... Тогда я задаюсь вопросом, что же это было на самом деле? Может, тётя Алма и не играла со мной? Ведь как сама по себе может открыться дверь, запертая на задвижку? А может, и гостинцы никто не трогал...»

Рассказ А.Т. Касымовой по структурно – нарративным признакам относится к быличкам – суеверным меморатам. Своеобразие данной быличке придают развёрнутый сюжет, элементы рефлексии информанта: сомнения рассказчицы, её воспоминания, выводы о реальности появления домового.

2) Рассказывает информант Диана Бауыржановна Камал: *«Прошлым летом я ночевала у моей тётти. Все ложились спать, и этой ночью я спала со своей младшей сестрой. На диване. Все уже спали, а я не могла уснуть. Хочу заметить, у моей тётти нет домашних животных и детей. Я лежала, и тут я услышала шаги (скрипел пол). Я взглянула туда, но там ничего не было. Я опять попробовала уснуть. И тут я чувствую, как кто – то очень маленький, как кошка, садится на диван и ползёт ко мне. Мне стало очень страшно, и я спряталась под одеялом. Проверила сестру – она спала. Мне удалось уснуть. Это был не сон, и мне не привиделось, ведь я чувствовала, как ЭТО касается меня. Мне страшно это писать, это серьёзно очень страшно! Скорее всего, это был домовой, но я до сих пор задаюсь вопросом, что бы было, если бы я посмотрела туда...»*

3) Рассказывает информант Нуржан Ержанович Мурат: *«10 лет назад, когда мне было 11 лет, мне часто снились ночные кошмары, но я уже привык к этому. В один день*

среди ночи я открыл глаза и увидел длинноволосого дедушку с расчёской в окно, его лицо было закрыто с его длинными волосами, он медленно проходил мимо, не торопясь. В этот момент я не мог говорить и даже пошевелинуться, как будто потерял контроль над своим телом. На следующий день я понял, что это был домовой».

В сюжетах о предполагаемой и реальной встрече информантов с представителем антимира репрезентируется свойственная быличке «психологическая настроенность как рассказа не только об удивительном, но и страшном, жутком» [1, с. 21]. В современном культурном поле Казахстана сохраняется атмосфера, необходимая для развития жанра, причём сохраняется детьми и молодёжью.

Бывальщины о водяном

Водяной – «хозяин» воды. О нем удалось узнать от информантов только то, что он живёт в омутах или там, где есть «воронка». Водяным пугают маленьких детей, чтоб не лезли в воду без взрослых.

Образ водяного ассимилирован в казахской культуре, переводится как «су перісі». У казахов эти существа считаются представителями особого народа. Пері делятся на мусульманских и кәпіры. Также есть пері водяные – Су перісі. Они также могут считаться прекрасными воздушными существами, которые живут между небом и землёй в горах Каф. Девушки – пері очень красивые, в них часто влюбляются юноши. В казахской мифологии русалки считаются одним из видов су пері – водяными феями. Обычно они до смерти щекочут своих жертв и только потом утаскивают на дно. Есть ещё обыр – он не имеет точного описания, однако известно, что это злой дух. Дословно, «обыр» означает «голод, поглощение». Другую водяную фею называют ұббе. Она утаскивает своих жертв под воду. Врагом кочевников считается конаяқ – это существо взбирается путнику на шею, опутывает своими ногами – ремнями и заставляет бегать жертву до смерти. Как видим, в казахском фольклоре водяные духи опасны для людей. И эта опасность присутствует в сюжетах о водяном. Получается, что представитель русской низовой демонологии сопрягается с казахскими языческими представлениями, приобретая сходные с духами казахского фольклора признаки и совершая столь же враждебные действия.

Героини бывальщин, встретившиеся с водяным, подвергаются смертельной опасности. Спасение приходит в первом сюжете от мудрой бабушки, задобрившей духа, во втором – от случайного прохожего. Самого «хозяина воды» ни одна из пострадавших не видит. Тут страшная история заканчивается и начинается мистическая.

4) Рассказывает информант Нурхан Бекжанович Сейдахметов: *«В ту же ночь, когда тётя спать легла, слышит тот же самый голосок, как из колодца. Зовёт он её, и сил противиться ему нет. Только теперь со стороны реки. Встала и пошла прям в ночнушке, хорошо, бабушка в сенях корм курам перебирала, смотрит, выходит коза эдакая – вроде не спит, но как в дрёме. Пока по щёкам бить не начала, в себя не пришла. Только тогда всё выпытали у неё. Поехала бабушка – вот ведь как, видимо, Водяной на Анар глаз положил. Всё не уймётся. Испекла она на следующий день пирог большой, да пошли они с внучкой к колодцу тому самому заброшенному. Опустили вниз подношение Водяному, да то ли заговор, то ли молитву бабушка прочитала, тётя так и не вспомнила, но вроде внизу что – то булькнуло, после чего домой воротились».*

Всю ночь бабушка с мамой Анар не спали, все ждали – снова Водяной позовёт, так девчонка вскочит и побежит. Тут уж ничего не поможет, убережёшь раз, в другой не углядишь. Но повезло. Видимо, по душе пришёлся Водяному подарок, отпустил он Анар. Хотя тетя с тех пор воды по сей день боится».

5) Рассказывает информант Нурхан Бекжанович Сейдахметов: *«В моей семье был один случай, страшным его, конечно, не назовёшь, но до сих пор эту историю зовут мистической. Произошло это всё с тётей Викой, когда ей было девять лет. Тогда вся семья жила ещё в деревне. В город они переехали, только когда самой младшей дочке –*

моей маме – исполнилось двенадцать. Поэтому мама с сёстрами не стесняются говорить, что они все деревенские. Детство в селе или деревне совершенно другое, чем у городских ребят. Тут дети по большей части предоставлены сами себе, и, что интересно, сроду никаких трагических случаев – все всегда на виду, все друг друга знают. Страшная история, произошедшая с моей тётёй, скорее исключение из правил, нежели подтверждение. Но всё – таки она была.

В трёх домах от того места, где жила моя родня, стояла пустая изба. Раньше там жила бабка, судя по всему, одинокая, да померла. Хоронили её по – соседски, ибо родственников не было. Формально домик с участком отошел государству, но деревня тогда сыпалась, люди уезжали, поэтому полузаброшенное хозяйство никому нужным не оказалось. Вот и повадилась туда тётя со своими друзьями ходить. Сёстры меж собой не особо тогда дружили, старшая была на четыре года взрослее Вики, у неё больше парни на уме уже были, чем заброшенные дома. Младшей же, моей маме, тогда только четыре года исполнилось. Поэтому посещала этот заброшенный домик Вика исключительно со своими друзьями – ровесниками. И был на этом участке старый колодец – журавль, глубокий, заиленный. Никто им не пользовался, да и конструкция казалась уже ненадёжной – шесты рассохлись и кое – где треснули. И вот в один из дней показалось тётё Вике, что вроде из колодца зовет её кто. Подошла поближе – действительно, голос слабенький, слов не разобрать совсем. Любопытства в девятилетней девочке было больше, чем страха, поэтому она всё ближе подбиралась. А когда совсем рядом оказалось, земля словно из – под ног ушла. Всё закружилось, завертелось, а света всё меньше и меньше. В чувство её привела ледяная вода. Оказалось, что хоть колодец заиленный, но ещё достаточно глубокий – ногами дна не достать никак. И как назло, скорее всего от холода, мышцы стало сводить судорогой. Как Вика тогда заголосила... На её счастье, проходил мимо сосед их, он гурьбу малышей и увидел, которые кричали и звали в сторону заброшенного дома. Подскочил и в самый последний момент, когда тётя уже стала воду глотать, опустил шест с ведром. Вика из последних сил уцепилась, так и спаслась. А сосед этот ещё говорил, когда вытаскивал, такое ощущение, будто не маленькая девочка там, а мужик здоровый. Лишь ближе к поверхности уже полегче пошло. Тётё, конечно, всыпали по первое число, но это ещё не всё».

Сюжеты о водяном – бывальщины, функционирующие в форме фабулатов. Рассказчик – племянник обеих героинь: тётки Анар и тётки Вики. Установка на свидетельство участниц происшествий, тётушек, подвергшихся нападению водяного, небольшая временная дистанция между страшными случаями и сообщениями о них указывают на совсем ещё недавнее бытование сюжетов в форме быличек, рассказов от 1 лица. Пока что ощущается связь с непосредственными участницами событий. Следовательно, Н.Б. Сейдахметов представляет собирателю молодые бывальщины.

Итак, нами собрано 5 суеверных рассказов: три – о домовом, два – о водяном. Информанты – жители Северного и Южного Казахстана. Домовой предстаёт героем быличек – суеверных меморатов. Он показан или нейтральным по отношению к людям, только намекающим на своё присутствие, или пугающим гостей и детей. Его образ присущ как южным, так и северной быличке.

Водяной – герой бывальщин, суеверных фабулатов. Он выступает враждебным представителем антимира по отношению к людям. Стоит отметить, что в интерпретации представителей казахского этноса сюжеты быличек и бывальщин обогащаются рефлексией рассказчиков, подробностями, биографическими деталями, точным воссозданием пространства. Информанты, южане и северянин, общаются с собирателем на казахском языке, а тексты суеверных рассказов излагают по – русски.

Мы приходим к выводу, что появление в казахском культурном пространстве сюжетов общения с духами из русского фольклора обусловлено тесным общением

этносов, ведением осёдлого образа жизни, сходной хозяйственной деятельностью, проживанием на одной территории. Ведь в Северном и Южном Казахстане, по месту жительства информантов, соседствуют казахи и русские. Тесная дружба, доброе соседство, брачные отношения влияют на усвоение русских суеверных рассказов казахами. Собиратель отмечает, что интернализация быличек и бывальщин, а также демонологических персонажей, происходит ещё до её рождения, так как для обоих этносов характерны сюжеты общения с духами. Современные носители казахского и русского народного творчества уже воспринимают сюжеты быличек и бывальщин как часть не только русской, но и казахской сказочной прозы.

Литература:

1. Померанцева Э.В. Мифологические персонажи в русском фольклоре. – М.: Издательство «Наука», 1975. – 194 с.
2. Былички и бывальщины: Суеверные рассказы Брянского края / Сост., вступ. ст., подгот. текстов и прилож. В.Д. Глебова. – Орёл – Брянск: Изд – во ОГУ, 2011. – 405 с
3. Зиновьев В.П. Мифологические рассказы русского населения Восточной Сибири. – Новосибирск: Наука, 1987. – 402 с.
4. Рейли М.В. Опыт классификации быличек // Русский фольклор [материалы и исследования] [отв. ред. М.Н. Власова, В.И. Жекулина]. – СПб.: Наука, 2004. – Т. 32. – С. 202 – 222.
5. Вoenушкина Е.А. Коммуникативная специфика жанров сказочной прозы // Вестник Череповецкого государственного университета. – 2021. – № 3. – С. 68 – 80.

УДК 811

КОГНИТИВНО – КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ КОНЦЕПТА «TIME/ВАКЫТ» ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ АНГЛИЙСКОГО И ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

Насибуллова Г.Р.

(Казанский (Приволжский) федеральный университет (РФ))

В современной лингвистической науке концепт рассматривается как многомерное, многокомпонентное образование, обладающее сложной организацией, которая, однако, не является жесткой структурой, подобной значению слова. И.А. Стернин считает, что полное описание структуры того или иного концепта возможно, выявив образующие его содержание концептуальные признаки [7, с. 102]. Эти признаки образуют концептуальные образы, концептуальные метафоры. В рамках данного исследования мы рассмотрим в сравнительном аспекте особенности концепта «TIME/ВАКЫТ» в фразеологизмах английского и татарского языка. Исследование фразеологических единиц в сравнительном аспекте способствуют раскрытию национальной картины мира данных языков и помогает глубже понять смысл фразеологизмов, которые являются одной из сложней областей при изучении иностранного языка. Существует много трудов зарубежных и отечественных ученых, посвященных изучению концептуальной метафоры. Мы в данном исследовании основывались на труды Дж. Лакофф [4], Л.О. Чернейко [8], М.В. Пименовой [5], М.Н. Конновой [3].

Данное исследование имеет сравнительный характер и посвящено изучению концептуальной метафоры во фразеологизмах репрезентирующих концепты, которые до этого не являлись предметом исследования в сравнительном аспекте. В качестве источника были использованы словари английских идиом и фразеологический словарь татарского языка [2], [10]. Путем сплошной выборки были выбраны фразеологические

единицы английского языка (120) и татарского языка (105), репрезентирующие концепт «TIME/ВАКЫТ». Категория времени является самым сложным явлением действительности. Каждая культура имеет свою собственную или заимствованную систему временных понятий, сопоставительное изучение которых поможет лучше понять разные культуры.

Концептуальные метафоры можно объединить на более крупные группы в зависимости от категориального статуса концепта, выступающего в качестве сферы – источника при метафорическом отображении на сферу – мишень. Исследователи выделяют антропоморфную, зооморфную, натуроморфную, фитоморфную/растительную, предметную/вещную/артефактную метафорические модели концептуализации абстрактных областей знаний. Несмотря на то, что существует разнообразные концепты, ученые Дж.Лакофф и М. Тернер [4] выделяют три основные базовые концептуальные метафоры с компонентом «TIME/ВАКЫТ»:

1) пространственные метафоры TIME IS LANDSCAPE WE MOVE THROUGH – ВРЕМЯ – ЭТО МЕСТНОСТЬ, ПО КОТОРОЙ МЫ ДВИЖЕМСЯ; TIME IS A MOVING ENTITY – ВРЕМЯ – ЭТО ДВИЖУЩИЙСЯ ПРЕДМЕТ;

2) предметные метафоры (object metaphors) TIME IS MONEY – ВРЕМЯ ДЕНЬГИ, TIME IS A RESOURCE – ВРЕМЯ – ЭТО РЕСУРС, TIME IS A CONTAINER – ВРЕМЯ – ЭТО ЕМКОСТЬ, специальный тип предметной метафоры SCHEDULE IS A MOVING OBJECT – РАСПИСАНИЕ – ЭТО ДВИЖУЩИЙСЯ ПРЕДМЕТ.

3) персонифицирующие метафоры TIME IS A CHANGER – ВРЕМЯ ИЗМЕНЯЕТ, TIME IS A PURSUER – ВРЕМЯ ПРЕСЛЕДОВАТЕЛЬ, TIME IS A THIEF – ВРЕМЯ ВОР, TIME IS A DEVOURER – ВРЕМЯ ПОГЛОТИТЕЛЬ, TIME IS A DESTROYER – ВРЕМЯ – РАЗРУШИТЕЛЬ, TIME IS AN EVALUATOR – ВРЕМЯ – СУДЬЯ.

Х. Алверсон выделяет пять метафорических темпоральных категорий [9, с.65]:

1) «время – это (делимая) сущность» ("time is a partible entity", cf. spend time, divide time, have time, apportion of time, time is ripe, fullness of time, plenty of time, bit of time, time out of mind, steal time, against time etc.);

2) «время – это его последствия» ("time is its effects", cf. time destroys, time – worn, time heals, ravages of time etc.);

3) «время – это среда движения» ("time is a medium in motion", cf. flow of time, time moves on, time is coming (when), time stood still etc.);

4) время – это ряд ("time is a course"), представленный в виде линии ("a linear course", cf. look ahead (in time), look into the future, a short time, at a time, move ahead, face the future, the end of time, from time to time, with time, for a time, time warp, a point in time, etc.) или круга ("an orbital course", cf. life is a circle, time will come again, the seasons come round, time is over, time and time again, over and over again etc.);

5) «время – это его (времени) измерение и оценка» ("time is its ascertainment/measurement", cf. lose time, keep time, gain time, count time, time s up, mark time, run on time, the sands of time, etc..

В.А. Плунгян считает, что существует пять основных групп: время – путник («то, что движется»), время – агрессор («то, что разрушает»), время – субстанция («то, количество чего можно измерить»), время контейнер («то, что заключает в себе некоторое событие – длительное (отрезок) или мгновенное (точка)»), время – имущество («то, чем обладают») [6, с.161]. В работах отечественных исследователей подчеркивается, что метафора времени конкретизировано и оно представляется веществом, которое существует в мире объективно, независимо от сознания человека. Например, такое определение можно встретить в работах Берестнева [1]. В рамках данного исследования репрезентации концепта «TIME/ВАКЫТ» в фразеологизмах татарского и английского языка мы будем придерживаться классификации Дж. Лакоффа.

Концептуальные метафоры TIME IS LANDSCAPE WE MOVE THROUGH – ВРЕМЯ – ЭТО МЕСТНОСТЬ, ПО КОТОРОЙ МЫ ДВИЖЕМСЯ; TIME IS A MOVING ENTITY – ВРЕМЯ – ЭТО ДВИЖУЩИЙСЯ ПРЕДМЕТ ярко выражаются в следующих английских фразеологизмах: *That's all behind us now, You can't go back in time! We're looking ahead to the future, He has a great future in front of him. Time flies. The time will come when... The time has long since gone when... The time for action has arrived.* В татарском языке время тоже представляется местностью, по которой мы движемся, основное внимание уделяется на его быстротечность, на то, что оно все время в движении и невозможно его остановить. Например, *бувакыт эчендә; бер мизгел эчендә; болар артта калды; вакытны кире кайтарып булмый.* В татарском языке время сравнивается водой, здесь проводится параллель между быстротечностью воды: *вакыт су кебек ага; аккан суны кире кайтарып булмаган кебек, вакытны да кайтарып булмый; бер үк суга ике тапкыр керә алмыйсың; вакытны тотып булмый.*

Также в обоих языках встречается восприятие времени как какого – то предмета. Основные концептуальные метафоры: TIME IS MONEY – ВРЕМЯ ДЕНЬГИ, TIME IS ARE SOURCE – ВРЕМЯ – ЭТО РЕСУРС, TIME IS A CONTAINER – ВРЕМЯ – ЭТО ЁМКОСТЬ, специальный тип предметной метафоры SCHEDULE IS A MOVING OBJECT – РАСПИСАНИЕ – ЭТО ДВИЖУЩИЙСЯ ПРЕДМЕТ. Основной концептуальной метафорой в этой категории является то, что время сравнивается деньгами. В английском мировоззрении TIME IS MONEY, то есть потеря времени означает потерю денег, происхождение этой фразы связывают с американским политическим деятелем и ученым Бенджамин Франклиным, который в 1748 году в сочинении «Совет молодому купцу» употребил фразу: «Помни, что время – деньги». Он хотел сказать, что потратив время зря, теряешь прибыль.

В татарском языке на первый план ставится противоположное значение метафоры: *time is money*, время оценивается дороже денег: *вакытны акчага сатып алып булмый – время не купишь за деньги; югалган акчаны табып була, югалган вакытны табып булмый – потерянные деньги можно найти, а потерянное время невозможно вернуть.* Основная мысль заключается в том, что время дороже денег, потерянное время невозможно купить за деньги. Также в обоих языках встречается призыв дорожить временем, пользоваться им разумно, уделяется особое внимание на его бесценность. Например это можно увидеть в следующих фразеологизмах английского и татарского языка: *Our time is valuable – Hәр минут кадерле* (каждая минута дорога).

В татарском языке можно выделить ряд фразеологических единиц, концептуальной метафорой которой является ВРЕМЯ – ДВИЖУЩЕЕСЯ ЯВЛЕНИЕ. В следующих примерах выражается либо быстротечность времени, либо время как явление движущееся медленно. Например, *вакыт уза, вакыт чаба, вакыт экрен бара, вакыт уздыру, вакытны тотып булмый.* Предметность времени в татарских фразеологизмах представляется в его отсутствии: *вакыт юк; вакытсыз чак; вакытсыз вакыт; вакыт тимәү; вакыт эҗитмәү.* Также к этой категории можно отнести фразеологизмы, основной концептуальной метафорой которых является ВСЕМУ СВОЕ ВРЕМЯ. В английском языке это отражается в следующих примерах: *There is a time to scatter stones and a time to gather them. Everything is good in its time. Everything is good in its season. All in good time.*

В татарском языке: *Барысын да вакыт күрсәтер. Чебешләре санар чак эҗитте. Hәр нәрсәнең үз вакыты.* По классификации Дж. Лакоффа к третьей группе относятся фразеологизмы, в которых выражается персонификация. То есть время отождествляется, оно понимается как живое существо и как способное воздействовать на жизнь, разум человека. Основные метафоры обозначают то, что время может изменить человека, разрушить, осудить, даже вылечить. Например, эти концептуальные метафоры объединяют следующие фразеологизмы английского языка: *Time is the best healer. Time*

heals all wounds. Time cures all things. Time tames the strongest grief. Nature, time and patience are the three great physicians. Time tries all things. Time is the father of truth.

Персонализация времени татарского языка ярко выражается в следующих примерах: Вақыт барысын да төзәтә, вақыт дәвалый. Барысын да вақыт күрсәтер. *Вақыт – дәва. Вақыт җиле барысын да алып китә. Вақыт урлаган.* Таким образом, в рамках данного исследования делается попытка сравнительного изучения когнитивных механизмов в английском и татарском языке, лежащих в основе возникновения концептуальных метафор времени и их отражение в двух языках. Анализ репрезентации концептуальных метафор в фразеологизмах английского и татарского языка показал присутствие многообразных концептуальных областей – источников. Также можно сказать, что концептосфера времени не является статичной, оно меняется и трансформируется, причиной которого может быть и влияние человеческого опыта, и общий культурный фон, и ценностные ориентации общества.

Таким образом, сравнительный анализ концептуальных метафор в фразеологических единицах английского и татарского языка, репрезентирующие концепты «TIME/ВАҚЫТ» показал, что образы во многих случаях совпадают. Основными концептуальными метафорами в обоих языках указывают на предметность и персонализацию времени. Это быстротечность времени, ценность времени, невозможность возврата упущенного времени и пройденного зря, выделяются такие свойства времени как время – лекарство, время – судья.

Литература:

1. Берестнев Г.И. Языковые подходы к проблемам архетипов коллективного бессознательного // Языкознание: взгляд в будущее / под ред. Проф. Г.И. Берестнева. Калининград, 2002. – С. 164 – 184
2. Исанбет Н. Фразеологический словарь татарского языка – Казань: ТКИ, 1990. – 494 с.
3. Коннова М.Н. Концептуальная метафора времени в современном английском языке (изменения в концепте времени) / Коннова М.Н. // "Ломоносов – 2004": международная научная конференция: тезисы / МГУ. Т.2. Москва, 2004.
4. Лакофф, Джордж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении / пер. с англ. И.Б. Шатуновского. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 792 с.
5. Пименова М.В. Принципы категоризации и концептуализации мира / М.В. Пименова // StudiaLinguisticaCognitiva. – 2006. – № 1. – С. 172 – 186.
6. Плунгян В.А. Время и времена: к вопросу о категории числа // Логический анализ языка. Язык и время / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова, Т.Е. Янко – М.: Изд – во «Ин – дрик», 1997. – С.158 – 169
7. Стернин, И.А. Макроструктура концепта // Труды по когнитивной лингвистике. – Кемерово: КемГУ, 2008. – С.100 – 106.
8. Чернейко Л.О. Языковое знание и концептуальный анализ слова // Научные доклады филологического факультета МГУ, 1998. – С.19 – 50
9. Alverson, H. Semantics and Experience: Universal Metaphors of Time in English, Mandarin, Hindi, and Sesotho / H. Alverson. – Baltimore; London : John Hopkins University Press, 1994. – 151 p.
10. Longman Dictionary of English Idioms. Bath: Pitman Press, 1980. – 390p.

УДК 398. (9 + 61)

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РУССКИХ И КАЗАХСКИХ ЗАГАДОК, ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОВ СЕВЕРО – КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Панова К., Горшкова А.
(СКУ им. М. Козыбаева)

Жанр устного народного творчества развивался на протяжении столетий. Появление письменности не уменьшило количества текстов, передающихся из поколения в

поколение. Актуальность его распространения не уменьшилась. Основным отличием данного жанра является то, что он создан не определенным автором, а народом. В фольклорных произведениях можно увидеть народную мудрость, представление людей о происхождении мира, о тех вещах, которые для нас сейчас имеют научное объяснение, традиции и обычаи, а также быт этих народов.

Мы часто слышим в повседневной жизни пословицы и поговорки, а также загадки. Они относятся к малым фольклорным жанрам. В научной литературе их можно найти под названием паремии.

В процессе изучения дисциплины «Русское устное народное творчество, литература Древней Руси» мы начали собирать фольклорный архив области. Общими усилиями мы опросили жителей города Петропавловска и жителей села Бесколь, разных возрастных групп, разного пола, национальности.

В процессе сбора информации, мы выявили закономерность, то каждая возрастная группа часто говорит одни и те же пословицы, поговорки и загадки

Пословицы по своему значению это предложения, в которых заключены народная мудрость и поучительный характер.

В.И. Даль понимал пословицу как "суждение, приговор, поучение". В своем "Толковом словаре" он дал следующее определение:

"Пословица ж, краткое изречение, поученье, более в виде притчи, иносказания, или в виде житейского приговора; пословица есть особь языка, народной речи, не сочиняется, а рождается сама; это ходячий ум народа; она переходит в поговорку или простой оборот речи".

Поговорку же Даль охарактеризовал как «окольное выражение, переносная речь, простое иносказание, поговорка – одна половина пословицы, она намекает».

Пословицы отражают моральный свод правил жизни, опыт народа.

Основные функции пословиц, поговорок и загадок коммуникативная и познавательная. Они передаются из поколения в поколение.

Народ выделяет пословицы и поговорки, как образцовые краткие изречения, в которых содержится целая история. Из – за ритмичности звучания они легко запоминаются. Это связывало пословицы с героическим эпосом, исторической и лирической песней, сказкой. Отдельные образные изречения из них или формулы, заключающие повествование, иногда становились пословицами (например, «Битый небитого везет», «На воре шапка горит», «Убить черна ворона – не спасенье получить» и т.д.). В некоторых случаях пословицы становились источником сюжетного повествования; очень часто они вводились в сказку и песню, украшая текст произведения.

Краткость пословиц и поговорок не препятствует образности и четкости формулировок, использованию самых различных средств поэтики, созданных в процессе развития художественного народного творчества. Изучение пословиц и поговорок обогащает язык, учит просто и образно выражать мысль.

Так как пословицы и поговорки часто переходят из уст в уста, то они и повторяются.

Схожесть пословиц и поговорок часто можно увидеть у представителей разных национальностей.

К примеру, из представителей старшего поколения, возрастной группы 60+, мы несколько раз слышали пословицу «Без труда не выловишь рыбку из пруда», её же аналог нашелся и в казахском языке, и он звучит как «Еңбек етсен ерінбей тояды қарның тіленбей», в дословном переводе означает «Если трудишься, то сытым будешь ни в чем не нуждаясь». Её вспомнили информанты: Авдеева Алифтина Ивановна, 1949 г.р., Горшков Геннадий Петрович, 1949 г.р., казахский аналог – Мустафин Асхат Кенжигалиевич, 1994 г.р. Вполне вероятно что частое использование данной пословицы как среди русских, так и среди казахских людей старшего поколения связано с тем, что они были рождены в

послевоенное время, когда людям приходилось много трудиться, для того чтобы восстановить страну из руин, оставленных войной

Также мы заметили частое употребление пословицы «Не плюй в колодец, пригодится воды напиться» и услышали её казахский вариант «Қайта кірер есікті қатты жаппа», дословно переводящийся как «Не захлопывай дверь в которую ещё вернешься». Смысл в этих пословицах одинаковый, хоть и звучат они очень по – разному. Данная пословица имеет большую популярность среди наших информантов и видимо жителей Северо – Казахстанской области, потому что её упомянули абсолютно все опрошенные нами, а именно Авдеева Алифтина Ивановна, 1949 г.р., Романова Яна Сергеевна, 2002 г.р., Сапуанова Махаббат Еркебулановна, 2001 г.р., Сорокин Фёдор Александрович, 2000 г.р. Новиков Данил Александрович, 2000 г.р., Горшков Геннадий Петрович, 1949 г.р. Портенихина Людмила Александровна, 1965 г.р.

Следующая пословица, для которой мы нашли и казахский аналог звучит как «Вода камень точит». В казахском фольклоре мы услышали это как «Тамшы тас тесер», дословно переводящийся как «Капля расколит камень». Что забавно, эти пословицы мы услышали всего несколько раз, среди информантов возрастной группы до 25 лет, а именно Романова Яна Сергеевна, 2002 г.р., Сорокин Фёдор Александрович, 2000 г.р.,

Так же мы записали следующие пословицы, которым не нашли казахский аналог

- 1) По саже хоть бей, хоть гладь: все одно
- 2) Сер волк, сед волк, а все ему волчья честь
- 3) Без крыльев и птица – ком
- 4) Жив буду – не забуду
- 5) Живи тихо – не увидишь лихо

Их упомянули: первую и вторую пословицу Сорокин Фёдор Александрович, 2000 г.р., третью четвертую и пятую Новиков Данил Александрович, 2000 г.р.

Схожесть пословиц и поговорок вводит людей в заблуждение. Чаще всего они не видят различий. На самом деле, отличить их очень просто. Пословицы – это целые предложения, которые носят смысловой характер, содержат нравоучение, наставление. Поговорки же это красноречивые предложения, которые можно заменить другими фразами. Почти все опрошенные нами информанты путали пословицы и поговорки, поэтому собрав все в одну «кучу», мы сами разделили их на пословицы и поговорки, и среди носителей казахского языка, к сожалению, мы не услышали поговорку, только пословицы.

Русские поговорки же мы записали следующие:

- 1) Воду в ступе толочь (Информант – Романова Яна Сергеевна, 2002 г.р.,)
- 2) И нашим и вашим (Информант – Романова Яна Сергеевна, 2002 г.р.,)
- 3) Чудеса в решете (Информант Новиков Данил Александрович, 2000 г.р.,)
- 4) Бедность не порок (Информант Сорокин Фёдор Александрович, 2000 г.р.,)
- 5) Бог шельму метит (Информант Портенихина Людмила Александровна, 1965 г.р.,)
- 6) В темноте все кошки серы (Информант Горшков Геннадий Петрович, 1949 г.р.,)
- 7) Заставь дурака Богу молиться, он себе лоб расшибёт (Информант: Новиков Данил Александрович, 2000 г.р.).

Начиная с раннего возраста, когда ребенок начинает познавать мир, его знакомство с миром проходит в игровой форме. Загадки одна из частей ознакомления ребенка с миром.

Загадки можно разделить по типам: загадки – шутки, загадки – описания, загадки – складки, загадки – сравнения.

Загадки существуют у многих народов. В них отражается культура, географическое положение и история народа. Загадки могут передаваться из поколения в поколение. С развитием мира загадки могут меняться.

Что касается загадок, мы отметили что все информанты вспоминали их намного больше, в отличии от пословиц и поговорок. Но в итоге, мы нашли схожести между казахскими и русскими загадками. К примеру:

1) Тоң мойынды жуан көк,
Желіп, жортып бүкендеп,
Несібесі даладан,
Еңбек қылмай жүрер тек.
(Қасқыр).

Информант – Сапуанова Махаббат Еркебулановка, 2001 г.р.,

На овчарку он похож,
Что ни зуб – то острый нож!
Он бежит, оскалив пасть,
На овцу готов напасть
(Волк)

Информант – Авдеева Алифтина Ивановна, 1949 г.р.,

2) Өзі аппақ қардай,
Шайға салсаң балдай.
(Қант).

Информант – Сапуанова Махаббат Еркебулановка, 2001 г.р.,

Белый, а не снег,
Сладкий, а не мёд.
(Сахар)

Информант – Авдеева Алифтина Ивановна, 1949 г.р.,

3) Жолда кеткен ақ қоян,
Жолға қарап отырды.
Қарға менен құзғынды,
Ұйқыменен жоқ қылды.
(Қыс).

Информант – Сапуанова Махаббат Еркебулановка, 2001 г.р.,

Белоснежная хозяйка
Всё укроет одеялом,
Всё разгладит, приберёт,
А потом земле усталой
Колыбельную споёт.
(Зима)

Информант – Романова Яна Сергеевна, 2002 г.р.,

Помимо этого, мы собрали следующие русские загадки:

- 1) Нас семь братьев, годами все равные, именами разные (дни недели)
- 2) Двенадцать братьев друг за другом ходят, но друг друга не находят (месяцы)
- 3) Жужжит, жужжит, с места не улетает (веретено)
- 4) В лесу снято, в дому гнуто, а посередине заплетено (решето)

Информанты: первая и вторая загадка Портенихина Людмила Александровна, 1965 г.р., третья и четвертая Сорокин Фёдор Александрович, 2000 г.р. В качестве вывода, мы хотим отметить, что русский и казахский фольклор нашей области очень схож, на довольно многие русский пословицы и загадки мы без труда нашли казахский аналог среди наших информантов. Вполне вероятно, что если опросить большее количество людей, казахский аналог найдется на каждую единицу любого жанра фольклора.

Информанты:

1. Авдеева А.И. // Авдеева Алифтина Ивановна, 1949 г.р., образование среднее, жительница села Бесколь Кызылжарского района Северо – Казахстанской области, пенсионерка. Запись произвели студентки Панова К.А. и Горшкова А., студентки группы РЛ – 20, 08.09.2021 в селе Бесколь.
2. Романова Я.С. // Романова Яна Сергеевна, 2002 г.р., образование высшее незаконченное, жительница села Бесколь Кызылжарского района Северо – Казахстанской области, студентка. Запись произвели студентки Панова К.А. и Горшкова А., студентки группы РЛ – 20, 08.09.2021 в селе Бесколь.
3. Сапуанова М.Е. // Сапуанова Махаббат Еркебулановна, 2001 г.р., образование высшее незаконченное, жительница г. Петропавловска района Северо – Казахстанской области, студентка. Запись произвели студентки Панова К.А. и Горшкова А., студентки группы РЛ – 20, 08.09.2021 в городе Петропавловск
4. Сорокин Ф.А. // Сорокин Фёдор Александрович, 2000 г.р., образование высшее незаконченное, житель города Петропавловск района Северо – Казахстанской области, студент. Запись произвели студентки Панова К.А. и Горшкова А., студентки группы РЛ – 20, 08.09.2021 в городе Петропавловск
5. Новиков Д.А. // Новиков Данил Александрович, 2000 г.р., образование среднее техническое, житель города Петропавловск района Северо – Казахстанской области, повар. Запись произвели студентки Панова К.А. и Горшкова А., студентки группы РЛ – 20, 08.09.2021 в городе Петропавловск.
6. Горшков Г.П. // Горшков Геннадий Петрович, 1949 г.р., образование среднее профессиональное, житель города Петропавловск района Северо – Казахстанской области, пенсионер. Запись произвели студентки Панова К.А. и Горшкова А., студентки группы РЛ – 20, 08.09.2021 в городе Петропавловск
7. Портенихина Л.А. // Портенихина Людмила Александровна, 1965 г.р., образование среднее техническое, жительница г. Петропавловска района Северо – Казахстанской области, домохозяйка. Запись произвели студентки Панова К.А. и Горшкова А., студентки группы РЛ – 20, 08.09.2021 в городе Петропавловск
8. Мустафин А.К. // Мустафин Асхат Кенжигалиевич, 1994 г.р. образование высшее, житель села Бесколь Кызылжарского района Северо – Казахстанской области, предприниматель. Запись произвели студентки Панова К.А. и Горшкова А., студентки группы РЛ – 20, 08.09.2021 в селе Бесколь.

УДК 398.(32. 34. 49)

ОБРАЗЫ НАРОДНОЙ ДЕМОНОЛОГИИ В БЫЛИЧКАХ СЕВЕРНОГО И ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА

Ротар Е., Соколова В.
(*СКУ им. М. Козыбаева*)

В системе жанров сказочной прозы былички и бывальщины занимают особое место, требуя досконального изучения, чёткого определения их жанровой природы, функций. И хотя сведения о персонажах народной демонологии в той или иной мере содержатся в разных фольклорных и фольклорно – речевых жанрах: в формулах запугивания детей, в магических приговорах и диалогах, вербальных оберегах, в народных интерпретациях природных явлений, а также в пословицах, поговорках, лечебных заговорах, сказках, легендах, топонимических преданиях о нечистой силе, в некоторых обрядовых песнях (например, в русских колыбельных, в украинских), однако, на наш взгляд, главными источниками для изучения «низшей» мифологии остаются, прежде всего суеверные рассказы (былички, бывальщины).

Былички – это устные произведения суеверного характера, повествующие о встречах со сверхъестественными существами, о нереальных событиях, которым и рассказчики, и слушатели придают значения подлинных фактов.

Бывальщина – это демонологический рассказ суеверного характера в форме фабулата, чаще всего (но не всегда) имеющий трагический финал.

Э.В. Померанцева предлагает структурно – типологическую классификацию, разграничив жанр по форме нарратива. Быличку она определяет как «суеверный меморат», бывальщину – как фабулат [1, с. 14]. При этом она разграничивает функции былички и бывальщины. Цель исполнителя былички, по её мнению, «как можно точнее информировать слушателей о страшном необычном происшествии», а цель исполнителя бывальщины – продемонстрировать своё мастерство красноречия рассказчика, развлечь [1, с. 25]. Героями быличек и бывальщин обычно являются представители народной демонологии: домовые, водяные, леший, дворовые и т.п.

В дальнейшем при обозначении типологии записанных текстов мы опираемся на предлагаемую Э.В. Померанцевой систему дифференциации двух разновидностей несказочной прозы

В своей статье мы хотим показать актуальность суеверных рассказов в русском фольклоре Казахстана, а также сравнить образы народной демонологии на Севере и Юге страны.

Славянский фольклорный репертуар проникает в Северный и Южный Казахстан в результате переселенческого движения XVIII – XIX – XX вв. На основе фольклора переселенцев из разных регионов России, Украины, Белоруссии формируется местная традиция, для которой характерно активное бытование и развитие одних жанров и постепенное забвение других. По нашим наблюдениям, былички и бывальщины являются одними из распространенных в Северном и Южном Казахстане жанров фольклора. В связи с этим особый интерес приобретает осмысление жанровых признаков современной былички, бывальщины, особенностей их бытования в регионах и функциональной ориентации.

В исследуемом нами северном регионе выявлено бытование быличек с такими традиционными персонажами восточнославянского фольклора, как домовая, покойник, знахарка, леший. Мы обнаруживаем, что среди жителей Северного Казахстана наиболее популярны мифологические рассказы о домовом, лешем. Примечательно и то, что былички наиболее активно бытуют среди взрослого, пожилого населения, среди молодого населения чаще встречаются страшилки. В Северном Казахстане население даёт несколько народных терминов для обозначения рассказов с присутствием нечистой силы: случай, история, предание, притча, рассказ.

В южном же регионе героями быличек являются: домовая, ведьма, знахарка, покойник, духи, черти, нечто непонятное, пугающее людей. Было замечено, что пространство быличек и разновидности персонажей зависят от ландшафта, структуры сельского хозяйства региона, в котором проживают информанты. Так, на юге пространством быличек является в основном хлопковое и бахчевое поля, а персонажами люди, которые ночью поливали поле. Также для южных быличек не характерны лешие, так как нет лесного ландшафта. Здесь в основном распространены сюжеты мифологических рассказов о домовом и о чёрте.

Информантами южного региона являются в основном взрослые и пожилые люди, которые жили в то время, когда в южных аулах было много греков, немцев, украинцев. Тогда суеверные рассказы были очень распространены. А сейчас этот жанр, хоть и не потерял своей актуальности, уже менее распространён. Среди населения Южного Казахстана бытуют такие термины для обозначения суеверных рассказов, как «страшная история», «легенда»; у казахов: «история», «происшествие» («оқиға»), «рассказ» («әңгіме»).

1) Домовой

Домовой является одним из самых популярных персонажей среди домашних духов. В энциклопедическом словаре славянской мифологии домовой – это «домашний дух, хозяин и покровитель дома» [2, с. 144]. Анализируемый мифологический персонаж на севере называется информантами «домовой», «хозяин дома», «старичок». Рассказы с сюжетным мотивом «Домовой помогает спастись человеку от какой – либо беды» / «Домовой заботится о детях» можно отнести к числу самых распространённых на Севере Казахстана. Здесь он отличается человечностью, так как былички о зловредных действиях в отношении домочадцев встречаются крайне редко.

В пример хотелось бы привести бывальщины жительницы северного региона: *«Об этом мне рассказывала еще моя мама. Я была у неё первым ребёнком, она очень уставала, однажды, качая меня на руках, она уснула. Во сне она начала расслаблять руки, сама не понимая того, несомненно, я могла упасть, но вдруг она почувствовала прикосновение чьих – то лохматых рук. Проснувшись, она увидела перед собой маленький силуэт, он одной рукой придерживал ребенка, а другой аккуратно пытался меня разбудить. Когда она обхватила меня двумя руками, существо исчезло. Позже в журнале она вычитала, что с появлением новорождённого ребёнка в доме домовой берёт на себя роль няньки, всячески пытаясь помочь родителям, малышу он не наносит никакого вреда, а наоборот, охраняет его».*

«После этого случаи с участием домового происходили часто. Об этом мне также рассказала моя мама. Ночью мы с моей младшей сестрой Раей прибежали к родителям, то ли от испуга, то ли от удивления. Мы рассказали родителям, что ночью к нам приходил маленький дедушка, он был лохматый и с жёлтыми глазами, нам он казался красивым. Родители начали расспрашивать, что он делал, думая, что тот хотел нанести нам вред. Но нет, этот дедушка играл с нами, целовал нам ноги, от него так веяло теплом и добротой. Сначала родители скептически отнеслись к нашему рассказу, думая, что это наши детские выдумки, но каждое утро мы рассказывали о новом приходе дедушки и как он играл с нами. Что заставило родителей поверить, так это такой случай. Ночью они смотрели телевизор, вдруг послышались шаги в детской комнате, они были мелкие – мелкие, быстрые – быстрые, но их было чётко слышно. Родители потихоньку стали подходить к нашей комнате, затем резко открыли дверь и услышали, что кто – то забежал за шкаф, а мы с сестрой тем временем спокойно спали в своих кроватях...».

Соколова Т.Д. // Соколова Тамара Дмитриевна, 1962 г.р., образование среднее, жительница села Мерген Шал акынского района Северо – Казахстанской области, пенсионерка. Запись произвела Соколова В.В., студентка группы РЛ – 20.05.10.2021 в селе Мерген.

Быличку о функции домового как спасителя рассказала нам юная жительница Севера: *«Будучи маленькой девочкой мне довелось однажды остаться дома одной, я боялась темноты, поэтому оставила свет включённым. Легла спать и слышу, что за моей спиной кто – то ходит, шаги были мелкие, но чёткие, как будто ходил маленький ребёнок. Я не могла повернуться то ли от испуга, то ли от чего – то другого. Этот кто – то ходил по кругу комнаты, потому что я слышала шаги то приближённо, то отдалённо. Как только шаги я прекратились, я побежала к соседям, оставаться одной дома было невыносимо страшно. Проснулась я посреди ночи у соседей от шума, криков. Как оказалось, горел наш дом, но благо, что он был пуст. Когда я рассказала о моей ночной истории соседке, она сказала, что это было домовой. Он специально пугал меня, чтобы я покинула дом».*

Соколова А.В. // Соколова Анастасия Витальевна, 2002 г.р., образование незаконченное высшее, жительница села Мерген Шал акынского района Северо –

Казахстанской области, студентка. Запись произвела Соколова В.В., студентка группы РЛ – 20, 05.10.2021 в городе Петропавловске.

Наиболее распространёнными в русском фольклоре южного региона являются былички о том, как домовый душит. По форме рассказы о домовом являются в большинстве случаев меморатами, что служит доказательством популярности образа домового в русских быличках Южного Казахстана. Н.М. Назаренко отмечает: «В основном это происходит с женщинами после недавнего переезда в дом мужа в отсутствие мужа. Характерной особенностью таких рассказов является зооморфность персонажа, что сближает его с духами природы: обычно информанты обращают внимание на густой волосяной покров душащего их существа. По всей вероятности, такое качество домашнего духа связано с древними представлениями о тотемах – первопредках, верой в реинкарнацию. Не случайно до сих пор сохранился обычай вносить в дом при переселении кошку, облик которой часто принимает домовый» [3, с. 77].

Также существует обряд задабривания домового, когда на ночь хозяйка оставляет на столе кусочек хлеба и молоко.

«Говорят, что домовые живут в каждом доме. Но многие люди, может быть, этого не замечают, а кому – то всё – таки является он, чтобы попугать или пошутить, или поставить хозяина нового на место».

«Это было много лет назад. Я вышла замуж. Спала рядом с мужем. Ночью я даже не проснулась от того, что муж вышел на улицу, даже не услышала. А проснулась от того, что кто – то душит меня. В комнате было темно. Я не смогла отчётливо его разглядеть, но могу сказать, что он был маленьким, похожим на дедушку, лохматым. Хотела закричать, но не могла, я лежала, словно немая рыба. Почувствовала, как поднялась моя кровать, поднялась вверх и прижалась к самому потолку. В потолок я упиралась уже руками. Кричала изо всех сил, но меня совершенно не было слышно. Вдруг я услышала, что где – то хлопнула входная дверь. Это возвращался в комнату мой муж. И тогда кровать моя опустилась с треском, и сразу у меня появился голос. Конечно, я была очень испугана, всё рассказала мужу. А муж засмеялся и сказал, что у него такое в доме бывает: домовый часто стаскивает с него одеяло или ещё что – нибудь вытворяет. Но больше после этого ко мне он не являлся. Может быть, как – то полюбил меня или привык ко мне. Но эта история очень напугала меня».

Калачёва О.Н. // Калачёва Оксана Николаевна, 1977 г.р., образование среднее, жительница села Алаш Мактааральского района Туркестанской области, домохозяйка. Запись произвела Ротар Е.В., студентка группы РЛ – 20, 08.09.21 в городе Петропавловске.

Ещё одна жительница южного региона поведала такую историю: *«Я тогда только переехала жить в дом к мужу. Это началось во сне. Я спала и внезапно почувствовала, что кто – то меня душит. От этого я проснулась. Никого не было видно, кто – то по – прежнему давил на мою шею. А потом я почувствовала, что ко мне в ноги кто – то садится. Подтверждением этого было то, что кровать прогнулась. Это ощущение долго сохранялось у меня даже после того, как домовый ушёл. Происшествия с домовым продолжались до тех пор, пока нам не рассказали старики, что домового не нужно бояться, что он так шутит. После этого мы стали меньше реагировать на проделки домового. И постепенно домовый перестал нас беспокоить».*

Караяниди Е.Н. // Караяниди Елена Николаевна, 1971 г.р., образование среднее, жительница посёлка Мырзакент Мактааральского района, Туркестанской области, домохозяйка. Запись произвела Ротар Е.В., студентка группы РЛ – 20 19.10.21 в городе Петропавловске.

2) Леший

Также на севере Казахстана распространён образ лешего. Данного мифологического персонажа в этом регионе называют по – разному: лесной дедушка, лесовик, лесной дух,

лесной мужик. Примечателен тот факт, что раньше люди всячески избегали слова «леший», во избежание встречи с ним. Люди считали, что «нельзя помянуть нечистую силу, она тут как тут появится», но такое представление со временем утратилось, сейчас люди свободно говорят «леший».

В «Толковом словаре русского языка» под редакцией Д.Н. Ушакова толкование лексической единицы «леший» достаточно абстрактное: «в русской народной мифологии – сверхъестественное существо, живущее в лесу» [4, стб. 54]. Подробно вопрос о происхождении лешего рассмотрен в работе Э.В. Померанцевой. Она выделяет две основные версии генезиса духа. Согласно первой, лешие – это проклятые люди или заложные покойники. По второй, более поздней по происхождению, лешие – низвергнутые с небес ангелы [1, с. 32].

В русской мифологии леший может представлять в различных растительных, животных, человеческих и смешанных образах, может быть невидимым. Ему приписываются многие лесные звуки, особенно вызываемые ветром. Он поёт голосом без слов, бьёт в ладоши, свищет, аукает, хохочет, плачет. Спрашивая у жителей Северного региона о присутствии лешего в их жизни, мы заметили, что рассказываемые сюжеты быличек о лешем довольно однообразны, фабула их проста: рассказчик видит лешего в лесу, слышит его шаги или смех, леший заводит его, пугает. В пример приведём бывальщины жительницы северного региона.

«Мой брат Коля очень любил охоту и вот однажды отправился он в лес, шёл – шёл, и вдруг поднялся сильный ветер, укрылся он под деревьями и видит громадного мужчину. Внешность была необычная: длинные брови, и был он весь лохматый. Мужчина казался ему подозрительным, он молчал, а когда ветер закончился, просто убежал, громко смеясь.

Когда брат рассказал это мне, я сразу подумала, что это леший, после этого случая странного мужчину не раз видели в том лесу, и исчезал он всегда с громким смехом».

«Давно это было. Возвращался один мужчина домой на лошадах, а путь лежал через лес. Едет он, темным – темно, ничего не видно, вдруг лошади приостановились и не едут, он как замахнёт на них кнутом, а они всё стоят, замахнул раз, два, ничего не вышло. Вдруг видит, что перед одной из лошадей собака, а голова и ноги отрублены. Убрал он её с виду, но лошади все равно не сдвинулись с места. Вдруг он услышал лай, оборачивается, а там собака эта стоит и лает на него. Он как закричал и молиться начал, а лай собаки в человеческий хохот перешёл, и убежала она. Как только собака скрылась за деревьями, лошади ринулись бежать, да так, что их еле потом остановили».

Соколова Т.Д. // Соколова Тамара Дмитриевна, 1962 г.р., образование среднее, жительница села Мерген Шал акынского района Северо – Казахстанской области, пенсионерка. Запись произвела Соколова В.В., студентка группы РЛ – 20.05.10.2021 в селе Мерген.

3) Чёрт

Так как на территории Южного Казахстана нет лесов, образ лешего для этого региона не характерен. Однако достаточно распространен образ другого представителя народной демонологии – чёрта. Для чёрта не характерна определённая территория проживания. Поверья о духах: чёрте, лешем, водяном связаны между собой. Сельским жителям трудно отличить их по поступкам и внешнему виду. Вследствие этого чёрт, наряду с водяными и проклятыми, именуется шутом, шишком.

По поверьям, черти – это бывшие ангелы, сброшенные с неба вместе с дьяволом. Традиционный облик чёрта на юге имеет сходство с бесом и чёртом из повести «Ночь перед Рождеством» Н.В. Гоголя: чёрный, мохнатый, с хвостом, рожками и копытцами. Глаза у него горящие, голос зычный. «Действует» в поле. В отличие от лешего и домового, чёрт в быличках всегда выступает в роли вредителя.

М.Н. Назаренко отмечает, что в сказочной прозе Казахстана «сам образ чёрта довольно редко встречается в быличках, чаще – это обобщённый образ нечистой силы, вобравший в себя множество народных суеверий» [5, с. 15].

Однако собранные нами былички дают возможность говорить о распространённости данного образа. Самый популярный в сёлах Южного Казахстана сюжет – чёрт встречается человеку в поле во время полива.

Примером является быличка: *«В 80 – х – 90 – х годах у нас в посёлке под названием Победа происходили очень странные вещи. Вроде бы современный мир, много молодёжи, а вещи происходили очень странные. Хочу рассказать, например, про одного мужчину, который жил у нас здесь. Это был грек в преклонном возрасте. Работал он в школе завхозом. Всё у него вроде бы было в порядке с головой, был он нормальным, хорошим человеком. Но иногда он выглядел очень уставшим, у него были чёрные круги под глазами, и он выглядел очень устал, когда его спрашивали, что с ним, не приболел ли он, он отвечал: “Я сегодня всю ночь не спал”. Обувь его была в пыли, а на одной руке у него всегда пальцы были изранены. Однажды к нему пришёл его друг и стал его расспрашивать, что с тобой происходит. Он рассказал: ночью приходили к нему черти. А этот мужчина, дядя Христо, очень красиво, хорошо умел играть на скрипке. И вот в какие – то праздничные дни для чертей они приходили к нему домой, забирали его в самое дальнее поле и заставляли всю ночь играть на скрипке. Многие верили, многие нет. Но человек этот был серьёзный, не похож был на вруна. Со временем он уехал в Грецию. Но потихоньку люди так друг другу и поведали, что всё – таки, наверное, это было правдой. Для кого он мог играть так всю ночь? И пальцы ведь были изранены».*

«Также рассказывали про мужчину, который ночью на бричке уехал на поле, а приехал вверх ногами. До того его там напугали черти».

Калачёва О.Н. // Калачёва Оксана Николаевна, 1977 г.р., образование среднее, жительница села Алаш Мактааральского района Туркестанской области, домохозяйка. Запись произвела Ротар Е.В., студентка группы РЛ – 20, 08.09.21 в г. Петропавловске. Таким образом, мифологические рассказы актуальны и на сегодняшний день, это обусловлено их назидательной функцией. В большинстве быличек антимир и нечистая сила дают о себе знать, когда нарушаются традиционные нормы или запреты. Довольно часто истоки этих норм берут начало ещё с дохристианских представлений. Со временем они менялись. Менялось также и время. Но, несмотря на высокий уровень научных достижений и развития техники, большая часть из них не потеряла своей актуальности и по сей день.

Однако информантами чаще всего выступают взрослые и пожилые жители, нежели молодёжь. Это свидетельствует о том, что в наше время былички всё – таки не столь распространены, как раньше. Суеверные рассказы нынешнего времени закрепляют в словесной форме нормы ритуального поведения, а также бытовые нормы развития, которые определяются системой взаимоотношений людей. Былички – звено, связывающее нынешние с минувшим поколениями, через которое осуществляется передача познаний, мыслей и убеждений, скопившихся веками и оставшихся значимыми в наше время.

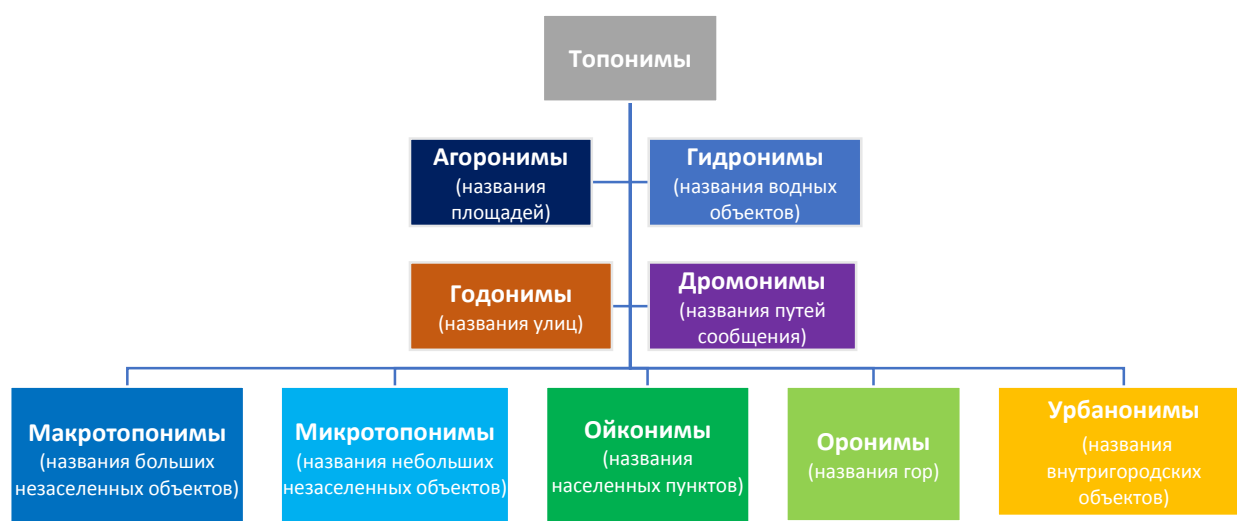
Литература:

1. Померанцева Э.В. Мифологические персонажи в русском фольклоре. – М.: Издательство «Наука», 1975. – 194 с.
2. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. Изд. 2 – е. – М.: Междунар. отношения, 2002. – 512с.
3. Назаренко Н.М. Мифологические рассказы о домовом в сибирских районах Казахстана // Вестник Челябинского государственного университета. – 1993. – №1. Т. 2. – С. 76 – 78.
4. Толковый словарь русского языка. Том 2 / Гл. ред Б.М. Волин, проф. Д.Н. Ушаков. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1986. – 1040 стб.
5. Назаренко Н.М. Сказочная проза в русском фольклоре Казахстана: Автореферат дисс. на соискание учёной степени кандидата филологических наук. – Алма – Ата: КазГУ им. С.М. Кирова, 1991. – 25 с.

СТРУКТУРНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ГИДРОНИМОВ СЕВЕРО – КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Сабиева Е.В., Козлова Ю.Е.
(СКУ им. М. Козыбаева)

Еще с незапамятных времен люди интересуются названиями географических объектов. «Топоним, как любое имя, проявляется только в обществе и без общества не существует» [1]. Э.М. Мурзаев отмечает, что в лингвистике выделяются следующие классы топонимов:

В конце 1940 – х – 1950 – х годов стали появляться работы по исследованию топонимики Казахстана, начало которым было положено статьями С.А. Аманжолова, О. Орестова, Н.И. Баяндина, Г.К. Конкашпаева и других. Содержащиеся в этих основополагающих трудах принципы и методы использовались и поколениями ученых – последователей. В ономастическом пространстве Казахстана особое место занимают региональные топонимические исследования, которые затрагивают проблемы словообразовательного анализа и лексико – семантических классификаций. К ним относятся работы А.А. Абрахманова, Е.А. Койчубаева, Н.В. Поповой, О.А. Султаньяева, Б.К. Бектасовой, К.К. Рысбергеновой, Г.Б. Мадиевой, А.Е. Жартырбаева и других.

Каждому типу географических названий характерны определенные структуры, но, по мнению А.В. Суперанской, какие – то конкретные структурные типы закреплены за определенными географическими объектами и структура географических названий системна точно также, как и топонимия какой – то определенной территории. Но и это не значит, что какие – нибудь структурные типы не могут принадлежать двум или нескольким типам географических названий [2]. В данном случае, структуру географических названий стоит понимать, как их отдельный морфологический и словообразовательный состав, при этом морфологию стоит рассматривать не историческую, близкую к этимологии, а с точки зрения современности, которая проявляется в способности слова склоняться, сочетаться с суффиксами, а также быть основой для конкретных типов словообразования.

Рассматривая любую языковую единицу с точки зрения грамматики, которая употребляется в конкретном языке, мы видим, что она имеет не только особенности значения, а также особенности строения. Анализ морфологической структуры единицы языка является актуальным и помогает определить:

Исследование гидронимов Северо – Казахстанской области позволяет проследить взаимодействие двух основных гидросистем региона (казахскую и русскую), а также их особенности в лексико – семантической и структурно – словообразовательной классификации. По структуре гидронимы могут быть однословными и составными. Однословные гидронимы представлены как простыми, так и сложными, с аффиксами и без аффиксов, а составные – гидронимами – словосочетаниями и предложно – падежными конструкциями. Следуя данной классификации, можно выделить такие структурные типы гидронимов:

Стоит отметить, что большая часть простых гидронимов Северо – Казахстанской гидросистемы – **аффиксные** гидронимы. Наиболее многочисленными гидронимическими образованиями славянского происхождения являются типы с древним суффиксом – **ск** – , – **ов** – (– **ев** –) и – **ин** – .

– **ск** – :

бол. Андреевское
оз. Баширское
оз. Бугровское
оз. Воеводское
оз. Галкинское
оз. Григорьевское

бол. Кладбинское
оз. Комсомольское
оз. Конюховское
бол. Королевское
оз. Курганское
бол. Лебедовское

оз. Мамлютское
оз. Надеждинское
оз. Никульское
оз. Первомайское
оз. Перерванское
оз.

Петропавловское

бол. Есаульское
оз. Заимское
оз. Зоринское
оз. Киргизское

оз. Ледяевское
оз. Миговское
оз. Майорское
бол. Мордовское

бол. Покровское
оз. Полонское
вдхр. Сергеевское
бол. Чугуновское

– **ов** – (– **ев** –):

оз. Анисимово
оз. Антоново
бол. Барково
оз. Бахарево
бол. Берниково
оз. Бобровое
оз. Бугровое
бол. Быково
оз. Волково
оз. Горбуново
оз. Гусево
оз. Данилово
оз. Давыдовое
оз. Буковое

оз. Долматово
оз. Ерилово
оз. Ефремово
оз. Жилияково
оз. Завьялово
бол. Зайково
оз. Запоселково
оз. Захарово
оз. Зукарево
оз. Камылово
оз. Калиново
оз. Коврово
бол. Комарово
бол. Конюхово

оз. Кравцово
оз. Кустовое
оз. Линево
оз. Литвиново
оз. Лобаново
бол. Михеево
оз. Моховое
оз. Некрасово
оз. Окунево
оз. Питерово
оз. Пономарево
оз. Попово

– **ин** – :

оз. Алешино
оз. Алешкино
оз. Анохино
оз. Апталино
оз. Архипкино
оз. Бородавкино
оз. Бородино
оз. Варварино
оз. Васино
оз. Верхозино

оз. Гурино
бол. Гусино
оз. Доронино
оз. Елгино
оз. Зеленино
оз. Иванкино
оз. Камышино
бол. Классино
оз. Кондино
бол. Кукино

оз. Куклино
оз. Мартышкино
оз. Марушкино
бол. Матюшино
оз. Мульгино
оз. Правдино

Гидронимы тюркского происхождения в большей степени представлены формантами – **лы**/ – **лі**, – **д**/ – **ді**, – **ты**/ – **ті**:

оз. Акбасты
оз. Балыкты
бол. Киякты
оз. Жылымды

оз. Жылымды
бол. Каргалы
оз. Киндыкты
бол. Киякты

оз. Сулекты
бол. Тузды
оз. Шабакты
оз. Шагалаы

оз. Силеты
бол. Булдакты
оз. Жыланды

бол. Курайлы
оз. Молалы
оз. Обалы

оз. Шарбакты.

Безаффиксные гидронимы представлены следующими номинациями:

оз. Алия
сол.оз. Акыш
сол. оз. Ащы
оз. Баян

р. Сага
оз. Кап
р. Ключ
оз. Кок

оз. Кубыш
оз. Ляга
оз. Орел
оз. Туп

Достаточно большую группу представляют **сложные** гидронимы, в основном тюркского происхождения:

оз. Алаколь
оз. Аякколь
оз. Косколь
оз. Куйганколь
оз. Кайранколь
оз. Конактысор

оз. Аксу
р. Мукурозен
оз. Обалыколь
оз. Танатузынколь
оз. Узынколь
бол. Шомышколь

бол. Шоптыколь
оз. Шукырколь
бол. Кишкенеколь
оз. Санырауколь
оз. Силетытениз
бол. Егиндыколь

Словосочетания:

р. Белая Глина
бол. Красная
Шапка
оз. Малый Чирок
оз. Малые Пасынки
оз. Подвысокое
Займище

бол. Степин Маяк
оз. Сургутское
Займище
бол. Улькен
Жанболат
бол. Улькен
Акишей
оз. Улькен Каракога

оз. Шолак Карасу
оз. Большая
Пузыриха
оз. Малая Пузыриха

Предложно – падежные конструкции в номинации гидронимов Северо – Казахстанской области немногочисленны, их всего три:

оз. За Бугром
оз. За Высокой Дубравой
оз. Под Увалом

Таким образом, при анализе собранных материалов гидронимики Северо – Казахстанской области, мы выяснили, что к определению структуры гидронимов может быть разный подход. Гидронимы как славянского, так и тюркского происхождения, образуются чаще всего морфологическим способом, а также мы можем наблюдать образование гидронимов сложением двух или более основ. В образовании гидронимов тюркского происхождения словообразующими элементами являются аффиксы – лы/ – лі, – ды/ – ді, – ты, – ті. Предложно – падежные конструкции в номинации гидронимов Северо – Казахстанской области составляют лишь 1% от всех названий водных объектов. Так как семантика и словообразование гидронимов взаимосвязаны, выявление особенностей гидронимообразования имеет значение для характеристики как гидронимической, так и для лексико – семантической и структурно – словообразовательной классификации.

Литература:

1. Ахманова О.С., Беленькая В.Д. Топонимика как социально – лингвистическая проблема // Филологические науки. 1967. № 6
2. Суперанская А.В. Типы и структура географических названий // Лингвистическая терминология и прикладная ономастика. – М.: Наука, 1964.
3. Мурзаев Э.М. Топонимика и география. М.: 1995
4. Байгабулова К. Топонимика. Энциклопедический справочник. – Алматы, «ТОО АрунаLtd», 2010
5. Конкашпаев Г. К. Словарь казахских географических названий. – А. – А., 1963
6. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. – А – А: Наука, 1974.

ӘОЖ 811.512.122.38

Ғ. МҰСТАФИН ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ТІЛДІК ҚҰРАЛДАР

Смаилова Қ.К.

(М. Қозыбаев ат. СҚУ)

Сөздер зат, құбылысты, олардың белгі – қасиетін, болмаса іс – әрекетін ғана атап білдіріп қоймайды, сонымен бірге адамның сезіміне әсер ететіндей стильдік мәнге ие болады. Тіл білімінде адамның сезіміне әсер ететін сөздер тобы экспрессивтік – эмоционалды лексика деп аталады. Сөздің экспрессивтік сипаты оның бейнелі, мәнерлі айтылуынан, ал эмоциональдығы оған қоса адамның бір затқа, құбылысқа өзіндік көзқарасын, көңіл – күйін, сезімін білдіруінен де көрінеді. Сөздің бейнелі, мәнерлі айтылуы мен сезімге әсер ету қасиеті бір – бірімен тығыз байланысты. Эмоция бар жерде экспрессивтік болады. Оның эмоциональдық бояуы сөздер арқылы білдіріледі. Әсіресе сүйіспеншілік, масаттанушылық, мақтанушылық, есіркеушілік, еркелік, таңырқаушылық, жағымпаздық, қошаметшілік, өшпенділік, үрейлену, сес көрсету сияқты адамның жағымды – жағымсыз қасиеттерін білдіруде жиі кездеседі. Экспрессивтік – эмоционалды сөздер барлық стильде бірдей қолдана бермейді. Олар негізінен сөйлеу тілі мен көркем әдебиетке тән.

Е.М. Галкин – Федорук: «Тілдегі эмоционалды элементтер адам сезімін білдіру үшін қызмет етеді. Ал тілдегі экспрессивтік амалдар эмоцияларды ерікті білдіруде де, ойды білдіруде де мәнерлілік пен суреттілікті күшейтуге қызмет етеді», – дейді [1, 3 б]. Бұндай сөздер көркем шығарма тілінің айналымына түсісімен әрқайсысы жеке дара өмір сүрмей, жаңа тілдік қарым – қатынас жүйесіне бағынып, негізгі көркем стильдің икеміне түсіп, соның көлеңкесінде көркемдік мәнге ие болуға жұмылады. Көркем сөз шеберлерінің көпшілігі тілдік элементтерді авторлық баяндауларында қолданылады. Әсіресе персонаж тілінде орынды қолданылған ондай тілдік элементтер көркем туындының нәрін келтіріп, оған образдық мән беріп тұрады. Лексика – грамматикалық тұрғыдан тіркеспейтін сөздер бір – бірімен байланысқа түсіп, белгілі бір контекстік тұтастық құрайды. Соның негізінде соны ой, көркем сурет туады. Көркем шығармада олардың өз ерекшелігі бар. Олар контекстегі тілдік элементтердің жеке тұрғандағы сипатынан ғана емес, түгел контекст ансамбілінен көрініс береді. Сөйтіп, олар мағына сыйымдылығымен байланысып жатады. Яғни, ондағы жеке сөздер болсын, тізбек, тіркестер болсын, тіпті сөйлемдер болсын кесек ойды көркейте береді. Көркем тәсілдердің барлығымен де тұтасып кетеді. Көркем шығармада қарапайым тілдік элементтердің өзі құлпырып кетеді. Құбылыстар белгілі көркемдік әдістер арқылы образбен оқушы сезіміне әсер етеді. Жазушының тіл шеберлігінің арқасында суреттеп отырған кейіпкері көркем образ, мүсін болып оқушының көз алдына бейнелі сурет, картина ретінде елес береді. Көркем шығарма оқырманға ой салады, ашық айтпайды, мәселенің түйінін шешіп те бермейді. Бірақ тілдің экспрессивтік –

эстетикалық қызметі көркем шығарма тілінен анық байқалып, образды ой білдірумен астасып жатады.

В.П. Мурат: «Көркем шығармада халықтың тілдік құралдарын аса мұқият қолданудың нәтижесінде жаңа категория – эстетикалық категория жасалады» деп көрсетеді [2, 17 б]. Көркем әдебиет тілінің стильдері басқа стиль түрлерінен эстетикалық қызметі жағынан жетекші орынға ие екендігін көрсетеді. Көркем әдебиет стилінде жалпыхалықтық сөздердің қолдану көлемі, оның ауқымы әлдеқайда кеңірек болғандықтан әрбір қалам иесі өз туындысында шынайы өмірге деген көзқарасына байланысты дүниеде бар я болуға тиісті көріністер мен құбылыстарды адамның ішкі дүниесіне әсер ететіндей суреттейтін тілдік компоненттерді, шындық өмір жайында автордың көзқарасын білдіретін сөздерді молынан қолданады. Автор туындысына өз жан – дүниесіне, тіл байлығына қарай, әр затқа, әр құбылысқа суреттемелі ат, атау береді. Мысалы, Ғабиден Мұстафин «Дауылдан кейін» романында өзі сипаттап отырған кейіпкерін өзіне тән ерекшелігімен толық көрсету мақсатында кейіпкеріне түрліше атау береді. Әр атау астарында қарапайым заттық – логикалық ұғыммен қатар адамның сөзімі мен көңіл – күйіне байланысты берілетін эмоционалды сөздердің мағынасы жатыр. Өйткені, сөз өнері – қашанда әсерлі, сезімге салар салмағы айырықша күшті өнер.

Көркем шығарма – эстетикалық категория, өнер туындысы. Ол ең алдымен оқырман сезіміне әсер етуі керек. Бояулы мәнерлілікті білдіретін сөздер эстетикалық қызметте жұмсалынады. Әдеби шығармадағы оқиғаның дамуына сәйкес қаламгер кейіпкерін бірде келіншек бейнесінде суреттесе: «Ортадағы шаңқан ақ үйдің екі ашпалы сырлы есігін бірден ашып, жұртты бастай мырза енгенде, шәлісі әлі түспеген жас келіншек қарсы жүрді. Түлкідей қызыл, қозғалысы да түлкідей епті. Именген, қымсынған болады. Бірақ кішірек қара көзі қымсынар емес: үлкен сырға ұя боларлық терең, мөлдір, әрі өткір, әрі байыпты. Әлі ешкімге тура қараған жоқ, барлық көз оған қадалуда. Келіншек қанша қызықты болса, осы үйдің көркі де сонша қызықты. Мырза әйелі өлісімен таңдап тоқал алды» [3, 16 б].

Тоқал деген сөздің негізгі мағынасын қарастырар болсақ, қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: тоқал – қатын үстіне алған әйел деп көрсетіледі [4, 70 б]. Мысалға: «Тоқал ерінен жиырма алты жас кіші. Тіпті Аманнан да кіші. Ал істейтіні – үлкеннің ісі» [3, 53 б]. Сондай – ақ халықтың тоқал деп атау берген әйелдерін отағасы өз қалауымен, сонымен қатар бәйбішесінің берген рұқсатының негізінде ежелден келе жатқан ұлттық салт – дәстүріміз бойынша тоқалдың ата – анасының алдынан өтіп, келісілген түрде алады, кейін салтымызға сәйкес жөн – жоралғысын түгелдей жасап, құдалығын өткізіп, қазақи сән – салтанатын өткізген. Тоқал екінші, үшінші немесе төртінші жұбайы болуы мүмкін. Кейіннен тоқал сол әулетке сіңіп, ұрпақ жалғастығын ойлап, оны әрі қарай көбейтіп, ошақ анасынан ел анасына айналып, әулетке ұйытқы болғаны тарихтан баршамызға мәлім.

Жазушы келесі бір кезеңде осы бір кейіпкерге тоқал атауын, көзқарастың рационалды бағасы мен эмоционалды бағасын қоса береді: «Тоқал ерінен жиырма алты жас кіші. Тіпті Аманнан да кіші. Ал істейтіні – үлкеннің ісі. Дегенмен, желек астында жастық иісі аңқып тұратын; Аманның жеңгей деуге аузы бармайтын [3, 53 б]. Тоқалдың көбі күң орнында салпақтап жүргенде, мырза бұлдеге бөлеп, бетіне қарап отыр. Тоқал онысын әбден бағалайды» [3, 54 б].

Жоғарыда аталынған сөздердің экспрессивтік мәнін одан сайын өсіру мақсатында, сондай – ақ адамдардың сезіміне әсер ету үшін автор қызыл тоқал деген сөзбен алмастырады: «Қызыл тоқал жүндес, жуан аяқты алдына сұлатып қойып, сүйріктей ақ саусақтарымен сырылдата сипағанда, мырзаның көпке бармай көзі жұмылды. Сипай берді, ақ саусақ...» [3, 42 б]. Қызыл тоқалдың мөлдір қара көзі Аманға телміріп, әлденені сұрағандай, «айтсаңшы!» деп қиылғандай болатын. Бұл жолы да қара көз телміре қарады. Бірақ бұрынғыдай мөлдір, ойнақы емес, күңгірт тартып, баяу қозғалады. Жас па, ой ма, қайғы ма, әйтеуір, жаулықпен бірге бір көлеңке басыпты. Жағын жібекпен жиып, ұсақ

меруерттер тізген екен, ақ торғын жаулықтың ішінде уылжыған жас әйел үріп ауызға салғандай. Әйтпесе ақ тұйғынша қолға қондырып не ақ гүлше омырауға тағып алғандай... [3, 53 б]

Шәкен мырза желі басынан келе жатып, қасындағылар елемеген бір нәрсені елей қойды. Мал ауылында өріске бармай қалған төрт – бес сиырға көзі түсті. Кәрі, құжбан қоңыр бұқа қызыл қашардың соңында. Өзі де оттамайды, оны да оттатпайды. Айналсоқтап жүрген тайынша бұқалар тақалып кетсе, аямай шаптан іліп, өкірте лақтырады.

- Анау кәрі иттен айыру керек екен, – деді мырза,
- қарашы не өзіне, не басқаға жоқ. Құр қызғаныш. Қысыр қалдырады – ау.

Әбекең әлі бірге жүрген: мырс – мырс күледі. Оның неге күлгенін басқалар айтқызбай түсінді. Біреу жымың етіп, біреу жай ғана езу тартып күледі.

– Кәріні жастан айырса, сені де айырамызда да. Қызыл қашарды аяғанда, қызыл тоқалды қалай аямаймыз, – деп еді Әбекең, үлкендер ду күлді [3, 54 б].

– Ей! Қызыл тоқал сені неге жақсы көреді?

– Мені жақсы көре ме?

– Қойыңышы, менің неме қызығады?

– Сенің мына күлімдеген мөлдір көзіңе қызығады. Бәрінен де ұстарадай өткірлігіңе, жалыны лапылдаған жастығына қызығады. Мырзада бұның бірі жоқ [3, 39 б].

Жазушы қолданысындағы қызыл сөзінің астарында уылжыған жас, жалынды жастық шақ, сонымен қатар адам көзін тартарлық әйел сұлулығы жатыр. Ғ. Мұстафин өз туындысында оқырмандарына табиғи әдемілікті сезіндіру, әйел бойындағы әсемдік пен нәзіктікті түйсіндірумен қатар адамдардың осындай түрлі қасиеттерін әсерлі түрде жеткізу мақсатында сөздің семантикасына тән тілдегі эмоциялылық – экспрессивтілікті шеберлікпен пайдаланады. Мысалға, тоқал – жеке тұрғанда қарапайым халықтық сөз. Тоқал – қазақ ұғымында бәйбіше үстіне алынған әйел.

Сондай – ақ келіншек сөзі де күйеуге шыққан немесе күйеуі болған әйел дегенді білдіреді. Романда бұл сөздердің бірі – кімді, нені болса да жай ғана атаса, екіншісі сондай қызметімен бірге өз бойында ерекше бір әсерлілік барын аңғартып тұр. Сонымен қатар мұндағы келіншек, тоқал, қызыл тоқал деген сөздердің қуаттылығы мәтін ішінде өз бойындағы мәні мен реңіне байланысты түрлі эмоционалдық мәнге ие болып, шығарма ажарын келтіріп, қаламгердің өзіндік қолтаңбасын көрсетеді.

Жеке сөздер де табиғатында әр алуан. Жалпы халық тілінде жалқы есімдер соның ішінде адам аттары көбіне атауыштық қызмет атқарады. Ал көркем шығарма тілінде кейіпкер есіміне түрлі қосымша жалғану арқылы эмоционалдық сипат алады. Мысалға, жоғарыда суреттелген кейіпкер есімі – Шолпан. Жазушы кейіпкер арасындағы сүйіспеншілік, қошаметшілік қасиеттерді, бағалауыштық ұғымды білдірумен қатар адамның ішкі сезіміне әсер ету мақсатында: Шолпан тағы бір күрсініп қойып, наз айта бастады: – Мендегі уайым сол ғана дейсіз бе... «Балам да, жарым да – бір өзің» – деп отырып, мені бәрінен қағажу ұстайсыз. Оңаша отырып, әркіммен сырласасыз, соның бірін маған сездірмейсіз.

– Жас басыңмен, әйел басыңмен, ойыма ортақ болуға жарасаң, сенен жасыраарым болмас, Шолпанжан [3, 176 б]. Романда берілген бұл сюжет арқылы еркелік, еркелету, сырластық экспрессивтік мәні бар тілдік элементтер сол жүйенің мүшелері ретінде ойға қатысты белгілі жүк көтеріп, өз ішінде алуан түрлі қызмет атқарып тұрғаны айқын көрінеді. Атауыштық қызметте жұмсалатын сөздердің тұрақты мағыналарының үстіне ерекше көркемдік мән – реңк беретін бейнелі эмоция туғызатын сөзге айналып, жазушы туындысында бейнелі сөз санатына еніп тұр деуге әбден болады. «Жан» еркелету, кішірейту мәніндегі антропонимдерге қатысты қосымшасы зат есімнің реңк мәнін тудырушылық қызметте жұмсалып тұр. «Жан» қосымшасы әуелде жеке мағыналы сөз

болғанымен, тұрақты түрдегі антропоним жасаушылық қызметі оның қосымшалық сипат алуына әкеліп отыр. Ол жеке сөз ретінде де қолданылады.

Зерттеуші М. Малбақов бұл жұрнақ туралы «Әрі кішірейту әрі еркелету мәніндегі тұлғалардың дәстүрлі қолданыс аясы бар. Олар сөздердің бәріне жалғана бермейді» [5, 155 б]. Демек, – жан қосымшасы ұлттық сипатты білдіретін есімдерге актив түрде жалғана алатынын айтып өтуімізге болады. «Ерінің қаталдығынан бір түршігіп, Шолпан үйге енді. Тоқабайдың әйелі аңдып тұр екен, ере кірді соңынан. Мен қайтем, Шолпанжан? – деп кемсеңдейді. Іші көтеріліп қалыпты.

Шоқпыт шалбарының жыртығынан тізесі жылт – жылт етеді. Әжептәуір бәденді, жасы отыз шамасында, пысықша келген жалшы әйел, басына іс түскен соң лезде жүнжи бастаған. Былтыр дәл осы уақытта өз алдына түтін түтетіп, күйеуі мен екеуі: «Құдай қаласа, ендігі жылы қара сиырдың қара торпағы тұмса бұзаулайды» – отырған еді. Ол үмітін мырза кесті. Қазір қара қайғының астында отыр...» [3, 167 б].

Морфологиялық жолмен пайда болған эмоционалды сөздер жазушының сомдаған кейіпкерлерінің арасындағы жақсы немесе жаман қатынасты аңарту, түрлі көзқарасты білдіру, психологиялық күйді сездіртуде, көркемдеуіш, әсер қуатын арттыру жолында жан – жақты белсенді түрде қызмет атқара алатындығы көркем мәтін ішінде анық көріністер арқылы байқалады. « – Жан» қосымшасы өзі жалғанған сөзге эмоционалды қасиет беріп, мейлінше әсерлеп көрсетіп тұр. Аталмыш романда экспресивтік – эмоционалды сөздер бұдан басқа фонетикалық жолмен (дауыс ырғағы, пауза арқылы) да берілген: – Шолпан, жастық, әперші, – деді.

Жұмсағаны жалынған тәрізді. Дауысы тіпті нәзік, жылы шықты. Жайнаған кең орданың ішінде ақ торғынға оранып, аяғы көрінбей, әсем жылжып бара жатқан Шолпан айдын көлде жүзген аққу секілді көрінді Аманға. Шолпан иіліп келіп, жастық қойып жатқанда, мырзаның жайшылықтағы зіл, паң мінезінің бірі қалған жоқ. Ауыр денесін шапшаң көтеріп, жаутандай, күлімсірей қарады оның бетіне. «Шолпан?» деп, атын жиі атағанда да, қыртысы қалың арқасын, жүндес аяғын дамыл – дамыл сипатқанда да, сүйгендіктен істейтін тәрізді. Әр адамның бойында бір осалдығы болса, қатал мырза нақсүйер тоқалының алдында жұмсақ – ақ.... Шолпан, бір жерің ауыра ма? – деп еді, мырза, өзі ауырғандай шытынап [3, 54 б].

– Шолпан! Шолпан!

– Өтеген – ай, әнтек бұрын келсем!... – деп Аман сылқ отыра кетті де, еңіреп жіберді. Шолпанда дыбыс жоқ, қан жүрегінен жылымшылап ағып жатты... [3, 421 б].

Көркем шығармада әңгіме етіп отырған ситуацияға лайық тілдік элементтер морфологиялық – фонетикалық жолмен таңдалып алынған экспресивті – эмоционалды сөздердің бояулы – мәнерліліктері де түрлі деңгейде, стильдік қызметі де бір – бірінен ерекше. Олардың стилистикалық бояма мағыналары шығарма кейіпкерлерін неғұрлым нанымды, жан – жақты көрсетуіне мүмкіндік туғызу мақсатында жұмсалады.

Атаулардың, кісі аттарының лексика – семантикалық, морфологиялық – синтаксистік жасалым жолдары мен құрылымдары, олардың ішкі формалары, жасалу негізі, тілдік фактор болып табылуымен қатар, ұлттық менталитетті, қазақтануды көрсететін ономастикалық бірліктер. Демек есімдерді құрайтын бөліктердің мағынасынан олардың қосымшалық қасиеті мен сипаты да айқындала түседі.

«Дауылдан кейін» романының өзі кеңес үкіметі кезеңіндегі қазақ жерінде болып жатқан жағдайларға байланысты туған шығарма. «Дауылдан кейін» романындағы бас кейіпкерлердің бірі – Шолпан. Бәрімізге белгілі сол уақыттарда қазақтың жас қыздарын бай – шонжарлар қалыңдыққа алып отырған. Мысалы, романдағы Шолпан – Шәкен мырзаға еріксіз күйеуге шыққан, жас жағынан көп кіші, уылжығын жас тоқалы. Жазушы романда кейіпкеріне Шолпан есімін тағып, сол замандағы қазақтың нағыз әйел образын жасаған. Шолпан есімін қазақ жазушылары өздерінің кейіпкерлеріне біршама қолданады. Сонымен қатар қазіргі таңда да қыздарға көптеп қойылады. Жалпы қазақ халқы ат

таңдаған кезде көбінде тарихта немесе белгілі бір шығармада жақсы сипатталған, танымал есімдерді қоюға тырысады.

Ғабиден Мұстафиннің шығармашылығындағы өзіне тән басты өзгешелігі – адам бейнесін жасаудағы маңызды шарттардың бірі кейіпкердің мінез – құлқындағы, типтік характерді ашуда кейіпкердің портреті мен оның көзге көрінер ерекшеліктеріне оқырман назарын аударта білуі. Сондай – ақ көркем шығармадағы адамдар арасындағы қарым – қатынас арқылы кейіпкерлердің әр түрлі ортада, қуаныш немесе күйініш сәттерін бейнелеу үстінде жазушы сөздің эстетикалық мәніне баса көңіл аударып, өз туындысында берілген атаудың астарын жан – жақты ашып, суреттеп беруде, олардың көркем образын жасау үшін сезімге бірден, айқын әсер ететін әсерлілік, мәнерлілік қасиеті бар сөздерді, суреттеген кейіпкерінің көзқарас, пікірінің түріне қарай экспрессивті бояулы сөздерді жағымды – жағымсыз белгілеріне қарай аса шеберлікпен қолдана білуі, өмірде болатын құбылыстарды да астарлы, бейнелі түрде беріп отыруын жазушының өзіндік қолданысы деп түйіндеуге болады. .

Белгілі бір қаламгердің шығармаларындағы тілдік құралдарды қарастырудың негізі оның стильдік ерекшеліктерін тану мәселесімен байланысты. Белгілі бір туындының немесе жалпы қаламгер шығармаларының стильдік арналарын көрсету сол автордың тілдік компоненттерді қолдану мүмкіндіктерін саралауға жол ашады.

Әдебиет:

1. Белбаева М. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы. Алматы. Мектеп, 1976.
2. Мурат В. Об основных проблемах стилистики. Москва, 1957.
3. Мұстафин Ғ. «Дауылдан кейін» Алматы. Жазушы, 1982.
4. Бес жүз сөз. – Алматы. Рауан, 1994.
5. Малбақов М. «Бір тілді түсіндірме сөздің құрылымдық негіздері. Алматы. Ғылым, 2002.

УДК 811(075)

ЖАРГОННАЯ ЛЕКСИКА В РЕЧИ СЕЛЬСКИХ ШКОЛЬНИКОВ

Табакова З.П., Бекчентаева А.В.

(СКУ им. М. Козыбаева)

Культура речи современного человека, мягко говоря, вызывает беспокойство интеллигенции, лингвистов, учителей и в целом всех носителей русского языка, не безразличных к его судьбе. Однако интерес исследователей к этой проблеме нередко носит чисто фактологический характер констатации явления. Это подтверждается высказываниями ряда учёных об аномалии русского языка. Такое спокойно – отстранённое описание процессов в русском языке неприемлемо для тех учёных, которые в трудные моменты истории родного языка всегда болели за его судьбу и старались внести свою лепту в сохранение языка. Так, М.В. Ломоносов оставил нам не только свой прекрасный труд «Российская грамматика», но и старался убедить учащихся любить и ценить свой язык, утверждая, что язык помогает сохранять государственность народа, «а слабея языком, народ уступает другим не только своё духовное богатство, но и всё жизненное пространство».

Успехи народа – носителя языка вызывают взрыв интереса к его языку. Такой «взрыв» к русскому языку наблюдался в 1812 году после того, как русская армия, разгромив Наполеона, вошла в Париж, «взрыв» интереса к русскому языку наблюдался и после полёта в космос Юрия Гагарина в 1962 году. Но русский язык пережил и немало

трудных периодов. Все помнят язык Элочки – людоедки из романа И. Ильфа и Е. Петрова «Двенадцать стульев», которой хватало для общения 30 слов великого и могучего. К сожалению, в современном мире язык наш снова испытывает проверку на прочность, но что – то плохо слышно его защитников. А пора бы.

Вот уже шотландцы ставят памятник нашему любимому Михаилу Лермонтову, называя его Лермонт и объявляя своим поэтом. Да, у него были шотландские корни, но когда он впервые посетил свою «историческую родину», Шотландию, он искренне сказал: это не моё, моя Родина – Россия. И нашего Пушкина тоже непрочь признать своим: в Эфиопии в Адис – Абебе, например, стоит памятник «великому африканскому поэту» Александру Сергеевичу Пушкину.

Язык не просто средство коммуникации, в нём заключён огромный воспитательный потенциал. Подростковый жаргон, который сегодня активно проникает в повседневное общение, литературу, средства массовой информации, оказывает осязаемое влияние на язык художественных текстов, ориентированных на подростковую аудиторию, и, безусловно, на духовно – нравственное воспитание подрастающего поколения. Школьный сленг может оказать негативное влияние. В последние годы появились работы, посвящённые изучению речи школьников [1, 2, 3].

Как пишет А.М. Грачёв: «в школах робко молчат о жаргонах. Как будто ученики используют в своей речи только литературные, стандартизированные слова!» [4, с. 16]. Мнение учёного, безусловно, актуально и в наши дни, Однако не будем настолько пессимистичными.

Проблема энтропии норм русского языка, вероятно, достигла такого пика или, говоря современным языком, дна, что она не оставляет равнодушными не только учителей, но и совсем ещё юных студентов, будущих учителей.

Для подтверждения этого положения приведём отрывки из эссе сочинений «Родной язык» студентов нашего вуза. Так, Юлия Василевская пишет: «Наш родной язык – это частичка народа, это частичка семьи, где рождается и растет человек, это частичка каждого из нас». Отрывок из прекрасного стихотворения О. Яковенко о русском языке передаёт её эмоциональное отношение к родному языку:

«Благодарю Мефодия, Кирилла
За буквы, звуки, благозвучность слов,
Что к языку нам русскому привили
Огромную, бескрайнюю любовь!»

Многие молодые люди видят опасность в увлечении молодёжным сленгом, жаргонизмами, бездумным употреблением заимствованных слов, ненормативной лексикой и высказывают надежду на то, что эти увлечения не помешают языку оставаться по – прежнему ярким и живописным. Однако для этого носителям родного языка необходимо приложить усилия, чтобы сохранить его, потому что «родной язык – это символ родного дома и тепло домашнего очага», считают студенты.

Понятие жаргона впервые объяснил В.И. Даль. Он рассматривал жаргон как речь, заимствованную из французского языка «жаргон – gergone». В переводе с галлороманского – «болтовня», «испорченное наречие», «местная речь» «диалект», [5, с. 525]. В «Лингвистическом энциклопедическом словаре» В.Н. Ярцевой жаргон определяется как «тип речи, используемый в устном общении в основном стабильной социальной группой, объединяющей людей на основе профессии (жаргон программиста), положения в обществе (жаргон знати) или возраста (молодежный жаргон)» [6, с.433]. В.В. Химик, определяя жаргон, обращает внимание на прагматическую его функцию «изоляции себя от остального языкового сообщества» [7, с. 65]. Школьный жаргон существовал с момента появления первых школ. Уже в тот период школяры создавали свои школяризмы.

В любом учебном заведении, объединённом общими интересами, создавались свои особые слова. Лингвисты изучали эту лексику, так как в ней отражалась жизнь подрастающего поколения. Однако в тридцатые годы 20 столетия в СССР был принят указ о запрете изучения жаргонов. Согласно запрету все жаргонные слова причислялись к воровскому жаргону, которым всегда пользовались преступники. С этого времени изучение всех жаргонов стало запретной зоной.

Изучать их перестали, но от этого жаргонная лексика, в том числе и школьный жаргон, никуда не исчезла. В 21 – м веке в лингвистике начался бум по изучению всей лексики русского языка. Появились словари различной жаргонной лексики. Отметим словари, описывающие школьный жаргон, Вальтер М.Н., Макиенко В.М. Никитина Т.Г. и «Словарь русского школьного жаргона XIX века» Анищенко О.А. [8, 9].

Лексический состав школьной жаргонной лексики изменчив. Это связано, в первую очередь, с изменением личностных интересов школьников, их нравственными ориентирами, а также с бурным развитием науки и техники (появление интернета, компьютерной техники, мобильного телефона), влиянием художественной литературы, кино, средой общения. Для тенейджеров прошлых десятилетий источником жаргонизмов служили фильмы и книги своего времени, а нынешним школьникам активно поставляют жаргонную и ненормативную лексику криминальные телесериалы и передачи типа «Реальные пацаны», «Comedi – club» и специальные детские передачи, преследующие свои цели влияния на подростков.

Наша статья посвящена исследованию жаргонной лексики в речи сельских школьников. Реципиентами стали учащиеся сельской школы – интерната. В условиях постоянной среды общения речь подростков имеет тенденцию к стандартизации, бедности лексикона, в том числе и употребление определённой группы жаргонизмов. Для решения поставленных задач мы разработали систему опросов подростков. Во – первых, нам нужно было выявить состав жаргонных слов и частотность их употребления. С этой целью проводилась запись устной речи подростков в условиях свободного общения школьников во время перемен, общения во время игр, выполнения домашних заданий, разговора в свободное время.

Проживание школьников в интернате обеспечивает неограниченные возможности наблюдения за речью. Выборка текстов с записями жаргонизмов позволила отобрать наиболее частотные жаргонизмы и составить небольшой словник, в который вошла жаргонная лексика учащихся двух школ одного села Мамлютка. Наблюдения показали, что в территориально достаточно замкнутом жаргоне наблюдаются те же процессы, что характерны и в художественных текстах: преобладание основной лексики и постоянное пополнение лексического состава неологизмами.

Существенным отличием является временная характеристика протекания этих процессов. В литературном языке, несмотря на отмечаемую активность изменения лексической системы, что бесспорно в сравнении с другими ярусами языка, всё же переход лексических единиц в пассивный состав (архаизмов, историзмов) составляет не одно десятилетие или столетие, появление неологизмов, их адаптация в языковой практике также занимает продолжительное время. В школьном жаргоне эти процессы происходят быстрыми темпами, что объясняется следующими причинами:

во – первых, смена носителей жаргона занимает 5 – 7 лет. «Право» на употребление жаргонных слов получают ученики 4 – 5 классов, так как ученики начальных классов находятся под контролем родителей и учителей, да и старшие ребята могут высмеять эту «мелочь», как они их называют;

во – вторых, как показало наше исследование, увлечение школьными жаргонизмами проходит уже к 8 – 9 классу, так как повзрослевших подростков больше привлекает молодёжный сленг;

в – третьих, жаргонизмы используются в речи школьников, чтобы подчеркнуть их самостоятельность оригинальность, поэтому создаются неологизмы, удачные или не очень. Каждый школьник горд новым словом, если его подхватывают его одноклассники.

Материалы Словника отражают эти процессы. Среди частотных жаргонизмов вошли в Словник известные жаргонизмы, например: западать то есть

1. влюбиться в кого – то;
2. сильно увлекаться чем – то;
3. быть одержимым чем – то.

По этой схеме образуется новый жаргонизм – западьянка, семантика которого:

- подлость, дурной поступок,
- лень.

Привычная в школьном жаргоне номинация *училка, существующая с незапамятных времён*, получает новые обозначения: алгеброид – учитель алгебры, истеричка – учительница истории. Привычный глагол *списать* – заменяется более современными жаргонными словами: откатать, скатать, слизывать.

Цепочку неологизмов образуют слова с актуальным для подростков значением. В школьном сообществе конфликты случаются довольно часто, отстаивая свою самостоятельность, подростки стараются употребить *угрожающие* слова: Меня от него *бомбит*, то есть *бесит, раздражает, напрягает*. *Горит* – сильно злит, накопело. У меня горитот его слов. Драки тоже не редкость в этой среде, поэтому и появляются всё новые неологизмы – жаргонизмы: втащить – ударить, побить; урыть – побить; гасить – бить, избивать, махаться – драться. В школьном жаргоне широко используются глаголы, имеющие значение понимания: *вкурил, допёр, то есть* понял; глаголы, передающие значение общения: *базарить, балаболить* – разговаривать. Все они не просто обозначают признак действия, но несут и определённую эмоциональную нагрузку.

Среди слов состояния мы выделили слова, обозначающие одновременно и физическое, и душевное состояние человека: *колбасит, плющит, таращит, колошиматит* – состояние, при котором человек испытывает недомогание. Интерес представляют устойчивые выражения, использующиеся в речи сельских школьников: в ситуации неприятия просьбы или критической оценкисложившейся ситуации (поступка): *«ищас, лыжи смажу»*. В ситуации, когда подросток получает замечание, которое ему не нравится, что вполне естественно, можно услышать *«началось в деревне утро»* – «Ну вот *началось в деревне утро* – опять выслушивать ваши нотации о том, какая я плохая!»

Материал для анализа составляет 300 карточек. Всего в опросах и эксперименте участвовало 108 человек в возрасте от 11 до 16 лет. Мы провели анкетирование среди учащихся 6, 7, 8, 9 классов и выяснили, что подростковый жаргон употребляется как в неформальной обстановке: в клубе, на дискотеке, на улице, в компании друзей, среди молодёжи, так и в официальной, например, в школе. Причём 28% школьников считают, что пользоваться жаргонизмами можно везде. Из 50 человек только семь (7,8%) ответили, что не употребляют в своей речи жаргонизмы, объясняя это тем, что хотят быть культурными людьми. Остальные 92,2%, включая успешных учеников, находят оправдания для употребления жаргона, основными причинами употребления жаргона школьники называют следующие:

Девятиклассники (34 чел): Восьмиклассники (23 чел):

- все так говорят – 23 % все так говорят – 41%
- так проще и удобнее – 38% так проще и удобнее – 15%
- зависит от круга общения – 14 % зависит от круга общения – 39 %
- так интереснее – 5% модно – 5%
- модно – 15%
- нравится – 5%

Из анализа перечня причин мы можем сделать вывод: чем старше становится подросток, тем меньше у него желания употреблять жаргонную лексику. Старшеклассники не только называют причины, по которым они употребляют жаргонизмы, но и объясняют, почему они вынуждены употреблять их. Только 6% подростков этого возраста считают молодёжный жаргон модным и приносящим радость. Другие – 51% – пользуются им по инерции (привыкли – и не хочется ничего менять), а третьи – 43% – вынуждены так говорить, потому что этого требует время, молодёжная компания. На вопрос: «Всегда ли вы будете употреблять знакомые вам жаргонные слова?» ученики думают, что с возрастом эти слова из их речи уйдут, потому что будет другая жизнь, и взрослые не поймут их. Как видим, подростки сами понимают, что их жаргон – временная форма общения, что с возрастом их речь обязательно изменится.

Использование в речи жаргонизмов говорит о недостаточно развитой самооценке подростков, из желания заработать дешёвый авторитет.

Выводы

1. На основании полученных результатов можно сделать вывод, что подростки активно используют жаргонизмы, считая такую речь приемлемой в современной школе.

2. Учащиеся используют жаргон для облегчения общения и лучшего выражения своих мыслей; они считают, что его использование модно и помогает создать мир, отличный от мира взрослых.

3. Подростки стремятся к разнообразию в языке и считают, что правильно говорить неинтересно.

4. Растет количество носителей жаргона среди школьников, к 6 классу подростки уже перенимают его у старшеклассников. Те к этому времени утрачивают интерес к школьному жаргону и начинают активно употреблять молодёжный сленг.

Изучение школьного жаргона имеет теоретическую ценность, так как пополняет общий лексикон русского языка. Мы полагаем, что изучение жаргонизмов имеет практическую направленность. Собранные материалы и полученные результаты можно использовать при подготовке к урокам по русскому языку и риторике.

Наше исследование показало, что для многих школьников объяснение значений жаргонных слов оказалось весьма затруднительным и употребление их связано с временной модой и стремлением повысить авторитет в кругу своих одноклассников. При целенаправленной работе по культуре речи жаргонизмы не окажут заметного негативного влияния на речь школьников.

Литература:

1. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М.: Наука, 2009. 162 с.
2. Зайдман И.Н. Развитие речи. Психолого – педагогическая коррекция школьников // Начальная школа. – № 6. 2003. – С. 1 – 9.
3. Копыленко М.М. «О семантической природе молодежного жаргона» // Социолингвистические исследования. – М. 2006. – 144 с.
4. Грачёв А.М. К проблеме изучения современного молодежного жаргона // Социальные варианты языка – IV. – Н. Новгород, 2005. – С. 118 – 120.
5. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1994. – 805. с.
6. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 985 с.
7. Химик В.В. Язык современной молодежи, 2014. // Современная русская речь: состояние и функционирование: сб. аналитич. мат – лов; под ред. С.И. Богданова, Л.А. Вербицкой, Л.В. Московкина, Е.Е. Юркова. СПб.: Филол. ф – т СПбГУ, 2004. – С 7 – 66
8. Вальтер М.Н., Макиенко В.М., Никитина Т.Г. Толковый словарь русского школьного и студенческого жаргона. – М., 2005. – 238 с.
9. Анищенко О.А. Словарь русского школьного жаргона XIX века». – М., 2007. – 360 с.

ҚАЗАҚ ПОВЕСТЕРІНДЕГІ КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ СТИЛЬДІК ҚЫЗМЕТІ

Хамзина Г.С., Бекмуратова А.

(М. Қозыбаев ат. СҚУ)

Әрбір тілдің сөздік құрамының толығып кемелденуі бір өзінің ішкі мүмкіншіліктері арқылы ғана болмайды. Сонымен қатар өзінде жоқ сөзді өзге тілдерден де алу арқылы да байып, жетіліп отырады. Жалпы кірме сөз деген не деген мәселеге қысқаша тоқталып кетсек. К. Ахановтың «Тіл білімінің негіздері» атты кітабында: «Кірме сөз дегеніміз – шығу төркіні жағынан басқа тілдік сөздерді айтамыз», – деген анықтама берілсе [1, 152 б.], қазақ тілінің лингвистикалық түсіндірме сөздігінде: «Кірме сөздер деп – бір тілден басқа тілге енген бөтен тілдің элементі (сөз, морфема, синтаксистік құрылыс т.б.). Сөздің басқа тілге кіруі тілдің қатынас нәтижесінде болатын тарихи құбылыс» – делінген [2, 128 б.].

Кірме сөздер дегеніміз – бір тілден екінші бір тілге енген бөтен тілдің элементі (сөз, морфема, синтаксистік құрылыс т.б.). Сөздің басқа тілге кіруі тілдің қатынас нәтижесінде болатын тарихи құбылыс. Кірме сөздерді тек қана этимологиялық талдаудың көмегімен анықтауға болады, өйткені ол сөзді пайдаланып жүрген тілде оның бөтендігі білінбейді [3, 128 б.].

Кірме сөздер, яғни шығу төркіні жағынан басқа тілдік сөздер, әрбір тілдің лексикасында да бар. Сөздік құрамына басқа тілден сөз енген тіл жоқ деуге болады. Дүние жүзіндегі түрлі – түрлі тілдерде сөйлейтін халықтар өзара бір – бірімен қарым – қатынаста болады да, бір – біріне сөз ауысады. Әрбір тілдегі басқа тілдік сөздер санының аз – көптігі тарихи жағдайлармен байланысты.

Х. Досмұхамедұлы кірме сөздерді «жат сөздер», – деп атаған [4, 126 б.]. Т. Байжанов кірме сөздерді қазақ тілінде бұрын жоқ, жаңа ұғымдардың атауы ретінде қолданылатынын айта келе тілімізге әлі толық сіңісіп кетпеген сөздер және қазақ тіліне әбден сіңіп, етене жақын болып кеткен, басқа тілдік бөтендігі білінбейтін сөздер деп екі топқа бөледі [5, 102 б.].

Зерттеушілердің пікірінше, парсы тілінің сөздік құрамында араб тілінен енген көптеген элементтер бар. Ал ағылшын тілінің лексикасынан роман тілдерінен енген сөздерді жиі кездестіруге болады. Ағылшын тілі лексикасында ағылшындық төл сөздер 30% шамасында ғана, ал өзгелері басқа тілдерден енген [6, 208 б.].

Болгар тілінде түрік тілінен енген сөздердің саны өте көп. Мәселенің осы жағын ескерте келіп, көрнекті тюрколог Н. К. Дмитриев: «Болгар сөздігі мен тілінің қалыптасып жасалуында түрік тілінің атқарған қызметі роман тілдері элементтерінің ағылшын тілінің жасалуында атқарған қызметінен кем емес», – деп жазды [7, 4 б.].

Қазақтың ауызекі сөйлеу тілінің, соған негізделген көркем әдеби тілінің бұрыннан келе жатқан принциптерінің бірі – әр түрлі қарым – қатынас нәтижесінде тіл тәжірибесіне шет тілдік сөздерді қабылдап, тіл мұқтаждарын өтейтіндерін тұрақтандыру, әдеби айналымға түсіру болатын. Осы ретпен лексикамызға өте ертеден – ақ парсы, монғол, одан кейін араб, орыс тілі сөздері енгені мәлім [3, 50 б.].

Қазақ тіліндегі орыс тілінен енген кірме сөздерге келсек, екі халық – қонысы мен өрісі ежелден іргелес, көрші елдер. Сол себептен, бұл елдердің арасындағы сауда – саттық, шаруашылық және мәдени байланыстар өте ерте кезден қанат жайып, дами бастағандығы белгілі. XIX ғасырдағы қазақ тілінің лексикалық қабаттарын талдағанда шығыс тілі элементтеріне қарағанда орыс сөздерін тану бірқыдыру оңайырақ түседі. Өйткені, ең алдымен, қазақтың жалпы халықтық тілі мен әдеби тіліне орыс сөздерінің

көзге түсерліктей дәрежеде ене бастауы – кейінгі дәуірлердің жемісі.

Сонымен, тілімізге енген орыс сөздерінің сыр – сипаты мен игерілу дәрежелері екі басқа. Осындай белгілеріне қарап, орыс тілінен ауысқан кірме сөздерді академик Р.Сыздық екі дәуірге бөліп қарастыруды ұсынады:

- а) революцияға дейінгі кезең
- ә) революциядан кейінгі кезең [3, 65 б.]

XIX ғасырдың II жартысына дейін қазақтың әдеби тіліне енген орыс тілі сөздері аса көп емес. Орыс сөздері Ресеймен сауда – саттыққа байланысты ұғым, зат аттары, әкімшілік – ел басқаруға қатысты кейбір сөздер және күнделікті тұрмыс пен шаруашылыққа байланысты сөздер болатын. Бұлар, сірә, халықтың ауызекі сөйлеу тілінде әдеби тілге қарағанда бірқыдыру көбірек болуы сөзсіз, өйткені өткендегі қазақ әдеби тіліне, негізінен, поэзия жанры жататындықтан, онда тұрмыс шаруашылық атаулары көп орын алмағаны белгілі [3, 94 б.].

Ғ. Мұсабаев қазақ тіліне орыс тілінен сөз ауысуды 3 кезеңге бөліп қарастырады:

- 1) XVI ғасырға дейінгі;
- 2) XVI ғасырдан XIX ғасырдың екінші жартысына дейінгі;
- 3) XIX ғасырдың 50 – 60 жылдарына қарай [8, 47 б.].

Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде тілімізге қабылданған орыс сөздері әуелі ауызекі сөйлеу тіліне ауызша айтылу нормасымен еніп, көркем әдебиетке содан келген, сондықтан бұл сөздер қазақ тілінің дыбысталу заңына бағынып, өзгерген. Ал жазба әдебиет арқылы XIX ғасырдың II жартысынан кейінгі енгендері түпнұсқаға жақындатып (уездный начальник, военный губернатор, кнеге т.б.) тұлғаланған.

1960 – 80 жылдарда жазылған повестерде кеңестік дәуірдің келбеті суреттелген. Орыс халқымен тығыз қарым – қатынас жасағандықтан орыс тілі арқылы да өзге батыс елдерден де терминдер жаппай енгені, қазақ ауылдарында орыс мектептері ашылып, қазақ мектептерінің санының азайғандығы бәрімізге мәлім. Бұл қоғамдық жайттардың барлығы біздің әдебиетімізге, әдеби тілімізге кері ықпалын да тигізгендігі белгілі. Повестердегі кірме сөздердің оның ішінде өзге тілдерден енген сөздердің қолданысына назар аударсақ, оларда орыс тілінен енген сөздер көп кездеседі. Орыс сөздері кейіпкер тілінде де, авторлық баяндауда да ұшырасады. Біз талдап отырған шығармаларда зерттеу нысанына алынған авторлар кірме сөздерді қажетіне қарай әр түрлі мақсатта кеңінен пайдаланғанын көреміз.

1960 – 80 – жылдары жазылған повестерде руссизмдер көп кездеседі. Бұған ең басты себеп – әрине, «замана үрдісі, тіл саясаты мен идеология ықпалы, орыс тілінің аз ұлттар тіліне жасаған үстемдігі мен өктемдігі [9, 10 б.].

40 – жылдардан былай, әсіресе, соғыс жылдары кезінде тілімізде орыс сөздерінің баламасы болса да, аударылмай алынып, көркем шығармаларда да руссизмдер мен шетелдік термин сөздердің саны шамадан тыс көбейгені мәлім. Бұған себеп – 1933 жылы «қазақ тілінде баламасы болсын, я болмасын шетел және орыс тілдерінен кірген интернационалдық терминдер мен советизмдер аударылмай қабылдансын» деген принцип басшылыққа алынды [8, 174 б.].

Жалпы қазақ халқы, оның ұлттық қазақ тілі де сан алуан кезеңдерді бастан кешірді. Кезінде шағатай тілі, онан арабизм, руссизм әсері секілді қазақ тілі қазіргі заманға дейін әр түрлі тілдер ықпалында болып келгенін тарихтан білеміз. Міне, осындай сыртқы факторлар әсері қайтсе де, қай тіл болмасын ізін қалдырмай тұрмайды. Қазақ тілі үшін соның бірі – руссизмдер. Қайсыбір русизмдер қазақ тілінің дыбыстық заңдылығы бойынша айтылып, төл сөз секілденіп кеткені белгілі. XX ғасырдың II жартысынан бастап етене еніп, қазақ тілінің жалпыхалықтық күнделікті сөйлеу, әдеби тіліне сіңісті болып кеткендері көптеп саналады.

Повестерде қаламгерлер халықтың күнделікті өмір тіршілігінен бастап, әлеуметтік салаларға қатысты орыс тілінен алынған ұғым атауларын қолданған. Оларды бірнеше

тақырыптық топтарға жіктеуге болады: әр түрлі мамандыққа қатысты сөздер, тарихи оқиғаларға, тұрмыс қажеттігіне, ауру түріне, ауруханаға қатысты сөздер.

1. С. Жүнісов соғыс техникасының атаулары және әскери өмірді суреттеу үшін де орыс тілінен енген сөздерді орынды қолданады. Шығармада кездесетін сөздер – 40 – жылдары сөздік құрамда жиі қолданылып жүрген сөздер. С. Жүнісовтің «Әжем мен Емші және Дәрігер» деген повесінде **солдат, танк, фашист, командир** сөздері сол кезеңдегі қоғамдық – әлеуметтік жағдаятқа байланысты жиі қолданылған сөздерге жатады. Жалпы «солдат – итальян сөзі, сальдо – темір ақшаның аты деген мағынаны береді. Ертеде итальян әскерлерінің кейбірі шақырумен келген де, мөлшерлі жалақы (сальдо) алып тұратын болған. Осындай жалдамалы жауынгерлер солдат деп аталған» [10, 10 б.]. **Солдат** сөзі эпостарда, Исатай – Махамбет көтерілісі тұсында, әсіресе XIX ғасырдың II жартысында жиі қолданылған сөз. Бұл кезең – қазақ даласы орыс армиясын, яғни солдаттарын көбірек көріп, әбден танытқан болған кез. Демек, **солдат** сөзі де әбден орнығып, енді мағынасын кеңейтуге бет алған. Ал Абайдың кара сөздерінде барлық жерде ол орыс армиясының адамы мағынасында жұмсалады. С.Жүнісовтің «Әжем мен Емші және Дәрігер» повесінде суреттеп отырған кезеңнің шынайы суретін жасауда қолданған: *Соғыстан жараланып елге оралған солдат құсап қайттым* (266 – б.). *«Солдаттар осылай да осылай болу керек», – деп, өзі армия қатарында болып келгеннен жаңа ойына келгенін істейді* (297 – б.). *Менің үстімде Қарлығайын кішірейтіп берген солдат гимнастержасы* (275 – б.). Мысалдарда С. Жүнісов «солдат» сөзін соғыс кезіндегі халықтың хал – ахуалынан көрініс беру үшін қолданған. Сонымен қатар, **танк, фашист, командир** сөздері қолданылады. *Бір жақ сыртында бес жұлдызы бар танктің суреті. Аузынан қызыл оқ борап, фашистерді жусатып қырып келеді* (С.Ж., 296 – б.). *Жерге түскен ине көрінеді. «Лажес», – деді командиріміз* (Сонда, 257 – б.).

2. Автор аурудың түріне, ауруханаға қатысты сөздерді сол қалпында қолданған. Онымен қойған жоқ, **сестралар** орынға алып келді (С.Ж., 319 – б.). *Баяғыда дәрі атаулы шошқаның мойынынан жасалады деп, доктор берген дәріні бүкіл елге ішкізбей қойып ең, әлі де алысып келесің* (Сонда, 319 – б.). Осы шығармада сестра сөзі 15 рет, доктор сөзі 2 рет қолданылған, бұл сөздер халық тілінде қолданылатын актив сөздер қатарына жатады. *Біздің палатадағы соқыр жігіттің аты Жұман екен* (С.Ж., 327 – б.). *Ой, көсегің көгергір, трапез болам. Бәрінен бұрын операция қалай болады екен, соны айтшы, – дейді* (Сонда, 329 – б.).

3. Повестерде ай аттары орыс тілінде қолданылған. Мысалы: *Августың аяқ кезі. Жайлау суынып, көк шалғын сарғайған шақ* (Д.И., 322 – б.). *Қыстың қай күні есте тұр, айы январь болатын* (Сонда, 329 – б.). *Декабрьдің дәл ортасы еді. Күндіз қар, түнде ит – құс тыным бермейді* (Сонда, 315 – б.). *Жүз жылда жалқы рет қана қайталанатын июнь айындағы боз қырауда әкемнің жалаң аяғының ізі қалды, әттең – ай, ол із күн шыға сол таңғы шықпен қоса еріп, бу боп ұшып кетеді – ау* (О.Б., 110 – б.).

Әскердегі өмірден хабар беретін сөздер кейіпкердің хатында былайша көрініс тапқан. *Осыдан жеті ай бұрын ғана отпускіде болып қайтып ем, енді сұранғанмен бәрібір жібермейді. Қазір службам жақсы. Денсаулықтың арқасында армиялық борышымды ойқарып жатырмын. Жақында мариш – бросок болды. Ол өте қиын. Қатты шаршадық. Мен бәрінен озып шықтым. Батальон командирі солдаттарды қатар – қатар тұрғызып қойып: – Молдарәсілов, бері шық! – деді. Мен алға шықтым. Командир жұрт алдында маған алғыс жариялады...* (Д.И., 409 – б.). **Отпускі, служба, мариш – бросок** т.б. сияқты орыс сөздері ауызекі тілде айтылып жүрген вариантта қолданылған. Бұлар әдетте варваризмдер деп аталады да күнделікті ауызекі сөйлеу тілінде жиі кездеседі.

О. Бөкей, С. Жүнісов өз повестерінде орыс тілінен енген сөздерді екі түрлі тәсілмен қолданатынына көз жеткіздік.

4. О. Бөкей «Қар қызы» повесінде сөздердің дыбысталу түрін сақтап, еш өзгеріссіз

сол қалпында қолданған: – *Здравствуйте, незваные гости...* (О.Б., 297 – б.). – *Неден қорқасың, шырағым. Нечего бояться! – Какая разница. Жейтін нәрсенің төркіні – бір* (312 – б.). – *Давай назад! Тракторды шұғыл бұр да, артқа тарт!* (322 – б.). – *Совхоз үшін! Отделение үшін. Жасасын управляющий!* – деді елірген Бақытжан (352 – б.).

5. Кейіпкер тілінде орыс тілі сөздері қазақ тілінің фонетикалық ыңғайымен қолданылған.

Зерттеуші Б. Шалабаевтың «Халықтық этимология (өтірік этимология) да комизм жасауға ықпал етеді. Халықтық этимология дегеніміз – шет ел сөзін сол сөзді қабылдаған тілдің өз фонетикалық ыңғайына қарай бұрып қолдану. Мағынасы жағынан олар бір – бірінен алшақ болуы мүмкін», – дейді [11, 73 б.]. Қаламгерлер повестерінде де орыс сөздерінің бұзып қолданылуы бір жағынан, тіл заңдылықтарына сәйкес табиғи құбылыс болса, екінші жағынан, көркем мақсатқа қолданылатын стилистикалық тәсілге жатады. *Жерге түскен ине көрінеді. «Лажес», – деді командиріміз. Жата – жата қалдық «Пером!» – деді бір кезде* (Сонда, 257 – б.). – *Кәне, кәне, опратсиэ жасатқан көзіңді көрсетші* (С.Ж., 327 – б.). – *Ей шал, – деп керілді Аманжан. – Сол қормыңнан бізді де кормиттасаң қайтеді. Сағатымды сыйлайын* (О.Б., 312 – б.). Кейіпкердің «тілмаштық деңгейін», тілін даралап көрсетуде бұзып айтылған орыс сөздері мен қазақ сөздерін араластырып қолдану, интонациялық тәсілдерін пайдалану жолы да күлкі туғызуға себепкер.

Жалған этимологиялы сөздердің кейіпкердің жаңсақ түсінігіне байланысты қолданылатын реттері аз емес. Демек, өзге тілден енген сөздердің экспрессивті айшықтануы жалған этимология арқылы да іске асады. Зерттеуші Х. Нұрмұқанов «Жалған этимологиялы сөздердің қашан да экспрессивті, эмоционалды реңкі болатындығын» [12, 71 б.] атап көрсеткен. Туындыларда жалған этимологиялы сөздер, яғни, кірме сөздер, төмендегідей қолданылған:

- 1) Сөздер дыбысталу түрін сақтап, еш өзгеріссіз сол қалпында қолданылған;
- 2) Кейіпкер тілінде өзгеріске ұшырап қолданылған;

Орыс тілінен енген сөздер сол кезеңді суреттеуде, көркем бейне жасауда қолданылған. Орыс тілі сөздері қазақ тілінің грамматикалық заңына бағындырылып немесе сол қалпында қолданылған. Сонымен қатар, кейіпкер тілінде кірме сөздер фонетикалық өзгеріспен жұмсалған. Кейіпкердің аузына оларды бұзып сөйлеуде комизм жасаудың бір тәсілі ретінде қолданылған.

Қаламгерлер төл тумалармен қатар, кірме сөздерді тіл байлығының жетіспегендігінен емес, сол кезеңдегі қазақ өмірінің тұрмыс қажетіне, суреттеліп отырған заманына лайық әртүрлі стильдік мақсатта немесе шығарманың эмоционалды – экспрессивті реңкін арттыру мақсатында қолданған.

Әдебиет:

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 2003. – 496 бет.
2. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы, 1998. – 304 бет.
3. Сыздықова Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы, 2004. – 616 бет.
4. Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы, 1980. – 126 бет.
5. Байжанов Т. Қазақ тіліндегі әскери лексика. – Алматы, 1991. – 102 бет.
6. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М., 1989. – С. 406.
7. Дмитриев Н.К. О тюркских элементах русского словаря. // Лексический сборник. Выпуск III, Издание иностранных и национальных словарей. – М., 1988. – С. 245.
8. Мұсабаев Ғ. Қазақ тілінің лексикасы. – Алматы, 1996. – 498 бет.
9. Сүлейменова Б. О русских словах в произведениях Абая. // Известия АН КазССР. Серия общ. наук. – Алматы, 1964. – Вып. 4. – С. 15.
10. Қожағұлова Қ. Қазақ тіліндегі әскери лексиканың мағыналық құрылымы: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Астана, 2006. – 24 бет.
11. Шалабай Б. Көркем проза тілі. – Алматы, 1994. – 222 бет.
12. Нұрмұқанов Х. Сөз және шеберлік. – Алматы, 1987. – 288 бет.

А. СЕЙДИМБЕКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ СИНОНИМДЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Хамзина Г.С., Каримов Р.
(М. Қозыбаев ат. СҚУ)

Тілімізді байытатын, сөздік қорымызды молайтып тереңдете түсетін мағыналы сөздердің бірі – синонимдер. Әрбір тілдің қаншалықты дамып жетілгендігін синонимдер арқылы байқауға болады. Тұлғалары бөлек, мағыналары жақын сөздер – көркем шығармаға қажетті тілдік құралдар. Синонимдік қатардағы сөздердің біреуін тандап алу арқылы айтпақ ойды дәл беруге, образ – бейнені әсерлі етіп жеткізуге болады. Синонимдер бір – біріне сайма – сай мағынадағы сөздер емес, әрқайсысының өзіне тән мағыналық реңктері бар. Көркем шығарманың экспрессивтік арқауы – сөз болса, оның экспрессия тудыратын күші семантикасында, мағынасы мен мағыналық реңктерінде.

Қазақ тілінің бай тіл екендігі синонимдердің молдығынан көрінеді. Ғалым Ә. Болғанбаев «Синонимдер дегеніміз – әр түрлі айтылғанымен, мағынасы жақын, бірақ әрқайсысының өздеріне тән мағыналық, не стильдік, не эмоциялық сәл ерекшеліктері бар бір сөз тобынан болған сөздер» деген [1, 10 б]. Осы жайында К. Аханов мынадай ой айтады: «Тілде синонимдердің мол болуы сол тілдің сөздік құрамының бай, әр тарапты екендігін көрсетеді. Сөздік құрам неғұрлым бай, орамды болады. Сөйтіп, синонимдердің молдығы – тілдің байлығын, дамыған тіл екендігін аңғартатын көрсеткіштің бірі. Синоним сөздерді жете білудің үлкен мәні бар. Лексиконы синонимдерге бай адам сөз мағыналарының арасындағы нәзік айырмашылықтарды дөп басып айтуға шебер келеді. Өзара мәндес сөздердің мағыналық нәзік айырмашылықтарын жете білген адам синоним сөздердің сыңарларының айтылатын ойға дәлме – дәл келетінін тауып қолданады да, оның жазғаны немесе сөйлеген сөзі нысанаға дәл тиіп жатады, әрі келісті, әрі мәнерлі болып шығады», – дейді [2, 173 б]. Ғалымдар синонимдердің мынадай белгілеріне қарап талдайды:

- 1) Сөздің дыбысталуында аз да болса, тұлғалық өзгешелігі болуы қажет;
- 2) Сөздер бір ғана ұғымды білдіруі қажет;
- 3) Сөздер бір ғана сөз табына қатысты болуға тиіс;
- 4) Бір сөз табынан болған синонимдер бірыңғай грамматикалық тұлғада келіп, контексте бірін – бірі алмастырған жағдайда бір ғана сөйлем мүшесінің қызметін атқарады.

Синонимдер әр түрлі жолдармен пайда болады.

1. Сөздердің мағыналық жақтан дамуы қосымша жаңа мағыналарына ие болуы синонимдік қатарлардың жасалуына әсер етеді. Осыдан көпмағыналы сөздер мен синонимдердің қарым – қатынасы, өзара байланысы келіп туады. Көп мағыналы сөз әр мағынасында әр түрлі синонимдік қатарға еніп, синоним сөздердің шеңберін кеңейтіп отырады.

2. Заттар мен құбылыстардың бірден көзге түсіп, байқала қоймайтын айрықша белгілері мен қасиеттерін бірте – бірте ашып, оларды атау үшін және мағыналарының реңкін ажыратып айту үшін, тілде жаңа сөздер жасалып отырады да тілдің бүтіндей сөздік құрамы даму, баю күйінде болады.

3. Әдеби тіл лексикасының диалект сөздердің есебінде толығыуы нәтижесінде де синонимдер жасалады.

5. Тілде белгілі бір стилистикалық қызметте жұмсалатын эфвемизмдер басқа бір сөздермен немесе сөз тіркестерінде мәндес синоним жасалады [3, 6 б.].

Академик Рабиға Сыздықова синонимдердің көркем сөзде қолданылуы туралы: «Синонимдер – тек мағыналас (мәндес) келген сөз қатарлары ретінде лексикалық категория ғана емес, қолданыста, әсіресе көркем сөзде ең қуатты, икемді, актив стильдік құрал» [4, 27 б] деп санайды. Синонимдер – лексикалық категория ғана емес, функционалдық стильдерде актив қолданылатын стильдік құрал. Атқаратын стильдік қызметі – белгілі бір контексте бір сөздің бірнеше рет қайталанбау жағын көздеу және көркем ойды құбылтып, жан – жақты толықтырып, мәндес сөздердің болымсыз айырмашылығын дұрыс қамтып, белгілі бір ұғымды оралымды етіп жеткізу. Сондықтан синонимдік қор көркем әдебиетте жиі қолданылады. Синонимдер омонимдерге қарама – қарсы құбылыс. Омонимдер жазылуы бірдей, мағыналары әр басқа сөздер болса, синонимдер, керісінше, жазылуы әр басқа, мағыналары бірдей сөздер деген түсінік баршамызға мәлім. «Өскелең бай тілдің басты белгілерінің бірі – синонимді сөздер. Тілдің өсіп, көркеюі үшін, бай әдеби тіл боп жетілу үшін синонимика категориясының айрықша маңызы зор. Тілдегі мақал – мәтелдер, жұмбақ, идиомдар ойды бейнелеп, меңзеп айтудан, астарлап, кестелеп, айтудан туады. Сол сықылды тілдегі синонимді сөздер, синонимді тізбектер де негізгі бір ойды әлденеше құбылтып, айтудан құралады деуге болады».

Қазақ тілінің синонимдері саны мен көлемі жағынан да, синонимдік қатарларының молшылығы жағынан да өте бай. Бір ұғымды білдіру үшін кейде 20 – 30 синоним сөз қолданыла береді. Синонимдердің қолданылу өрісі өте кең, сөйлегенде, жазғанда, белгілі бір ойды сегіз саққа жүгіртіп, тілді соншалықты оралымды етеді. Әр адамның ойлаған нысаналы мақсатына, көңіл, күй, көзқарасының әуеніне қарай айтайын деген сөзін, пікірін басқа кісілерге нақтылы, дәл әрі көркем етіп жеткізуде синонимдердің атқаратын қызметі соншама үлкен. Синонимдер тілдің кемеліне келіп, қаншалықты жетілгендігін, оның образдылығы мен дамығандығын көрсететін көрсеткіш деп есептеледі. Адамның ойлаған ойын, көңіл – күйі мен көзқарасын нақты әрі көркем түрде жеткізу үшін синонимдер айрықша қызмет атқарады. Олар белгілі бір ойды тоғыз саққа жүгіртіп, тілді соншама оралымға келтіреді.

Синонимия – ұлттық тілдің айқындылығын, дәлдігін, икемділігін, бейнелегіштік күшін көрсететін тілдік құбылыс. Тілде синонимдерді пайдаланып, керегіне жаратпайтын жазушы жоқ. Әр жазушы синонимдерді талғап жұмсайды, өзінің стиліне тән қолтаңбасын қалдырады. Қай жазушы болмасын керегі жоқ қайталанулардан аулақ болу үшін дыбысталуы әр түрлі бірақ мағыналары жақын сөздерді өз талғамымен қолданады. Жазушы шығармаларында синонимдер белгілі бір ауыртпалықты, жүкті көтереді. Сөйлем ішінде өзінің ауқымды қызметін атқарады. Жай қызмет емес, стильдік қызмет атқарады, сөйлемнің экспрессиялық бояуын нығайтады. Тұжырымға жүгінсек.

Синонимдердің сәл ғана мағыналық нәзік айырмашылықтарды қамтып, оралымды түрде беруде мәні айрықша. Мұнымен бірге, синонимдердің стильдік мәні күшті. Сөйлеуде не жазуда бір сөзді қайта – қайта қайталай беру, мысалы, алдыңғы сөйлемде қолданылған сөзді, соған байланысты екінші сөйлемде қайталап қолдану кейде стильдік жағынан кемшілік тудырады, қолайсыз, ретсіз болып көрінеді. Мұндай жағдайда сол сөздің синонимін тауып қолдану орынды, келісімді болады. Сонымен синоним сөздер – кез келген тілдің қаншалықты дамығандығын, оның көркемдігін, сапасын, жүйесін, күшін, байлығын танытатын сөздер тобы.

Синонимдер көркем әдебиет тілінде өте кеңінен қолданылады, өйткені кез келген суреткер өз ойын мағыналы сөздер арқылы жеткізеді. Жазушы шығармасында бір сөздің бірнеше синонимін қолдана отырып, көркемдүниені оқырман жүрегін тілдің байлығын, көріктілігін, мәнділігін бере отырып, жеткізуге тырысады. Жазушы жүрегінен, көңілінен шыққан шынайы сөзді таңдап, талғап, орынды қолдана білсе, онда оның шеберлігінің бір қыры болып саналады. Синонимдерді өз орнында қолдана білу тіл мәдениетін көрсетеді. Синонимдерді қиюын тауып жұмсау шеберлікті танытады. «Синонимдес сөздер шығарманың экспрессивті стилистикалық мәнін күшейтеді, толқындата сөйлеуге

мүмкіндік береді. Синонимдік қатардың құрамындағы сөздер бір – бірімен мағыналық жақтан жақын, өзара мәндес болумен бірге, барлығының бір сөз табына енетін сөздерден жасалуы шарт. Әр түрлі сөз табына қатысты сөздерден синонимдік қатар жасалмайды. Белгілі бір синонимдік қатардың жасалуы үшін, оның құрамына енетін сыңарлардың барлығы да бірөңкей етістік сөздерден болу керек. Синонимдік қатарлар әр сөз табының құрамында бар.

Ғалымдардың айтуынша, қазақ тіліндегі сөз табының ішінде синонимдерге ең байы – етістік. А. Ысқақов: «Етістік тіліміздегі сөз таптарының ішіндегі ең күрделі және қарымы кең грамматикалық категория. Етістіктің күрделілігі мен қарымдылығы оның аса өрісті лексика семантикалық сипатымен, бай лексика – грамматикалық формаларымен, көсіліңкі синтаксистік қызметімен тығыз байланысты» – деп сипаттама береді [5, 222 б]. Осындай қызметтері көркем шығармаларда айқын танылады. Қаламгер туындыларында етістіктер, оның ішінде, көсемшенің арнаулы формасы – ып, – іп, – п жұрнақтары жазушылар туындыларында белсенді түрде қолданылғандығы анықталды. Автор шығармаларында жұмсалуды төмендегідей мысалдардан көре аламыз. Бұл мысалдарда мағыналас сөздер қатарласа келіп, синонимдік қатар құрайды. Ал мағыналас сөздерді қатарластырып қолдану тіл білімінде плеоназм деп аталады.

Зат есімнен болған синонимдер: *Қаза үстінде «Ол қалай болып еді?» деп қадала сұраушылар болмаса да, Түнқатардың көрген михнатын, шеккен бейнетін кейінгінің құлағына салып қояды ниет еткендей* («Бір атым насыбай» 116 – б).

Мұнысын «махаббат, ғашықтық» деп балауға жүрегі дауаламайды («Күзеуде», 22 – б).

Бейнет, мехнат – адамның жанын қинайтын қиыншылық, ауыртпалық, зәбір (Син.с., 135 – б).

– *Бұл дегенің ырыс, береке емес пе...* («Атамекен» 212 – б).

Сын есімнен болған синонимдер: *Өздері де бұл Орта жүзде алапаты артық, сіңірлі, жуандары көп ел еді ғой* («Қыз ұзатқан», 49 – б). Сонда *Мұстафа салқын, қатқыл жүзін бұрып:*

– *Ә – ей, шырағым – ай, ойдан шығарып отыр ғой деймісің, – деді* («Қызұзатқан», 56 – б).

Жігіттің өз жұрты күншіл қайын жұрты мінішіл, шын жұрты – нағашы жұрты деген сөз рас – ау деймін («Аққыз», 70 – б).

Қазіргі сәтте бөтен ауыл деп тосырқамай Тұрсын да өзінің әзілқой, қылжақпас мінезін көрсетіп, маңайындағы жігіт – желеңмен әзіл жарастырып алған («Аққыз», 90 – б).

– *Бір күні көрші тарақтылардан Алтыбайдың Мұса дейтін баласы келе қалды. Жүрісі де суыт, өңі де сынық* («Қыз ұзатқан», 49 – б).

Рышман көбінесе ашулы, ызбарлы сәттерінде үй ішімен осылайша қысқа қайырым тілмен жасаптасатын («Күзеуде», 18 – б). *Ашу, ыза* – наразылықтан, зығырданы қайнағандықтан пайда болатын сезім, бұлқан – талқан күй (Син.с., 87 – б).

Соның бәрінде де көзге шоқтай басылған сонау ызбарлы, қатал сурет үшеуінің көңіліне де «Бұл Сыздық құстың тілін білетін шығар!» деген ой ұялатқан («Ақиық» 158 – б).

Бойына біткен тәкаппар, өр мінезі де дәл қазір өткінші бір жасандылық сияқтанып, енді ғана өзіне тән қорғанишақ, жуас, тіптен ұялшақ мінезімен табысқандай халде отыр («Күзеуде», 18 – б). *Тәкаппар, өр мінезді* – өзінен басқаны менсінбейтін өзімшіл, менменшіл (Син. с., 517 – б).

Етістіктен болған синонимдер: – *Жарықтық, арқаны қалай қыстап қалды екен?! – деп, таңдану – сүйсіну аралас пікір қозғады* («Ақиық» 159 – б).

Көсемше тұлғалы етістіктіктердің қатар келуі: *Аққызды өзгеге қимастай боп бекініп, түйініп алған Наймантай елге келісімен шұғыл қимылға кірісті* (Аққыз, 98 – б).

Мұндайда көп бөрінің ортасына түссең, оп – оңай **додалап, жайратып** кетеді (Аққыз, 76 – б).

Езіліп, егіліп отырған кәрі денесін жиып ала қойған, дауысы да дірілісіз («Қыз ұзатқан», 40 – б).

Осы кезде төрде отырған күміс сақал қария әбден **мүжіліп, тозған** әжімді жүзін болмашы көтере түсіп:

– Жарықтық, бір атым насыбай үшін он жыл итжсеккенде жүріп қайтқан еді. («Бір атым насыбай» 116 – б).

Төлеп сәл **күмілжіп, бөгеліңкіреп** еді, Сыздық:

– Айта бер, шырағым, айта бер! – деп ықылас – пейілмен демеп жібергендей шырай танытты («Ақиық» 170 – б).

Есімше тұлғалы етістіктердің келуі: Сондықтан да ақбоздың ойы шаппа – шап араласпай әрі – бері әурелеп, жау бойына таяқ батырса **өшігіп, өкшелей** ұмтылмақ (Аққыз, 76 – б).

Дүние дүр сілкінген **жасанған, жасарған**, еңсені басқан ауыр жүктен арылғандай еркін тыныстайды (Сонда, 36 – б).

Көсемше тұлғалы, есімше тұлғалы етістіктер көбінесе қатар келіп, бір – бірін толықтырып, шығармадағы негізгі ойды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Қазақ тіліндегі синонимдер толып жатқан тәсілдер арқылы жасалады. Күрделену арқылы: күрделі сөздердің құрамына енген түбір сөздер оп – оңай бірікпейді. Өзінен – өзі қосарланбайды немесе кездейсоқ тіркеспейді. Олар белгілі бір заңдылыққа, ұғымға негізделіп күрделенеді. Ә. Болғанбаев пен Ғ. Қалиев: «... синонимдерді жекелеп те, кезектестіріп те, жұптап та, топтап та қолданғанымыз сияқты, оларды қосарлап та (қосақтап та) пайдаланамыз. Екі синоним сөз қосарланып қолданғанда бұлардың білдіретін ұғымының көлемі кеңейеді [6, 116 б] – деген ой айтады. Әдетте қосарлама қос сөздер мағына жағынан ыңғайлас, морфологиялық жағынан тектес, синтаксистік жағынан теңдес (пара – пар) сөздерден (компоненттерден) құралады. Ал синонимдік қатынастағы қос сөздердің беретін мағынасы туралы А. Ысқақов: «Мәндес сыңарлардан қосарланған қос сөздер мағыналары бір – біріне жақын сыңарлардан құралады да, топтау, жинақтау ұғымдарын білдіреді» дейді [5, 119 б].

Көсемше тұлғалы, есімше тұлғалы етістіктер қосарланып жұмсалады. Наймантайлар **жуынып – шайынып**, сақал – мұрты басысып, енді үй сыртында бой жазып тұр еді (Аққыз, 87 – б).

Бірақ Аққызды көрісімен, әйелінің де көңіліне қарамай, **өліп – өшіп** сөз салыпты (Сонда, 98 – б).

Зат есімнен жасалған қос сөздер: Наймантай, Аққыздар бір топ **жігіт – желеңмен** құс салып, серуен құру үшін ауылдан түс қайта шықты (Аққыз, 89 – б).

Мына сұрағының **анық – қанығын** білгісі келген жанның алыстан шолғаны сияқты екен... (Аққыз, 102 – б).

Онысы – әлгі мен бықсытқан хабардың **анық – танығын** көршілерден сұрауға кеткені (Сонда, 267 – б).

Әкемді үйден әкеткен, елді күйзелтіп, **бала – шаға, қатын – қалашқа** дейін ауыр жұмыстың азабын тартқызып, жоқшылыққа душар еткен жауға деген ызбар бар сияқты ажарында (Сонда, 277 – б).

Ауылдың басқа да қызыққұмар **бала – шағасын** бұл топ кейінге қалдырған («Ақиық» 183 – б).

Әсіресе, аяқ астынан **той – домалақ, ойын – сауық** ұйымдастырып, мәре – сәре боп жататынын қайтесің («Қыз ұзатқан», 48 – б). Онан да **құлық – сұмдықтан, зәбір – жападан** ада бейбіт ғұмыр кешітім, жақсылық пен жомарттықтың анасындай әсем табиғаттың аясында болдым, бұл өмірде аңшылық – саятшылық деген бір үлкен өнер екен, сондан ләззат алдым десең нетті («Ақиық» 164 – б).

Қосарланып қолданған өзара мәндес сөздер бір – бірінің мағыналарын айқындай түседі. Айтылмақ ойдың әсерін күшейтіп, экспрессивтік бояуын қалыңдатады. Сонымен бірге жазушының тіл шеберлігін де танытады. Себебі қос сөз – стильдік авторлар единица, яғни бұл қосар сөздер жекелеген автордың қаламынан шығатын бірқолданар тұлғалары. Жалпы қосар сөздерді тудырушы автор әр түрлі сөздерді тіркестірмей, мағыналас, тақырыптас сөздерді қосарлап, олардың фонетикалық жағынан үндесіп, ұйқасып келуіне зор мән береді. Осындай фонетикалық жағынан үндесіп келетін қос сөздер мәтін ырғақтылығын тудырады.

Жазушы шығармаларында синонимдердің зат есім, етістік болған түрлері жиі кездеседі, бұл сөз таптарының синонимдік қатар құрауға бейімділігінен болса, екінші жағынан, туындыдағы кейіпкер тілінің шындықты бейнелеу, оқиғаны дамыту қызметімен байланысты болса керек. Синонимдерді қосарлап қолдану, бірнеше синонимдерді қатар келтіру – сөз мағынасын бірте – бірте күшейтіп, немесе әлсірете, сөздің экспрессиялығын жақсы көрсететін амал. А. Сейдімбеков шығармаларының тіліндегі қосарланған синонимдерді саралай келе, оларды кейіпкердің сезімдерін, көңіл – күйлерін, психологиялық халін, әсерлері мен ойларын нақтыландыру мақсатында қолданылғанын байқадық.

Жазушы тілдік – стильдік құрал ретінде лексикалық синонимдерді қолданумен шектеліп қалмайды, сонымен қатар **фразеологиялық синонимдерді** қолданудың ғажап үлгісін де көрсетеді. *Айсыз түнде елестей боп қана көз алдында қалған жұмбақ қыз сол жұмбақтығымен арбап, көңілін алаң етті. Тіптен сол бір қас қағымның өзінде – ақ жай оғындай ұшқыр сезім, байыбын болжатып үлгертпейтін тосын түйсік санасын жаңғыртып, «Қыз!.. Қыз!.. Қыз!..» деп өре түрегелген. Бірақ соның өзі ырқынан шығармай арбап, жұмбақтығымен қызықтырып, «мұнда – мұндалап» үздіге шақырғандай. Елемей, қайырылмай кетсе, ер емес, ез екенсің деп келеке қылатындай... Мұнысы кәріліктің бұғалығында бұлқынған Таймастың бойынан қуаты сарқылып, шарасы таусылған шақта тапқан жұбанышы еді («Аққыз», 80 – б).* Жазушы синонимдерді сөйлемдегі орналасу орнына қарай әр түрлі позицияда қолданады. Сөйлемдегі синоним сөздер оқырманға жай баяндау ғана емес, сипаттауға, сөзбен сурет салуға зор ықпалын тигізіп тұр. Синонимдер тілдің кемеліне келіп, қаншалықты жетілгендігін, оның бейнелілігі мен дамығандығын көрсететін көрсеткіш деп есептеледі.

Әдебиет:

1. Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. – Алматы, 1977. – 378 бет.
2. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 2002. – 180 бет.
3. Таласпаева Ж. Стилистика және лексика. – Петропавл, 2005. – 81 бет.
4. Сыздық Р.Ғ. Сөз құдіреті. – Алматы, 2005. – 32 бет.
5. Ысқақов А. Қазақ тілі. – Алматы, 1991. – 381 бет.
6. Болғанбаев Ә., Қалиев Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 1997. – 256 бет.

УДК378.02:37.026.9

ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКОЕ НАПОЛНЕНИЕ КЕЙС – МЕТОДА ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Шуйншалина А.Т.

(Кызылжарская общеобразовательная школа, г. Актобе)

Образовательный процесс – это динамичная система, характеризующаяся постоянным поиском и развитием методики и методов обучения, постоянным

обновлением и наполнением его компонентов. Преподаватели постоянно ищут новые средства, формы методы, соответствующие целям развития современной образовательной системы. Как и любой предмет, русский язык как иностранный требует творческого и новаторского подхода к преподаванию. Безусловно, преемственность в методике имеет особое значение, поэтому важно сочетать традиционные и новые методы, найти «золотую середину». Вопросы обучения русскому языку как иностранному на современном этапе носят междисциплинарный характер, обусловленный спецификой образовательной системы, характеризующейся, с одной стороны, стремлением к глобализации, с другой стороны, к сохранению национального своеобразия того или иного языка.

Одним из инновационных и перспективных методов в обучении иностранным языкам является так называемый «кейс – стади». Кейс – стади, также именуемый в методике как «кейс – метод», – это метод активного проблемно – ситуационного анализа, основанный на обучении путём решения конкретных учебных ситуаций (кейсов).

Кейс – метод создан в Соединенных Штатах Америки. Впервые он был применен в школе права Гарвардского университета в 1870 г., однако активное использование началось в 20 – е годы XX века в Гарвардской школе бизнеса, позже стали публиковать первые подборки кейсов. В последнее время этот метод получил широкое применение не только при изучении экономических наук, но и естественных, медицинских, юридических и др. В настоящее время ведущей компетенцией в методике преподавания русского языка как иностранного является коммуникативная компетенция, которая направлена на то, чтобы не просто дать знания о языковой системе, а научить общаться на иностранном языке. Это обуславливает выбор данного метода, поскольку он способствует развитию навыков ведения дискуссии на иностранном языке. Мы использовали данный метод на занятиях при обучении русскому языку как иностранному и включили материал национально – региональным компонентом в задания. Вопреки традиционному пониманию кейс – метода, где применяются уже имеющиеся знания в решении определённых ситуаций, некоторые специалисты рассматривают данный метод и как способ изучения предмета, если главная цель в его изучении – приобретение системных знаний, и как способ освоения определённым содержанием обучения, одним из компонентов которого являются навыки и умения осуществлять ту или иную деятельность, т. е. это и способ формирования навыков и умений в различных видах деятельности.

Образовательный потенциал этого метода проявляется в том, что он позволяет объединить теоретический материал с позиции реальных событий. Кейс – метод способствует повышению мотивации и активности у обучающихся в изучении учебного материала, в усвоении знаний и совершенствованию навыков самостоятельной проработки информации для дальнейшего разрешения и обсуждения конкретной ситуации. Взаимодействие осуществляется не только и не столько между преподавателем и обучающимися (также непосредственно в группах или микрогруппах). При обучении иностранному языку, в т. ч. РКИ (Русский язык как иностранный), этот метод может применяться для развития коммуникативных навыков, для совершенствования умения общаться в группе, а также для закрепления и использования в речи изучаемого лексического и грамматического материала. Основные идеи кейс – метода – это поливариантность, когда нет однозначного ответа; акцент переносится не на получение информации в готовом виде, а на формирование личного, индивидуального взгляда, на сотворчество преподавателя и учащихся; результатом являются не только знания, но и закреплённые, приобретённые навыки; технология этого метода заключается в том, что по определённым правилам разрабатывается модель ситуации, приближённой к жизни, преподаватель выступает в роли ведущего, фиксирующего ответы, поддерживающего дискуссию. Помимо вышеперечисленных преимуществ данного метода нас привлекла его гибкость – возможность наполнить кейсы лингвострановедческой

информацией и национально – региональными компонентами. В кейс – методе можно выделить следующие этапы:

- 1) введение в ситуацию;
- 2) разделение студентов на группы;
- 3) изучение ситуации;
- 4) обсуждение ситуации в группах. (опционально – распределить роли внутри группы);
- 5) игровой процесс (анализ ситуации, принятие решения, его оформление);
- 6) подведение итогов. Анализ деятельности групп (опционально – оценки исполнения ролей учащихся);
- 7) разбор оптимального варианта;
- 8) общая дискуссия.

Основываясь на вышеприведённой модели кейс – технологии, мы включили дополнительные элементы при разработке наших занятий. В данной статье мы бы хотели привести пример работы с кейсом «Выбор работы». Данная тема, на наш взгляд, актуальна для выпускников, как будущих специалистов, которые по окончании вуза займутся поиском работы. Для успешной реализации поставленных целей при проведении занятий с применением кейс – методов, целесообразно дать опережающее домашнее задание. Предлагается список слов, которые они должны использовать во время занятия; также для продвинутого уровня возможен самостоятельный поиск лингвострановедческих сведений соответственно информации в заданной ситуации; для базового уровня даются готовые тексты. Для данной темы студенты уровня В1 – В2 могут самостоятельно найти информацию о компаниях в Интернете. Рассмотрим использование кейс – метода на примере практического занятия в группе уровня А2+ на тему «Выбор работы». В данном кейсе его герой живёт в городе Якутске и, соответственно, ищет работу среди якутских работодателей. Как было сказано выше, на урок студенты приходят с предложенной лексикой и некоторыми сведениями по заданной теме.

1. Введение в ситуацию «Выбор работы».

Студенты получают текст о герое кейса и сравнительные таблицы компаний – работодателей. Для наглядности используется такой способ представления информации как презентация Microsoft Power Point.

На первых слайдах размещается фотография героя кейса и краткая информация о нём. Далее идет информация о компаниях с фотографиями, слайдами.

2. Разделение учащихся на группы. В начале занятия делятся на команды или группы (в зависимости от количества людей в группе число команд может варьироваться) и получают кейс – ситуацию. Следует отметить, что в поликультурной группе целесообразно сформировать смешанные команды, где, например, на двух носителей одного языка приходился хотя бы один носитель другого языка.

3. Изучение ситуации. На этом этапе преподаватель предлагает прочитать вслух предложенную ситуацию. «Настя успешно прошла собеседования на должность бухгалтера в трёх компаниях. С одной стороны, Настя не хочет тратить много времени на дорогу, т.к. живёт далеко от центра города. С другой стороны, она хочет много зарабатывать. Ещё она желает дальше изучать корейский язык и использовать знание английского языка. Помогите Насте определиться с выбором».

Героиня кейса должна выбрать место работы. Трудности выбора вызваны противоречиями: высокая зарплата – отдалённость от места жительства; низкая зарплата – близость от дома и т.д.

4. Обсуждение ситуации в группах. Изучив ситуацию в общем, просмотрев фотографии, презентацию и проанализировав информацию, начинают обсуждения в группах. Время для этого этапа – не более 10 минут. За это время они должны представить «идеальную компанию» для героини кейса и выбрать из предложенных вариантов

наиболее оптимальный. Каждый должен высказать своё мнение, но в конце обсуждения команда должна прийти к одному, на их взгляд, правильному решению. При этом один человек должен взять на себя функцию секретаря – записать аргументы в пользу того или иного варианта.

5. Подведение итогов. После этапа обсуждения команды по одному выходят в центр аудитории, представляют и обосновывают свой выбор. На нашем занятии было 3 команды по 3 человека. Аргументов, в среднем, было 3, поэтому каждый участник представил по одному доводу, т. е. была достигнута коммуникативная цель данного кейса – все члены команды высказались. Преподаватель на доске вписывал в таблицу выбор каждой команды, чтобы сразу была представлена общая картина. Учащиеся привели следующие аргументы в пользу алмазодобывающей компании:

1. Высокая зарплата («может путешествовать», «купить машину»).
2. Большие премии.
3. Бесплатные обеды («тоже экономия»).
4. У команды, выбравшей авиакомпанию, были следующие доводы:
5. Бесплатный проезд до любого города любой страны («Настя любит путешествовать»).

6. Близость от дома. Близость к реальной ситуации делает данный метод действительно эффективным. Работа с кейсами способствует активизации речевой деятельности студентов. Работа с ситуацией выстроена так, что коммуникативная задача реализуется на 100%: сначала учащиеся высказываются в группах, затем все участники приводят по одному аргументу перед остальными командами. Кроме того, при расхождении во мнениях, дискуссия может продолжиться уже между командами. Таким образом, кейс – технологии позволяют сделать занятие интересным, полезным, развивающим необходимые коммуникативные навыки. Также реализуется в некоторой степени и лингвострановедческая компетенция: знакомится с местными компаниями, с такой информацией, как соцпакет, средняя зарплата и т. д.

Литература:

1. Петрова, С.М. Русский язык как средство межкультурной коммуникации на современном этапе // Вестник Северо – Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова. – 2015. – №4 (48). – С. 98–108
2. Кунгурова И.М. Инновационные технологии преподавания иностранных языков в вузе. Монография / И.М. Кунгурова, Ю.В. Рындина, Е.В. Воронина. Изд – во LAP LAMBERT Academic Publishing, 2013. – 180 с.
3. Афонина А.Д. Региональный аспект в методике преподавания РКИ (на материале произведений сибирских писателей) / А.Д. Афонина, О.А. Гришина // Коммуникативные процессы в образовательном пространстве. Материалы Международной научно – практической конференции в рамках IV Международного научно – образовательного форума «Человек, семья и общество: история и перспективы развития». Красно – ярский государственный педагогический университет им. В.П. Астафьева. 2015. – С. 51 – 58.
4. Ниязова А.Е. Активизация процесса профессиональной подготовки учителя иностранного языка посредством «кейс – метода» // Язык и культура. – 2014. – №2 (26). – С. 163 – 173.
5. Кабаева В.А. Кейс – технологии в обучении иностранцев русскому языку на продвинутом уровне // Современные наукоемкие технологии. – 2015. – №6. – С. 67 – 69 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.top-technologies.ru/ru/article/view?id=35062>

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

ЖУРНАЛИСТИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ ЗАМАНАУИ ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСТЕРІ

MODERN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL TRENDS IN THE FIELD OF JOURNALISM AND LAW

СОВРЕМЕННЫЕ НАУЧНЫЕ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ОБЛАСТИ ЖУРНАЛИСТИКИ И ПРАВА

Orazov Y.Y. (<i>M. Kozybayev NKU</i>) Current trends in journalistic education at the department of «Journalism» of the M. Kozybayev NKU: the editorial office «Parasat» as an example of project journalism.....	3
Афанасьев П.В. (<i>СКУ им. М. Козыбаева</i>) К вопросу об обременении товара в гражданском праве РК.....	7
Жукова З.Б., Брызгалова Е.А. (<i>СКУ им. М. Козыбаева</i>) Значение и юридические последствия признания государств в международном праве.....	9
Иманов К.С., Сералина А.Ж., Абдрахманов А.М. (<i>СКУ им. М. Козыбаева</i>) Международно – правовые механизмы реализации и защиты прав человека.....	13
Истембекова С.Ж. (<i>СКУ им. М. Козыбаева</i>) Появление и развитие интернет – журналистики как компонента системы СМИ.....	17
Кабдушев Д.Ж., Тлепина Ш.В. (<i>СКУ им. М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан</i>) Справедливость и мир: концепции международных преступлений против мира и безопасности человечества.....	19
Косинов О.А., Пономаренко М.А. (<i>СКУ им. М. Козыбаева</i>) Отражение великой отечественной войны в СМИ.....	22
Кукеев А.К. (<i>ЮКУ им. М. Ауэзова</i>) Конституционные основы регулирования реализации права на информацию.....	24
Лобода А.Ф., Сералина А.Ж. (<i>СКГУ им. М. Козыбаева</i>), Семенов И.В. (<i>Департамент полиции СКО</i>) Цифровые и информационные технологии в криминалистике.....	28
Мендыбаева А.К., Шаяхметова Ж.Б. (<i>СКУ им. М. Козыбаева, Атырауский университет имени Х. Досмухамбетова</i>) Законодательное регулирование ответственности за коррупционные правонарушения.....	34
Мендыбаева А.К., Шаяхметова Ж.Б. (<i>СКУ им. М. Козыбаева, Атырауский университет имени Х. Досмухамбетова</i>) Юридическая наука и мировое сообщество в эпоху цифровизации.....	39
Морозова Т.А., Притолук П.П. (<i>СКУ им. М. Козыбаева</i>) Предпосылки появления PR – технологий в Северо – Казахстанской области.....	42
Мусабаева Г.Н., Мышкин В.В., Мендыбаева А. (<i>СКУ им. М. Козыбаева</i>) Актуальные проблемы развития института медиации в Республике Казахстан (в рамках 10 – летия ЗРК «О медиации»).....	44
Мусабаева Г.Н., Мышкин В.В., Кусайнов А. (<i>СКУ им. М. Козыбаева</i>) Проблемы применения медиации в гражданском и уголовном процессе (в рамках 10 – летия ЗРК «О медиации»).....	48
Саурбаева Ә.Ж., Казбаева М.К. (<i>М. Қозыбаев ат. СҚУ</i>) Қазақстанның сыртқы саяси имиджін қалыптастырудағы теориялық және тәжірибелік мәселелер.....	51
Саурбаева А.Ж., Мұхаметжан Г. Ж. (<i>СКУ им. М. Козыбаева</i>) Влияние социокультурной динамики на журналистику.....	53
Тлепина Ш.В., Айсенов Т.Т. (<i>СКУ им. М.Козыбаева</i>) Проблемы правопонимания в современной юридической науке.....	55

Тлепина Ш.В., Айсенов Т.Т. (СКУ им М.Козыбаева) Теоретические аспекты административно – правовых отношений.....	58
--	----

ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТ
LANGUAGE AND LITERATURE IN THE MODERN WORLD
ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Alnazirova A.K., Salenko L.L. (M. Kozybayev NKU) Cooperative learning in teaching english.....	62
Ismagambetova L.Sh. (M. Kozybayev NKU) Peculiarities of an integrated lesson in teaching a foreign language to students of non – linguistic specialties.....	66
Karbosova S.P, Salenko L.L. (M. Kozybayev NKU) Dialogical teaching of english as a means of developing language competences.....	69
Moroz V.P. (M. Kozybayev NKU) Formation of discursive competence in english classes with the help of elliptical structures.....	73
Starkova A.V. (M. Kozybayev NKU) Methods of working with theoretical material for writing a scientific research: where to start and how to avoid plagiarism.....	80
Алтаева З.Ж. (Қ. Мұхамеджанов атындағы №1 мектеп – гимназиясы) Қазақ көркем аударма өнерінің өзекті мәселелері.....	84
Атығаева К.М. (СКУ им. М. Козыбаева) Изучение казахского падежного управления в русскоязычной аудитории.....	87
АхметоваТ.Ә., Атығаева К.М. (М. Қозыбаев атындағы СҚУ) Абайдың қара сөздері – рухани жаңғыру негізі (25 – қара сөзін талдау негізінде).....	94
Бейсенбаева А.С. (СКУ им. М. Козыбаева) Критика в аспекте имагологии в литературной деятельности Н. Ровенского.....	97
Габдулина М.Г., Аубакирова А. Е. (М. Қозыбаев ат. СҚУ) Қазіргі қазақ тіліндегі лингвистикалық терминдер.....	102
Есматова М.Т., Сұлтанова С.А. (М. Қозыбаев ат. СҚУ) Көркем шығармаларда қолданылған үйірлі анықтауыштардың құрылымы.....	106
Есматова М.Т., Курманова М.Е. (М. Қозыбаев ат. СҚУ) Оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастырып, дамытуға бағытталған мәтіннің түрлері.....	111
Жуанышпаева С.Ж., Баекина Н.М. (М. Қозыбаев ат. СҚУ) Мемлекеттік тілді деңгейлеп оқыту арқылы үйрету.....	117
Қадыров Ж.Т., Нургазина М.Б. (М. Қозыбаев ат. СҚУ) С. Торайғыров поэмаларындағы көркемдегіш – бейнелегіш құралдардың көркемдік ерекшеліктері.....	121
Камзинова С.М. (СКУ им. М. Козыбаева) Пословицы и поговорки в поэме Н.А. Некрасова «Кому на Руси жить хорошо».....	125
Қуандықова Д.К. (М. Қозыбаев ат. СҚУ) Академик Евгений Букетовтің әдеби шығармаларындағы көркемдік тәсілдер.....	129
Кулибекова Ж.С., Акжигитова А.С. (М. Қозыбаев ат. СҚУ) Ғ. Мұстафин прозасындағы заман және адам.....	133
Кулибекова Ж.С., Кусаинова А.К. (М. Қозыбаев ат. СҚУ) Мұқағали поэзиясындағы ұлттық нақыштар.....	138
Леонтьева А.Ю., Ташқараева У.Е. (СКУ им. М. Козыбаева") Функционирование былички и бывальщины в казахском культурном пространстве.....	140
Насибуллова Г.Р. (Казанский (Приволжский) федеральный университет (РФ)) Когнитивно – концептуальный анализ репрезентации концепта «TIME/БАҚЫТ» во фразеологизмах английского и татарского языка.....	147

Панова К., Горшкова А. (<i>СКУ им. М. Козыбаева</i>) Сопоставительный анализ русских и казахских загадок, пословиц и поговорок Северо – Казахстанской области.....	150
Ротар Е., Соколова В. (<i>СКУ им. М. Козыбаева</i>) Образы народной демонологии в быличках Северного и Южного Казахстана.....	154
Сабиева Е.В., Козлова Ю.Е. (<i>СКУ им. М. Козыбаева</i>) Структурная характеристика гидронимов Северо – Казахстанской области.....	160
Смаилова Қ.К. (<i>М. Қозыбаев ат. СҚУ</i>) Ғ. Мұстафин шығармасындағы тілдік құралдар.....	164
Табакова З.П., Бекчентаева А.В. (<i>СКУ им. М. Козыбаева</i>) Жаргонная лексика в речи сельских школьников.....	168
Хамзина Г.С., Бекмуратова А. (<i>М. Қозыбаев ат. СҚУ</i>) Қазақ повестеріндегі кірме сөздердің стильдік қызметі.....	173
Хамзина Г.С., Каримов Р. (<i>М. Қозыбаев ат. СҚУ</i>) А. Сейдімбеков шығармаларындағы синонимдердің ерекшеліктері.....	177
Шуйншалина А.Т. (<i>Кызылжарская общеобразовательная школа, г. Актөбе</i>) Лингвострановедческое наполнение кейс – метода при обучении русскому языку как иностранному.....	181

**«Қозыбаев оқулары – 2021: білім мен ғылымды дамытудағы
жаңа көзқарастар мен тәсілдер» атты халықаралық ғылыми-
тәжірибелік конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ**

(12 қараша)

МАТЕРИАЛЫ

**международной научно-практической конференции
«Козыбаевские чтения - 2021: Новые подходы и современные
взгляды на развитие образования и науки»**

(12 ноября)

ISBN 978-601-223-480-0

9 786012 234800